

О.М. Семенов, Л.О. Базиль, Т.І. Дятленко

**ФАХОВА ПРАКТИКА
ВЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА**

Навчальний посібник

УДК 371.133: 81 (07)

ББК 74.58

С30

Гриф надано Міністерством освіти і науки України

(лист № 1.4 / 18 – Г–2173 від 23.10.2008)

У посібнику розглядаються особливості фахової практики як невід’ємної складової професійної майстерності вчителя-словесника. З урахуванням сучасних підходів представлено технології уроків і позакласних заходів, в основі концепції яких - філолого-педагогічний, комунікативно-діяльнісний, аксіологічний підходи.

Робота з фольклорними, літературно-краєзнавчими, етнолінгвістичними, художніми текстами супроводжується завданнями проблемно-діалогічного, дослідницького характеру.

Адресований студентам, магістрантам, учителям, викладачам. Корисний усім, хто цікавиться питаннями сучасної методики в середній і вищій школі.

Рецензенти:

Мацько Л.І., доктор філологічних наук, професор, дійсний член АПН України (НПУ імені М.П.Драгоманова);

Симоненко Т.В., доктор педагогічних наук, професор (Черкаський НУ імені Б.Хмельницького);

Герман В.В., кандидат філологічних наук, доцент (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка)

ISBN

ЗМІСТ

1. ЦІННІСНІ ПРІОРИТЕТИ ФАХОВОЇ ПРАКТИКИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

- 1.1. Учитель-словесник у вимірах компетентнісної парадигми освіти
- 1.2. Практика в системі фахової підготовки майбутнього вчителя-словесника
- 1.3. Фахова практика як засіб саморозвитку і самореалізації особистості

2. ПРОФЕСІЙНА СПРЯМОВАНІСТЬ НАВЧАЛЬНИХ ПРАКТИК

- 2.1. Фольклорна практика: діалог з народною культурою
- 2.2. Літературно-краєзнавча практика: діалог з літературним життям краю
- 2.3. Діалектологічна й соціолінгвістична практики: магія рідного слова
- 2.4. Етнографічна і музейна практики: полікультурний діалог

3. ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА – НЕВІД’ЄМНА СКЛАДОВА ФАХОВОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

- 3.1 Педагогічна практика: мета, завдання, особливості організації і проведення
- 3.2. Сучасний урок: основні вимоги, критерії ефективності
- 3.3. Урок крізь призму діалогу особистостей
- 3.4. Конспект уроку як комунікативний феномен

4. ТЕХНОЛОГІЇ ЗАНЯТЬ З РЕГІОНАЛЬНИМ КОМПОНЕНТОМ

- 4.1. Технології сучасного уроку: сутність і різновиди
- 4.2. Технологія уроків української мови з регіональним компонентом
- 4.3. Технологія уроків української літератури з регіональним компонентом
- 4.4. Регіональний потенціал позакласних заходів

5. МАГІСТЕРСЬКА ПРАКТИКА – ШЛЯХ ДО ПРОФЕСІЙНОГО ЗРОСТАННЯ

- 5.1. Науково-педагогічна (стажистська) практика: мета, завдання, особливості організації
- 5.2. Університетська лекція у вимірах педагогічної дії

5.3. Роль особистості Учителя у формуванні професійної майстерності
словесника-початківця

ДОДАТКИ

1. Практичні роботи
2. Зразки навчальних текстів для занять
3. Інструктивно-методичні матеріали до фахової практики

1. ПРАКТИКА В СИСТЕМІ ФАХОВОЇ ОСВІТИ УЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА

У динамічному сьогодні збільшився обсяг функціональних обов'язків учителя-словесника. Сьогодні це носій гуманітарної культури, дослідник, менеджер, психолог, знавець лінгвістичних законів і літературних тонкощів, майстер живого слова, виразного читання, ритор. Така діяльність актуалізує кожну складову професійної підготовки майбутнього вчителя у вищому навчальному педагогічному закладі. Результатом професійної підготовки вважають готовність до здійснення педагогічної діяльності, що знаходить вияв у набутих професійних компетенціях і визначається гуманістичною орієнтацією ціннісних пріоритетів. Ідеться, зокрема, про гуманізм, повагу до особистості, вірність професійному обов'язку, духовність, моральність, прагнення до творчості.

Особливе місце в системі професійної підготовки майбутнього вчителя-словесника займає фахова практика. Фольклорна і літературно-краєзнавча, діалектологічна і соціолінгвістична, етнографічна і музейна, педагогічні практики, побудовані з урахуванням принципів наступності, тісного взаємозв'язку і взаємодоповнюваності, забезпечують перевірку дієвості набутих знань і умінь, формують усвідомлену потребу щодо вдосконалення професійних компетенцій, сприяють загальнокультурному розвитку особистості. Саме у процесі практики відбувається засвоєння певної системи норм, правил, соціальних ролей і цінностей.

1.2. Учитель-словесник у вимірах компетентнісної парадигми освіти

«Компетентнісна стратегія освіти», «компетентнісно-орієнтована освіта», «компетентнісне мислення» – ці та інші терміносполуки заповнили

інформаційно-технологічний соціум, відображаючи динамічний рух співтовариства до так званої «епохи інноваційної людини». Стратегічний пріоритет освітньої політики – формування суспільства, яке «навчається жити разом; навчається набувати знання; навчається працювати; навчається жити». Серед ключових принципів неперервної освіти, наголошується в «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні», – нові базові знання для всіх; значне збільшення інвестицій у людські ресурси; інноваційні методики викладання і навчання; нова система оцінювання якості здобутої освіти; розвиток наставництва і консультацій. Усвідомлення проблеми успішного цивілізаційного розвитку змушує звернути увагу на якісний аспект вищої освіти: виробляти у майбутніх учителів, розуміння необхідності та здатності навчатися впродовж життя.

Основним критерієм оцінки функціонування системи освіти і філологічної зокрема в кожній країні є насамперед затребуваність випускників на ринку праці та їх висока конкурентоспроможність. Аналіз статистичних звітів міністерств освіти і науки різних країн засвідчує попит на віртуозного майстра-технолога, психолога-фольклоротерапевта, лінгвотерапевта, педагога-вихователя, педагога-андрагога. Ці спеціальності орієнтовані на уміння працювати не тільки з підлітковим і молодіжним колективом, а й з дорослими людьми. Вимоги роботодавців за Aktualізують такі професійно важливі якості філолога, як креативність, товариськість, комунікабельність, ефективність вербального впливу на співбесідника, прагнення встановлювати і підтримувати мовний контакт, здійснювати контроль і корекцію комунікативної поведінки, високий ступінь дискусійності спілкування і доречності вживання стилістично забарвлених мовних засобів, спрямованість на самовираження і саморозвиток.

Значною мірою домінянти компетентнісної парадигми важливі для вчителя української мови і літератури. Сьогодні це креативна особистість з виразними націоментальними рисами, носій гуманітарної культури, морально-етичних і культурно-естетичних цінностей, дослідник, менеджер,

психолог, мудрий наставник, котрий власним прикладом стимулює своїх учнів до естетичного саморозвитку, самоактуалізації й самовдосконалення, здатний до ефективної роботи за фахом на рівні світових стандартів.

Звичайно, питання, як і чи корелюють між собою когнітивно-інформаційна, особистісна, культурологічна, компетентісна педагогічні парадигми, яка з них є пріоритетною на сьогодні (можливо, все ж культурологічна, адже ключові компетенції випливають з культури), чи для забезпечення гнучкості і цілісності навчально-виховного процесу важлива гармонізація цих освітніх парадигм, є дискусійними. Характеризуючи компетентісний підхід, зазвичай наголошують на сукупності конкретних знань і навичок, здібностей, готовності до пізнання, оцінці підготовленості до професійної діяльності на основі відповідних компетенцій. Щоправда, результати навчання і засвоєння освітніх програм, які виражені в компетенціях, в багатьох випадках не можуть бути перевірені. Про це неодноразово висловлюються відомі українські та російські дослідники (Н.Бібік, В.Болотов, Е.Зеєр, Н.Маркова, Г.Онкович, О.Савченко, О.Петров, В.Сериков, І.Соколова, Д.Равен, О.Хуторський, В.Шадриков та ін.). Разом з тим досвід вищих навчальних закладів засвідчує: компетентісний підхід у цілому сприяє зміні предметно-центрованої системи освіти на особистісно-діяльнісну і при цьому зберігає, враховує її традиційну фундаментальність та універсальність.

Визначальними складниками компетентісного підходу виступають компетенції, компетентності, професійна компетентність. Ці слова є похідними від слова *компетентний* (від лат. *competo, competens* – досягати, відповідати, підходити), тобто такий, що “має достатні (грунтовні) знання в якій-небудь галузі; з чим-небудь добре обізнаний; тямущий; який ґрунтується на знанні; кваліфікований; має певні повноваження, повноправний, повновладний”. У довідниках знаходимо й таке значення: той, що володіє компетенцією.

Системні й багатокомпонентні поняття "компетентність" і "компетенція" застосовують для опису якості підготовки і діяльності фахівців. Підходи щодо цих понять дискусійні.

Контекстуальний аналіз словників щодо вживання поняття "компетенція" дозволяє зрозуміти його соціально закріпленій освітній результат. Якщо *компетенція* (від лат. *competentia* - пристосованість до справи) – це наперед задані вимоги до освітньої підготовки, сукупності знань, способів діяльності, коло повноважень, досвіду, якостей особистості, складна, інтегральна, багатоаспектна якість особистості, то *компетентність* (від лат. *competens* - здібний) – уже існуюча якість, реальна демонстрація набутих знань і відповідних умінь, навичок людини як суб'єкта професійної діяльності, володіння нею відповідною (ими) компетенцією (ями) і здатність їх застосовувати у відповідних професійних ситуаціях.

Науковці (С. Гончаренко, І. Зязюн, В. Краєвський, О. Пометун, А. Хуторський та ін.) доповнюють поняття *компетентність*, вказуючи, що це спосіб існування знань, умінь, освіченості, який сприяє особистісній самореалізації, знаходження свого місця у світі, внаслідок чого освіта постає як високомотивована й особистісно орієнтована і забезпечує максимальну витребуваність особистісного потенціалу, визнання особистості іншими, усвідомлення нею самою власної значущості; постійне оновлення знань, оволодіння новою інформацією для успішного вирішення професійних завдань у певний час і умовах, тобто "компетентність = мобільність знань+ гнучкість методу+ критичність мислення".

Отже, компетентність є інтегративною за природою, поєднує в собі інтелектуальну і процесуальну складові освіти та закладає підґрунтя для ідеології розвитку та інтерпретації змісту освіти, сформованого «від результату» до «стандарту на виході».

Критерієм якості підготовки випускників вищих педагогічних навчальних закладів виступає професійна компетентність.

Професійна компетентність вчителя – складне особистісне утворення, яке оптимально поєднує знання, уміння, навички, мотиви, ціннісні орієнтації, ставлення особистості та визначає здатність до самореалізації і самовизначення у педагогічній діяльності.

Професійна компетенція вчителя – це сформована система професійних знань і вмінь, філологічних і педагогічних здібностей, ціннісних орієнтацій, стилю спілкування, необхідних для якісного виконання педагогічної діяльності.

Професійних компетенцій набувають у процесі навчання у вищій школі, натомість професійна компетентність учителя розвивається й виявляється вже у процесі реальної педагогічної діяльності.

Для вчителя української мови і літератури важливими є мовнокомунікативна, лінгвістична, лінгвокультурознавча, лінгвокраїнознавча, фольклорна, літературна, педагогічна, психологічна, методична, інформаційна, дослідницька компетенції. Кожна з виділених професійних компетенцій виконує власні функції і теж може бути представлена як певна сукупність компетенцій, що розкривають її специфіку. Водночас усі види професійних компетенцій тісно взаємопов'язані.

Наприкінці ХХ ст. став уживаним термін "*мовнокомунікативна компетенція*", яку Т. Симоненко характеризує як сукупність професійно-комунікативних умінь особистості спілкуватися в типових умовах професійної діяльності, володіти потенціалом дидактичного дискурсу, репрезентувати нормативні та доступні для сприйняття навчальні тексти; здатність розв'язувати комунікативні завдання в ситуаціях професійного спілкування.

Мовна компетенція як складова мовнокомунікативної створює базове підґрунтя знань про світ, про те, як і коли використовувати мову (Н.Хомський), передбачає опанування мовної системи за рівнями фонетики, лексики, морфології, синтаксису, стилістики тексту, тобто відповідно формування лексичної, орфографічної, орфоепічної, граматичної,

синтаксичної компетенції. *Мовнотермінологічна компетенція* особистості виявляється в умінні доречно використовувати термінологію певної спеціальності, *прагматична компетенція* – висловлюватися відповідно до комунікативних намірів і ситуативних умов мовлення, *мовно-інформаційна* – в умінні здійснювати самостійний пошук необхідної інформації, в т.ч. електронної, її зберігати, передавати, аналізувати тощо.

Фундаментом лінгвістичної підготовки є також *лінгвістична компетенція* як комплекс наукових знань про мову в її комунікативному, функціональному, психолінгвістичному, прагматичному аспектах, умінь оперувати лінгвістичними знаннями у педагогічній і науково-дослідницькій діяльності, здатності до мовної рефлексії.

Головними показниками мовної та лінгвістичної компетенції учителя виступають мовознавчі знання, що включають мовно-теоретичний, психолінгвістичний, соціолінгвістичний та етнолінгвістичний компоненти, мовні уміння і навички, високий рівень володіння різними видами мовленнєвої діяльності, культура усного і писемного мовлення, лінгвометодичні уміння, мовні здібності, мовне чуття. *Мовні здібності* становлять сукупність психологічних і фізіологічних умов, що забезпечують засвоєння, відтворення й адекватне сприйняття мовних знаків мовного колективу, об'єднують здібність аналізувати мовні явища, лінгвістичну спостережливість, мовне чуття і пам'ять. На мовні здібності певною мірою впливає середовище (побутове і навчальне), виховання, особистісні дані.

"Дар слова" (за К. Ушинським), або *мовне чуття* (інтуїція), – це індивідуальна система підсвідомих оцінок, що ґрунтується на літературних нормах і мовних ідеалах. Формування мовного чуття залежить від об'єктивних (цінності мовлення) і суб'єктивних (вроджене сприйняття національно-художньої мовленнєвої стихії) чинників. Не менш важливим є *мовний смак* – здатність утворювати характерні образні порівняння, встановлювати природні смислові зв'язки між реченнями, логічність і лаконічність.

Формування мовної компетенції тісно пов'язане з розвитком мовленнєвої компетенції як сукупністю вмінь використовувати мовний матеріал для досягнення комунікації. У Загальноєвропейських мовних рекомендаціях йдеться також про *комунікативну мовленнєву компетенцію*, яка включає *лінгвістичні* компетенції (лексичну, граматичну, семантичну, фонологічну, орфоепічну, орфографічну тощо), *соціолінгвістичну* (володіння формами ввічливості, виразами народної мудрості), *прагмалінгвістичну*, що відповідає за ефективне оволодіння комунікативними стратегіями, *дискурсивну* (знання про принципи, за якими структурується висловлювання, уміння будувати висловлювання, враховуючи ознаки зв'язності, логічності, тематичної організації), *функціональну* (знання про функції мовних форм). Отже, вчитель української мови і літератури повинен бути не лише знавцем лінгвістичних законів і літературних тонкощів, а й майстром живого слова, виразного читання, ритором, який володіє умінням адекватно сприймати й породжувати текст. Словеснику важливо також вміти користуватися такими засобами, як жест, міміка, а також інтонація, звучність, чіткість, експресивність мовлення, тембр голосу тощо.

Педагог має розумітися на традиціях, звичаях і обрядах рідного народу, володіти знаннями лінгвокультурум, міфологем, традиційних стереотипів тощо), відчувати мову як національну і загальнолюдську цінність, формувати національну ціннісно-мовну картину світу на основі вивчення ключових компонентів української культури, викладати українську мову як національно-культурний феномен: здійснювати етнолінгвістичний аналіз літературної та говіркової лексики, в категоріях мовної системи розглядати народний світогляд, народне світорозуміння; проводити асоціативні зв'язки між предметами і явищами у слов'янській (неслов'янській) та українській традиціях; коментувати етнокультурологічне використання мовних одиниць різних рівнів (фонетико-орфоепічних, лексико-фразеологічних, морфеміко-словотворчих, граматичних) у фольклорних і художніх текстах, будувати стратегію і тактику міжкультурного спілкування відповідно до національної

психології. Отже, йдеться про володіння учителем *лінгвокультурознавчою компетенцією*.

Ядром лінгвокультурознавчої компетенції виступає „лінгвокультурознавча свідомість”, що відображає результати людського пізнання, зафіксовані в лінгвокультурах, так званих комбінованих міжрівневих одиницях (слово, словосполучення, фразема, паремія, текст), що володіють культурно-понятійним компонентом як відображенням національної картини світу.

Важлива і *лінгвокраїнознавча компетенція*. У дослідницькій літературі цей термін уживають на позначення комплексу певного запасу фонових знань, що складають основу міжкультурного спілкування, оволодіння лінгвокраїнознавчим мінімумом, тобто лексичними одиницями, в яких вербалізуються інокультурні концепти, опанування вербальними й невербальними моделями поведінки в ситуаціях міжкультурної комунікації. Викладаючи українську та зарубіжну літературу, іноземну мову, словесник зорієнтовуватиме вихованців на дослідження культури певної країни шляхом залучення автентичних матеріалів (текстів, віршів, пісень, відеоматеріалів тощо), використання активних форм навчання (проблемних завдань, рольових ігор соціокультурної спрямованості, лінгвокраїнознавчих вікторин і конкурсів та ін.).

Компетентний, високоерудований вчитель-словесник має плекатися в рідній культурі, рідному народному слові. Отже, для формування культуромовної особистості важлива *фольклорна і літературна компетенції*. *Фольклорна компетенція* передбачає знання усної народної творчості в діахронії та синхронії, вміння здійснювати філологічну інтерпретацію, оцінювати естетику, духовно-моральний потенціал фольклорного тексту як складову національної духовної культури, співвідносити прочитане з власними цінностями.

Мета набуття *літературної компетенції* - знання про українську, зарубіжну літературу, вміння глибоко й естетично повноцінно сприймати

літературний твір, його психологію, філософію тощо, створення умов для формування внутрішньої потреби в неперервному вдосконаленні й реалізації власних творчих можливостей. У вищій педагогічній школі необхідно виховати прагнення до обов'язкового проникнення в таємниці творчої праці письменника. До літературних здібностей, т.зв. "особливого ладу словесної творчості" (П. Білоус), відносять поетичне сприйняття докільця, відтворюючу уяву, спостережливість, пам'ять, гнучкість образного мислення, багатство словникового запасу, змістовну й емоційну виразність, відчуття мови, багатство й розкутість словесних асоціацій, творчу уяву, віртуозність образотворення (фантазію), оригінальність словесної деталі. Учителеві важливо вміти формувати художній смак як здатність особистості визначати естетичну цінність художніх творів, виявляти власне ставлення до них.

Педагогічна компетенція ґрунтується на знанні теорії і практики навчання й виховання, дидактичних закономірностей навчального процесу, педагогічної етики, фундаментальних концепцій, законів, закономірностей розвитку педагогічних явищ, провідних педагогічних теорій, основних категорій, понять. Педагогічна компетенція передбачає набуття умінь проектувати педагогічну діяльність, здійснювати науково-педагогічне спілкування в галузі мово-, літературознавства, володіти професійно-практичними навичками навчання мови і літератури, керувати пізнавальною діяльністю учнів, знаходити найбільш ефективні способи впливу на школярів, урахувати їх вікові і психологічні особливості, створювати і згуртовувати колектив з метою вирішення освітніх завдань, планувати, контролювати і коригувати власну діяльність тощо.

Педагогічні здібності вчителя через призму таких складових, як любов до дітей, прагнення прищепити учням любов до мови і літератури, витримка, педагогічний такт, спостережливість, гнучкість мислення, володіння методами навчання предмета, інтерес до внутрішнього світу особистості, здатність до співпереживання, а також самоосвіти, самовираження і саморозвитку "віддзеркалюють" гуманістичну спрямованість, творчий

потенціал особистості. Необхідними є такі здібності до викладання, як здатність виявляти істотне в мовних явищах, інтерпретувати літературний твір, розкривати його художні особливості, створювати проблемні ситуації, методично урізноманітнювати навчальний матеріал тощо. Для розвитку педагогічних здібностей та обдарованості значну роль відіграє макросередовище: визначення цінності особистості, дотримання в навчально-виховному процесі гуманного, демократичного стилю спілкування, особистісно зорієнтований та індивідуальний підходи до студента, співробітництво і співтворчість педагога і вихованця, ефективне впровадження передового педагогічного досвіду, використання інноваційного навчально-методичного забезпечення, проблемне, інтерактивне навчання.

В основі *психологічної компетенції* - знання загальної, вікової, соціальної, педагогічної психології, лінгвопсихології, психічних процесів, пам'яті, мислення, мовної діяльності, вміння визначати рівень і мотиви розвитку особистості, формувати ціннісне ставлення до пізнавальної діяльності.

Підґрунтя *методичної компетенції* складають знання методологічних і теоретичних основ методики навчання мови, літератури, концептуальних основ, структури і змісту засобів навчання (підручників, навчальних посібників тощо), вміння застосовувати знання мови і літератури в педагогічній діяльності, виконувати основні професійно-методичні функції (комунікативно-навчальну, розвивальну, гностичну та ін.). Важливо орієнтуватися у просторі основних тенденцій лінгвістичної, літературної освіти, в обсязі змісту навчального матеріалу, що розширився завдяки залученню до мовної та комунікативної змістової лінії культури мови, стилістики, риторики, лінгвістики тексту, історії мови, загального мовознавства.

Серед сучасних освітніх концепцій, урахування положень яких є доцільним у формуванні методичної компетенції, є концепція когнітивної

методики навчання мови (М.Пентилюк, А. Нікітіна, О. Горошкіна). Згідно концепції, основою процесу оволодіння певним видом діяльності виступає метапізнавальний компонент. Словеснику необхідно бути чутливим, мобільним, “гнучким” до різних нововведень: уміти спрямовувати й формувати філологічні смаки учнів, виявляти сміливість у поданні обґрунтованої оцінки тим творам, літературним явищам, які ще не отримали офіційної критичної оцінки тощо. Це відповідає меті особистісно-орієнтованого навчання і сприяє індивідуально-творчому саморозвитку особистості у світі культури.

Вагоме місце у структурі вимог до майбутнього вчителя української мови і літератури займають творчі здібності, серед компонентів яких виступають психологічна готовність до творчої праці, високий рівень індивідуального розвитку, критичність і самокритичність мислення, здібність генерувати нестандартні ідеї, приймати оригінальні рішення, наполегливість у досягненні мети. Аналізуючи цей аспект, спираємося на фундаментальне дослідження українського педагога Світлани Сисоевої, котра педагогічну творчість визначає як емоційно-забарвлену особистісно-орієнтовану розвиваючу взаємодію вчителя й учня, що зумовлюється психолого-педагогічними та соціальними умовами й забезпечує подальший творчий розвиток особистості учня і рівня творчої діяльності вчителя.

Шкільному педагогу важливо досконало опанувати методологію наукової творчості, сформувані вміння спостерігати й аналізувати, висувати гіпотези щодо вирішення дискусійних питань, обґрунтовувати методи дослідження, проводити самостійні теоретичні й експериментальні дослідження, аргументовано викладати отримані результати, бачити місце проведеного ним дослідження серед інших наукових робіт з обраної тематики та його практичне значення, тобто *набути дослідницької компетенції*.

Навчальна фахова підготовка у вищому педагогічному навчальному закладі спрямована на формування професійних компетенцій, науково-

дослідна - на їх поглиблення, фольклорна, літературно-краєзнавча, діалектологічна, етнографічна, музейна, педагогічна практики сприяють удосконаленню й апробації набутих професійних компетенцій.

1.1. Практика в системі фахової підготовки майбутнього вчителя-словесника

Загальноосвітня школа чекає на вчителів, які постійно розвивають прагнення пізнавати філософію українського слова, формують в учнів мовні, літературні, педагогічні здібності, творче, аналітичне мислення, філологічно-педагогічний світогляд, "шліфують" філологічний смак; самостійно здійснюють наукові пошуки в галузі філологічних, психолого-педагогічних дисциплін, використовуючи різноманітні методи наукового дослідження; усвідомлюють важливість викладання української мови і літератури в сучасних загальноосвітніх закладах через призму національної і світової культури; володіють новими технологіями навчання, вміло проектують і проводять уроки та виховні заняття, в т.ч. на регіональній етнокультурознавчій основі, з елементами сучасних інформаційних технологій, створюючи при цьому атмосферу продуктивно-пізнавального співробітництва, тобто набутий професійний досвід реалізують у практичній діяльності.

На виконання суспільно значущих вимог спрямована професійна підготовка в університеті. Дослідники називають професійну підготовку саморегулюючою багатоаспектною динамічною структурною системою, яка здатна мобільно реагувати на зміни в суспільстві, освіті і відобразити перспективи розвитку спеціальності.

Принципами професійної підготовки на філологічному факультеті є:

- *принцип фундаменталізації* (узгоджується із потребами професії і визначає провідну роль психолого-педагогічної та мовно-літературної підготовки);

- *принцип гармонізації* (реалізується в гармонійному взаємозв'язку фахової підготовки в університеті із системою шкільної філологічної освіти);
- *принцип технологізації* (полягає у використанні педагогічних, у т.ч. інформаційних, дослідницьких технологій у навчально-виховному процесі);
- *принцип активізації самостійної роботи* (ґрунтується на застосуванні пізнавальних, проблемно-пошукових, творчих завдань у навчально-виховному процесі);
- *принцип співпраці* (забезпечує взаємну діяльність студента і викладача);
- *принцип цілісності і системності* (орієнтує на цілісну педагогічну діяльність);
- *особистісно-орієнтований принцип* (забезпечує врахування професійно значущих індивідуально-особистісних особливостей кожного студента).

Професійну підготовку майбутнього вчителя-словесника становлять *навчально-пізнавальна, науково-дослідна, виховна складові і підсистема практик*. До навчально-пізнавальної підготовки відносять соціально-гуманітарний, лінгвістичний, літературознавчий, психолого-педагогічний, методичний блоки навчальних дисциплін. Науково-дослідну - організовують навчально-дослідницька і науково-дослідницька діяльність; виховна - є органічною складовою кожної з вищеназваних і реалізується як в аудиторних, так і позааудиторних формах роботи.

Мета професійної підготовки - через гармонійний взаємозв'язок й оптимальне співвідношення підсистем формувати позитивну мотивацію педагогічної діяльності, методологічну, фахову культуру, сприяти оволодінню необхідним обсягом загальнокультурних, психолого-педагогічних і спеціальних знань, професійними вміннями і навичками.

Результатом професійної підготовки вважають готовність до здійснення педагогічної діяльності, що знаходить вияв у професійній компетентності.

Ефективним засобом набутих компетенцій, професійного й особистісного розвитку є підсистема практик. Від грецького слова "праксіс" «практика» означає діяння, активність, діяльність. Дослідники стверджують,

що практика – це чуттєво-предметна діяльність, за допомогою якої людина змінює, перетворює світ.

Як педагогічна категорія «практика» є складовою навчально-виховного процесу вищої школи, мета якої навчити студентів творчо використовувати у професійній діяльності науково-теоретичні знання і практичні навички.

Сьогодні фахова практика розширюється й ускладнюється. На цю вагому складову значною мірою впливають нові тенденції в розвитку вищої педагогічної освіти в Україні і за кордоном: зростання соціальної ролі особистості, акцент на культуроцентризм, технологізація навчально-виховного процесу.

Мету і завдання практики визначають за відповідним напрямом підготовки.

Мета фахової практики – підготовка до цілісної педагогічної діяльності в навчальних закладах різних типів, створення умов для самореалізації, самовираження, самовизначення особистості педагога.

Завдання практики:

організаційні – залучення до організації і проведення навчальної роботи і виховних позакласних заходів;

комунікативні – забезпечення процесу ефективного спілкування з учнями, педагогами, батьками, колегами;

проектувальні – залучення до управлінської діяльності (цілепокладання, планування, реалізація, контроль, оцінка і рефлексія навчальної і виховної педагогічної діяльності);

мотиваційні – усвідомлення цінностей педагогічної діяльності і стимулювання інтересу до такого виду роботи;

дослідницькі – мотивація і здійснення наукового пошуку;

рефлексивні – залучення до аналітичної роботи щодо осмислення власної професійної діяльності.

Основними видами фахової практики майбутніх учителів української мови і літератури у вищому педагогічному навчальному закладі є навчальна

і виробнича (педагогічна). Навчальна практика включає фольклорну, літературно-краєзнавчу, діалектологічну, соціолінгвістичну, етнографічну, музейну. Педагогічна практика включає такі види: пасивну (пропедевтична), аналітичну, комплексну аналітичну, навчально-виховну у 5-9 класах, навчально-залікову в 10 - 11 класах загальноосвітньої школи та закладах нового типу, практику у вищих навчальних закладах I – II і III – IV рівнів акредитації.

Фольклорна практика покликана розширювати уявлення про динаміку розвитку мистецтва родинного слова, вдосконалювати уміння аналізувати автентичні форми народної культури, фольклорної пам'ятки, психолого-педагогічний ефект фольклорного мовлення, виявляти мовне чуття естетичної цінності рідного слова.

Метою літературно-краєзнавчої практики є вивчення регіональних аспектів літератури, розвиток навичок практичної реалізації форм і методів краєзнавчих досліджень.

Мета і завдання діалектологічної практики – сприяти поглибленню і розширенню знань про лінгвістичні особливості рідного краю, ознайомити з духовно-матеріальною культурою діалектоносіїв різних регіонів України, виробити основні навички збору й обробки автентичного матеріалу, аналізу народного мовлення під кутом зору відображених у ньому фонетичних, граматичних, лексичних рис, розширити арсенал форм і методів роботи з лінгвістичного краєзнавства на уроках української мови, літератури в загальноосвітніх закладах.

Соціолінгвістичні експедиції «навчають» орієнтуватися в мовній ситуації міста і села, розпізнавати мовні риси соціальних груп залежно від місця проживання і роду занять, характеризувати мовний портрет сучасника у «дзеркалі» його лексикону. Знання фактів ненормованого аспекту літературної мови допомагає глибше зрозуміти мовний світ школярів і при потребі знайти найбільш ефективні способи вирішення навчально-виховних проблем.

Етнографічна і музейна практики спрямовані на вивчення етногенезу українського народу, його етнічної історії, етнічної специфіки матеріальної і духовної культури. Опанування виховних традицій і духовного світу народу України спонукає глибше усвідомити своєрідність українського народу, виховує почуття поваги до інших народів.

Завдання педагогічної практики – підготувати до самостійного і цілісного виконання функцій учителя української мови і літератури та класного керівника в загальноосвітньому навчальному закладі в логічному взаємозв'язку із завданнями вище названих практик.

Навчальні і педагогічні практики можуть здійснюватися як неперервним циклом, так і шляхом чергування з теоретичними заняттями. Спільною рисою практик є професійна педагогічна спрямованість.

Практики сприяють загальнокультурному розвитку особистості, формуванню педагогічної, методичної, психологічної компетенцій і вдосконаленню мовнокомунікативної, лінгвістичної, фольклорної, літературної, лінгвокультурознавчої компетенцій.

Успішне виконання завдань фахової практики у вищій школі відбувається з урахуванням послідовної реалізації **принципів:**

- взаємозв'язку і взаємопроникнення теоретичної підготовки і практичної діяльності (осмислення і застосування на практиці теоретичних знань про людину і суспільство);
- інтеграції навчальної і дослідницької діяльності;
- етнокультурознавчого, особистісно-діяльнісного, компетентнісно-орієнтованого підходів;
- педагогіки співпраці (створення в ході практики довіри і партнерства);
- наступності (взаємозв'язок усіх видів практики, засвоєння нового здійснюється на основі досвіду, набутого на попередніх практиках);
- неперервності;
- варіативності у виборі змісту і форм діяльності;
- динамічності (збільшення обсягу й ускладнення змісту діяльності);

- поліфункціональності (одночасне виконання організаторської, соціально-виховної, соціально-освітньої функцій);

Фахова практика майбутніх учителів української мови і літератури виконує такі **функції**:

- **адаптаційну** (включення в реальну практичну діяльність в умовах діючого освітнього закладу);
- **навчальну** (реалізація отриманих теоретичних знань у конкретній діяльності);
- **виховну** (формування і розвиток педагогічного світогляду, системи ціннісних установок і переконань);
- **розвивальну** (розвиток педагогічних здібностей, особистісний і професійний розвиток);
- **рефлексивну** (аналіз і оцінка власного емоційного стану, особистісних і професійних якостей);
- **діагностичну** (оцінка професійної придатності до діяльності вчителя-вихователя);
- **культуротворчу** (опанування самобутністю національної культури, вироблення умінь аналізувати явища культури, застосовувати методику «діалогу культур» у системі шкільної мовно-літературної освіти);
- **інноваційну** (формування умінь інноваційної педагогічної діяльності).

Фахова практика виступає в якості особливого соціально-освітнього середовища, що дозволяє опанувати форми і методи організації навчальної і позанавчальної, пошуково-дослідницької роботи учнів загальноосвітніх закладів на основі використання матеріалів польових практик.

1.3. Фахова практика як засіб саморозвитку і самореалізації особистості

Загальноосвітня школа чекає на вчителя-словесника, котрий працює у фасилітативному форматі навчальної діяльності, що вбирає як здобутки

традиційної методики, так і інноваційні елементи, педагога, самомотивованого на пошук оригінальних форм, прийомів, засобів навчання, які забезпечують високу результативність та якість навчання. Такі вимоги загострюють увагу до якості професійної підготовки у вищих педагогічних навчальних закладах, які розглядають як своєрідні інститути духовних цінностей, технологій і творчості, а, отже, до професійної компетентності майбутніх учителів, що знаходять вияв у професійному саморозвитку й самореалізації.

Зростає вага професійного саморозвитку вчителя, тобто внутрішньої здатності й потреби постійно збагачувати свій професійний досвід, виховувати в собі й удосконалювати нові професійні якості, виробляти власні позиції і переконання, необхідні для ефективної когнітивної та аксіологічної професійної діяльності.

Узагальнення дослідницьких позицій В. Маралова, Л. Мітіної, В.Радула дає підстави визначати категорію «саморозвиток» як власну активність людини у зміні себе, в розкритті, збагаченні своїх духовних потреб, творчості, всього особистісного потенціалу; професійний саморозвиток - як динамічний та неперервний процес, свідому діяльність, спрямовану на самопроекування і самореалізацію особистості у професійній сфері діяльності.

Професійний саморозвиток здійснюється за допомогою механізмів самопізнання, самоорганізації, самоосвіти, самооцінки, саморегуляції як прагнення до самоактуалізації на основі розвитку професійного мислення, реалізації творчого потенціалу, різноманітних форм дослідницької діяльності та інших способів інтенсифікації цього процесу. Таким чином, цінність особистості полягає й в умінні постійно працювати над собою, вдосконалюватися, все глибше пізнавати свої можливості й максимально використовувати їх у своєму житті та професійній діяльності.

Професійний саморозвиток, доводить український учений Олена Пехота, характеризується здатністю особистості глибоко

усвідомлювати власну відповідальність за процес професійного розвитку та вміння його регулювати, сприймати себе як суб'єкта професійного розвитку, що виявляється в бажанні та здатності постійно аналізувати, коригувати й удосконалювати власне професійне зростання, прагненні до самостійності у виборі методів і прийомів організації навчально-виховного процесу.

Професійну самореалізацію характеризують як цілеспрямовану й максимальну реалізацію особистісного потенціалу, здібностей і можливостей педагога, усвідомлене здійснення внутрішніх можливостей власного розвитку, виявлення індивідуальності, свободи у педагогічній діяльності. Російська дослідниця Марина Ситникова визначає професійну самореалізацію як процес переходу індивідуального в соціальне, в ході якого відбувається розкриття набутого особистістю професійного потенціалу.

Невід'ємною складовою професійного саморозвитку і самореалізації особистості вчителя-словесника є фахова практика.

Обов'язкове викладання української мови "по всіх середніх хлоп'ячих, дівочих загальноосвітніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях і інститутах, а також духовних семінаріях" було передбачено Законом "Про обов'язкове вивчення української мови та літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах" від 1 серпня 1918 р. Цим же законодавчим актом та Законом "Про деякі зміни та доповнення до існуючих законів про дівочі гімназії колишнього Марійського Відомства" від 5 листопада 1918 р. було офіційно введено штатну посаду вчителя української мови та літератури.

Готували вчителів на історико-філологічних факультетах Київського, Кам'янець-Подільського державних українських університетів, Вінницького, Глухівського, Катеринославського, Миколаївського, Харківського, Чернігівського учительських інститутів, у Полтавському народному університеті, інститутах народної освіти, на вищих учительських курсах. А чільне місце у системі професійної освіти відводили практиці.

Фольклорну, діалектологічну практики спрямовували на ознайомлення з культурною спадщиною України. Навчальні експедиції проводили за програмами, укладеними Етнографічною і Культурно-історичною комісією ВУАН.

Однак найбільшу питому вагу у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. займала політико-освітня і педагогічна практика. Її основним завданням було соціальне виховання підростаючого покоління, ліквідація неписьменності, громадська робота із дорослим населенням, проведення семінарів з питань соціального виховання, виконання завдань у виробничих майстернях і на колгоспних підприємствах.

Необхідно було мати неабиякий хист, щоб у цей складний час донести до свідомості учнівської молоді реальну картину творів усної народної поетичної творчості і красного письменства. З навчальних програм були вилучені народні думи, паремії, фольклор повстанських армій. Вихідцями "буржуазно-інтелігентських кіл" названо Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Лесю Українку.

Літературу вивчали "технічно", за "цільовою настановою". Викладання здійснювали за комплексною системою, паралельно з якою пропонували Дальтон-план, бригадно-лабораторний метод, секційно-гурткове навчання, метод проектів. Серед актуальних форм і видів занять у школі пропагували диспут, звітну конференцію, лабораторне заняття дослідного характеру, бригадно-лабораторні заняття, технічні секції, екскурсії на заводи, фабрики, розробку проектів "Весняні роботи", "День Ілліча", "Осінні роботи на городі і в саду" та ін. Роль учителя зводили лише до примітивної допомоги учням під час виконання завдань. Осторонь залишався рівень розуміння нового матеріалу учнями, їхні естетичні почуття й емоційні переживання від художнього твору.

Незважаючи на ідеологічний тиск і відсутність стабільних підручників, літературна освіта ґрунтувалася на концептуальних положеннях українського літературознавця й методиста Олександра Білецького (1884 – 1961).

Головним дослідник уважав виховання юнацтва в душі патріотизму й поваги до історичного минулого свого народу, аналізу художніх творів із погляду мистецтва слова. "...хоч би яким був план роботи, хоч би які цілі вона ставила, - писав відомий філолог, - викладач повинен пам'ятати одне: за висхідний пункт аналізу літературного твору повинна бути робота над його текстом, безпосереднє спостереження над ним і обдумування".

Викладання літературознавчих курсів супроводжували підручниками і навчальними посібниками Сергія Єфремова ("Історія українського письменства", "Українознавство"), Михайла Грушевського ("Історія української літератури"), Миколи Сулими ("Історія українського письменства"), в яких прослідковувалося намагання науково трактувати художні тексти і літературний процес.

Мовну підготовку до педагогічної практики здійснювали за "Курсом сучасної української літературної мови" за редакцією Леоніда Булаховського. Підручник, незважаючи на занадто науковий і громіздкий виклад, став першою ґрунтовною й авторитетною науковою працею, де знайшли глибоке систематичне висвітлення усі структурні рівні української літературної мови.

Методичну підготовку здійснювали з урахуванням настанов Григорія Гуковського. Відомий методист, зокрема, підкреслював вагу відчуття художнього слова, матеріалу й образу літератури: «думкою і слухом, уявою і фізичним, моторним (артикуляційним) чуттям учитель має бачити наскрізь, і тоді з надр слова, з глибини словесної споруди виникне для нього вся повнота ідеї".

Добрим провідником у роботі над словом як "засобом плекання чуттєвого художнього світу людини" слугували довідникові видання, перекладні, термінологічні словники, україномовні газетні й журнальні публікації в часописах «Дзвін», «Київська старовина», «Рідний край», «Українська хата», «Вільна Українська Школа», «Український вісник» та ін.

Певні зрушення у практичній підготовці відбулися в шістдесятих роках ХХ століття. У студентських аудиторіях, завдячуючи яскравим особистостям

викладачів П. Волинського, Є. Кирилюка та ін., активній культурологічній діяльності "шістдесятників" І. Дзюби, І. Драча, Л.Костенко, Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Стуса відбувався процес формування інтелектуально-духовного потенціалу вчительської інтелігенції з природньою самоповагою, орієнтацією на загальнолюдські цінності, заглибленням у внутрішній світ літературних героїв.

Значною популярністю у вчительській аудиторії користувалися оригінальні дослідження професора І. Синиці про педагогічний такт, майстерність учителя та психологію писемної мови учнів. Розгляд труднощів у стилістичному оформленні писемного викладу учнівських думок, специфіки перефразування писемного викладу, індивідуальних особливостей засвоєння учнями писемної мови сприяв набуттю відповідних навичок як під час підготовки до педагогічної практики, так і в реальній професійній діяльності.

За навчальними виданнями С. Чавдарова і В. Масальського Є. Дмитровського, О. Мазуркевича, Т. Бугайко і Ф. Бугайка опановували вікову психологію і педагогічні закони відображення лінгвістичних і літературознавчих явищ, шляхи аналізу художніх творів, готувалися до уроків і проведення позакласної та позашкільної роботи. Щоправда, теоретичне підґрунтя занять із методик недостатньо підкріплювалося практичною реалізацією.

У 70-х рр. ХХ ст. учителя називали дослідником, який систематично вдосконалює методи роботи з учнями. Прикладом для наслідування слугували кращі педагоги-словесники. Зокрема, учитель К. Ходосов із Полтавщини присвятив свої ґрунтовні методичні праці вивченню творчості І. Котляревського, М. Стельмаха в школі, В. Фещак із Волині досліджував особливості спілкування вчителя з учнями на уроках літератури, І. Бацій із Харківщини – проблеми краси художнього слова, В. Цимбалюк із Київщини залучав учнів до вивчення літератури рідного краю, розробив систему письмових робіт із української літератури.

Директор Павлиської школи на Кіровоградщині Василь Сухомлинський (1918 - 1970) вважав, що завдання вчителя-словесника – відчутти серцем емоційний стан учнів та у відповідності з ним налаштуватися на продуктивне спілкування. На переконання відомого Дитинознавця, основою культури педагогічного спілкування виступають не тільки загальні моральні цінності, норми і принципи, а й глибоке розуміння вихователем внутрішніх психічних закономірностей розвитку дитячої особистості, її духовного становлення.

У 80-ті рр. ХХ ст., готуючись до діалектної практики, опрацьовували хрестоматію "Говори української мови", посібник і збірник вправ із української діалектології С. Бевзенка. Вихованню чуття слова, виробленню мовного смаку сприяли тексти високохудожніх українських творів, дискусії, мовні конкурси, присвячені пропагуванню мовностилістичних норм, праці С.Єрмоленко, М.Жовтобрюха, Л. Мацько, Є. Чак, А. Коваль та інших мовознавців і письменників, радіо- і телепередачі "Слово про слово", "Живе слово". Видатні особистості прагнули пробудити у вихованцях мислителів, художників, поетів, здатних побачити барви, звуки тексту, зрозуміти світ українського слова.

Під час фольклорної, діалектологічної практик користувалися "Програмою для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови" Й.Дзендзелівського, питальниками з фольклору, етнографії, топонімії А.Данилюка, Ю.Круглова, О.Купчинського, О.Пошивайла. Однак набутий досвід на педагогічній практиці майже не використовували.

Турботою про мовне виховання учнівської молоді не лише у фокусі граматичних правил, а й у набутті ними знань про природу мови, її роль у життєдіяльності людини, про мови світу і контакти між народами світу були пройняті статті авторитетних лінгвістів І.Білодіда і В.Русанівського: „Чим багатша така практика, тим більша потреба в оволодінні новими словами, в умінні висловлювати свою думку, в мистецтві переконання словом, в естетичній освіті й самоосвіті”.

Реальний мовно-культурний стан в українській школі хвилював автора численних книг із професійної освіти вчителя-філолога і методики викладання української літератури Бориса Степанишина.

Теоретичною основою лекцій, практичних і лабораторних занять із методичної підготовки слугували підручники "Методика викладання української мови в середній школі" за редакцією І.Олійника, О.Беляєва, посібники В.Мельничайка, "Методика викладання української літератури в середній школі" В.Неділька, "Українська література в школі" Євгена Пасічника. У навчальних курсах акцентували на вивченні мови художнього твору, професійному виконанні літературознавчого аналізу, вміннях виразного, емоційного й усвідомленого читання. Наголошували на необхідності бути "тонким психологом", здатним відчувати й розуміти настрій класу, створювати такі умови взаємодії, які б психологічно мотивували у школярів потребу щиро й безпосередньо висловлювати особистісне ставлення до письменника, на важливості самопідготовки.

На потребі цілісності та взаємозв'язку між різними видами фахової практики предметно заговорили у 90-х роках ХХ ст. У цей час необхідною умовою професійного становлення стало залучення майбутніх учителів до науково-дослідницької діяльності. Паралельно з вивченням відповідних курсів, під час практик опановували інструментарієм науково-дослідної роботи, що збагачувало існуючі форми і методи роботи з фольклорного, літературного, лінгвістичного, педагогічного краєзнавства на уроках української мови, літератури в загальноосвітніх закладах.

На початку третього тисячоліття фахова практика доповнюється, розширюється й ускладнюється. На цю вагому професійну складову значною мірою впливають нові тенденції в розвитку вищої педагогічної освіти за кордоном: зростання соціальної ролі особистості, акцент на культуроцентризм, технологізація навчально-виховного процесу.

У Великобританії і Німеччині здійснюють цілісну систему заходів щодо збереження місцевих говорів. Місцевою мовою засоби масової інформації

заохочують публікувати частину матеріалів, для освітніх програм на діалектах виділяють телевізійний час. На діалекті тієї місцевості, де знаходиться школа, викладають спеціальний курс правильного мовлення.

Завдання студентів-практикантів у вищих навчальних закладах США – оволодіти наукою педагогічного спілкування з учнями, старшими колегами, об'єктивно оцінити й удосконалити власний теоретичний багаж. Напередодні опрацьовують методичні матеріали, методи мікрвикладання і "team-teaching", відеокасети із записами уроків наставників, консультуються з методистами-тьюторами. Під час активної практики беруть участь у рефлексивних інтерв'ю, групових семінарах, пишуть рефлексивні щоденники, проводять уроки, прагнуть знайти власний шлях формування й удосконалення педагогічної майстерності.

У британських школах практика триває під керівництвом тьюторів і досвідчених вчителів-менторів. Студенти ведуть професійні нотатки, де записують методичні новинки, аналіз відвіданих уроків, групових дискусій, плани проведених чи можливих уроків, дидактичний матеріал, власні філософські роздуми, інтерв'ю з фахівцями щодо методики навчання мови. Під час проведення уроку застосовують т.зв. "радіодопомогу".

Система педагогічних практик у Франції носить дидактичний характер. За роки навчання в університетському інституті підготовки вчителів студенти беруть участь у чотирьох видах практики: ознайомлювальній, пасивній, під керівництвом методиста і самостійній. У період останньої практики впродовж року проводять двісті уроків: 4 - 6 год. на тиждень в одному або двох класах коледжу чи ліцею. Методисти-наставники здійснюють не контроль, а насамперед дієву допомогу практикантам.

У навчальних закладах Німеччини напередодні практик викладають інтегровані курси "Психологія розвитку" (ознайомлюють із концепціями розвитку дитини, особливостями її характеру, інтересів, соціальної поведінки), "Психологія навчання" (розглядають психологічні аспекти

навчання, підвищення ефективності мотивації навчання), «Професійна етика» (опановують зразки міжособистісного спілкування).

Перевірку дієвості отриманих знань і набутих умінь забезпечує: "вступна одноденна практика" або практика у формі "замкненого ланцюга телебачення" (дозволяє слідкувати за ходом уроку з одночасним коментарем фахових методистів); "соціальна або виробнича" (проводять з метою ознайомлення з умовами життя дітей); "блок-практика" (упродовж 13-15 тижнів студенти самостійно викладають навчальний курс); "референдарій" (форма стажування, за якою пропонують поєднати практичну роботу в школі з теоретичною підготовкою); т'юторська робота (робота старшокурсників зі студентами молодших курсів).

У вищих навчальних закладах Польщі опановують спецкурси "Розвиток дитячої комунікації", "Вербальна і позавербальна комунікація в школі", "Практична дидактика", "Найновіші методи дидактики". Курс "Методика навчання польської літератури і польської мови у школах різних типів" концентрує увагу на лінгвістичній теорії читання, проблемах навчання обдарованих дітей і дітей із особливими потребами, дидактики полоністики, взаємозв'язку польської мови з літературою, шляхах викладання літератури у школі залежно від вікових особливостей учнів. Навчальний курс "Мова – література - інтерпретація" спрямований на підготовку до дидактичної практики в основній школі, а також у гімназії та ліцеї. Розглядають, зокрема, такі питання: методика як проміжна ланка між школою та наукою, місце школи в культурі, мета і завдання наукової польської мови в школі, особливості підручників і програм із полоністики, проектування лекцій і розробка конспектів, осмислення й інтерпретація поетичних, епічних творів, відвідування лекцій та їх обговорення, драма і театр у школі. Аналіз шкільних програм, підручників поглиблюють у спецкурсах "Література для дітей і молоді", "Шкільний відбір дитячої літератури", "Поради щодо написання літературних текстів", "Письмові роботи учнів", "Програми і підручники з мови в основній школі й гімназіях".

Цікавий досвід взаємодії університетів, коледжів, шкіл щодо педагогічної практики майбутніх учителів накопичено в Росії. Посилюється взаємозв'язок курсів предметної і психолого-педагогічної підготовки; характер спілкування на всіх рівнях практики здійснюється на діалогічних засадах: студент - учень, студент - учитель, студент - викладач, студент - керівник практики, студент - представник адміністрації школи. Напередодні практики читають спецкурс, присвячений проблемам ергономіки, професійного іміджу вчителя. Зарекомендували себе й інтернет-сайти педагогічної практики, де подають нормативні документи, навчально-методичні матеріали, зразки конспектів уроків, програми педагогічної практики, орієнтовні теми наукових робіт, фоторепортажі зі шкіл, педагогічні Інтернет-ресурси.

Отже, на початку третього тисячоліття система фахової практики доповнюється, розширюється й ускладнюється. На цю вагому професійну складову значною мірою впливають такі тенденції: зростання соціальної ролі особистості, акцент на культуроцентризм, технологізація навчально-виховного процесу; поступова заміна панівної впродовж десятиліть комунікативної парадигми монологічного типу на комунікативну парадигму діалогічного типу; розвиток текстової діяльності на основі різних видів текстів (навчальних, художніх, публіцистичних, наукових).

На опанування живильного ґрунту феномену культури, формування "людини культури", розвиток діалогіки, діалогічного спілкування як засобу становлення особистості спрямована концепція М. Бахтіна і В. Біблера. Наскрізною лінією досліджень видатних учених виступає ідея діалогічного розвитку культури як способу людського спілкування з прагненням взаєморозуміння. Особистість, переконливо доводить літературознавець і естет М. Бахтін, - не замкнута й ізольована річ у собі; особистість повинна бути відкритою для світу людей, отже, діалог "на вищому рівні" – це діалог особистостей. Під діалогізмом учений розумів діалогіку філософії мови і методологію гуманітарного пізнання.

У час прискороного ритму сучасного життя й водночас відродження інтересу до особистості як носія складного внутрішнього світу, її унікальності й цінності надзвичайної ваги набуває психолого-педагогічна підготовка. Має рацію відома дослідниця Валентина Семиченко, стверджуючи, що вчитель-словесник - це насамперед психолог, який допомагає дитині засобами рідного слова розібратися у складнощах сьогодення, готує до вступу в життя суспільства.

Посилення уваги до технологізації спонукає до впровадження у професійну парадигму майбутнього вчителя таких педагогічних технологій, основою яких є особистісно-діяльнісний підхід, особистісно-розвивальне навчання, естетичне ставлення до людей, навколишнього світу, культури.

Уведення елементів етнокультури до шкільних програм сприяє усвідомленню національно-культурної специфіки мовної поведінки як українського, так і інших народів, виховує повагу й поцінування традицій і звичаїв.

Сучасний учитель - це насамперед дослідник. У час стрімкого розвитку науки йому важливо досконало опанувати методологію наукової творчості, сформуванню вміння спостерігати й аналізувати, висувати гіпотези щодо вирішення дискусійних питань, обґрунтовувати методи дослідження, проводити самостійні теоретико-експериментальні дослідження, аргументовано викладати отримані результати, доводити теоретичне і практичне значення, тобто набути дослідницької компетенції. Пізнаючи світ у багатоманітті його складових, дослідник стає "багатореферентним, носієм дисциплінарного знання, суб'єктом пізнання, ініціатором діалогу з читачем" (Н.Синельникова).

Отже, головний елемент уроків української мови і літератури - текст. Якщо філолог-науковець представляє громадськості або лінгвістичний, або літературознавчий, або стилістичний опис і аналіз художнього тексту, то вчитель-словесник повинен одночасно подати і лінгвістичну, і літературознавчу, і стилістичну характеристику тексту цілісно.

Аналізуючи тексти, важливо досягнути зміст, значення, естетичні функції мовних одиниць у художньому тексті, з'ясувати їх пізнавальний і почуттєвий вплив на читача, на основі цього сформувати цілісне сприйняття фольклорного чи художнього тексту, а також навчитися реалізовувати набуті знання у майбутній практичній педагогічній діяльності.

Зростає вагомість усвідомлення й аналізу фольклорних і художніх текстів, реалізація естетичної функції мови, особливості художньої експресії, її джерела, типи художніх прийомів (звукозапис, поетична паронімія, ритмо-мелодична організація, образні засоби мови тощо). Принципами, на яких ґрунтується філологічний аналіз, виступають принципи історизму, антропоцентризму, культурознавчої спрямованості, діалогічності, інтеграції, "педагогічної доцільності" (Ш.Махмудов).

Працюючи з текстами, визначають історико-соціальну основу тексту з урахуванням тієї епохи, коли було написано цей твір, представляємо лінгвістичну оцінку тексту, характеризують функції мовних одиниць (застарілої лексики, фразем, грамем), їх ідейно-тематичне значення, естетичне забарвлення. Звертають увагу на взаємодію всіх мовних рівнів тексту, їх співвідношення з ідейно-тематичним змістом. Художній матеріал дозволяє переконатися, що семантика слова відіграє вирішальну роль для творення художніх образів.

Робота над художнім текстом потребує виконання паралельних культурно-історичних, лінгвостилістичних, історико-лінгвістичних, текстологічних розвідок. Важливо логічно обґрунтувати оцінку ідейно-художнього змісту тексту, розвинути навички асоціативного мислення, фантазування, творчого підходу, опанувати закони вживання лексичних, фонетичних, словотворчих, граматичних засобів мови у художньому тексті і, отже, навчитися сприймати твір як цілісне явище мистецтва слова. Як наслідок, розвивається "дар слова", увага до власного слова, висловлювання, адекватного вираження власних думок і почуттів, народжується мовна індивідуальність.

З глибини віків рідне слово таїло в собі незвідані таємниці магичності. Йому вірили, перед ним благоговіли, од нього ніяковіли. Мовознавці стверджують, що назва нашої мови походить від давньоруського слова "**МОЛВЬ**", яке етимологічно споріднене з такими російськими словами, як "молния", "молоко", "милий", а лексема "молитися" означає "освітитися", "стати чистими".

Та й лексема слово уже в давньоруській мові була полісемною. Поруч з основним - "звукове вираження поняття"- вона нерідко виступає із значеннями: "порада", "розповідь", "наказ". У цьому Слові звучить наказ до нас: "Пізнай самого себе"(Г.Сковорода), "пізнай себе, свій рід, свій народ, і ти пізнаєш таємниці Всесвіту" (М.Ткач). Покажемо це на прикладі колядки юнакові, записаної в с.Шарине на Уманщині у 1986р. і проаналізованої українським фольклористом Миколою Ткачем.

Ой у лісі край дороги
Щедрий вечір, святий вечір!
Там Василько сіно косить,
сіно косить, коню носить:
Ой їж , коню, теє сіно,-
буде тобі три дорозі.
А першая - до батенька,
а другая - до матінки,
а третя - до дівчини.
До батенька - по шапочку,
до матінки - по сорочку,
до дівчини - по хусточку.
Добрий вечір!

У колядці кожне слово набуває символіки: ліс – це символічний кордон між двома світами, край дороги – початок нового життя, перехід у світ зрілості, сіно - символ пробудження, турботливості, а три дороги - символ триєдності буття. **Батько** виступає уособленням обов'язку, досвіду, знань, **мати** – символом земної сили, духовного надбання, снаги і працьовитості, **дівчина** - цнотливості, ніжності, краси, бажання, любові.

Цікавою є символіка речей: **шапочка** - символ мудрості, відповідальності, влади, **сорочка** - символ щирості, довіри, душевної рівноваги, спокою, духовної чистоти, **хусточка** - символ взаємності, опіки. І вирушати героєві за речами бажано трьома дорогами: перша дорога – це пізнання досвіду та мудрості пращурів і набуття власного, друга - веде до пізнання духовного багатства народу, а третя - символізує вибір коханої людини. Контекст підсилює аксіологічну характеристику, додає їй експресивного забарвлення і цим самим репрезентує національно-культурне середовище.

Критеріями культурологічно орієнтованих текстів обираємо наступні: 1) насиченість культурологічно цінною в пізнавально-виховному відношенні інформацією; 2) історизм; 3) науковість; 4) типовість фактів, що деталізують життя українців. Ознайомлення з текстом (фольклорним, літературним, діалектним) увиразнює уявлення про шлях духовно-культурного розвитку рідного народу, особливості його ментальності, самобутність української культури. Через емоційне переживання, пізнання моральних норм і культурних цінностей відбувається подальше самостійне спілкування з мистецтвом слова.

Текстова компетенція вчителя-словесника зростає у зв'язку з посиленням ролі діяльнійшої змістової лінії шкільного курсу української мови. Зростає потреба у формуванні в учнів умінь виконувати завдання на мовну досконалість (написання статей, складання конспектів, анотацій, рецензій на усні й письмові тексти, інтерв'ю, нарисів, резюме, конструювання лінгвістичних задач тощо); творчі завдання (написання творів-описів, творів-міркувань, творів-медитацій, есе, замальовок, пейзажних портретів, оповідей у народно-розмовній манері, розповідей різного типу, переказів з творчим завданням); моделювати ситуації; виконувати проблемно-пошукові завдання; здійснювати самостійну пошукову роботу; брати участь в учнівських конференціях, пресконференціях, у роботі наукових гуртків.

2.

ПРОФЕСІЙНА СПРЯМОВАНІСТЬ НАВЧАЛЬНИХ ПРАКТИК

У динамічному сьогоденні, що характеризується бурхливими колізіями, екологічним дисбалансом, падінням морального суспільного тону, проблема виховання оптимістично налаштованої, щасливої людини, засвоєння цінностей традиційної національної культури набуває соціального значення. Є реальною потреба у словесниках, котрі вміло донесуть до свідомості учнівської молоді естетичне, виховне, інтелектуальне значення мистецтва рідного слова. Уводячи дитину в світ рідної мови, фольклору, вчитель уводить її у „світ народної думки, народного почуття, народного життя, у сферу народного духу”. Вивчення культурної спадщини українського народу сприяє вдосконаленню процесу міжкультурного спілкування з іншими народами, адже без "рівноправного діалогу культур без урахування духовного потенціалу і перспектив розвитку кожної цивілізації важко формувати ефективні механізми взаємодії суспільств в глобальному цивілізаційному поступі" (М.Жулинський).

Під час навчально-наукових експедицій з'являється можливість осмислити, філософсько-психологічну мудрість традиційного світогляду, ментальність, "закодовану" в мовленні жителів різних регіонів України. Інтенсифікується розвиток професійно-педагогічного мислення, творчих здібностей, набувається дослідницький досвід, необхідний для підготовки до інноваційної педагогічної діяльності, а оволодіння спектром відповідних знань і вмінь дає можливість розробляти й упроваджувати у шкільні програми "регіональний компонент".

2.1. Фольклорна практика: діалог з народною культурою

У системі професійної підготовки майбутнього вчителя української мови і літератури важливе місце належить курсу українського фольклору.

Термін „фольклор” походить від англійського folk – рід, народ, lore – знання, що разом означають „народна мудрість, народознавство”. Одним із перших цей термін використав англієць В. Томс, котрий 1846 р. під псевдонімом А. Мертон надрукував у часописі "Атенеум" статтю "The Folklore". В українській фольклористиці у 80-х роках ХХ ст. термін використовував М. Драгоманов. Поряд із вищенаведеним терміном співіснують і такі: *народна словесність, народна поетична творчість, уснопоетична творчість.*

Головна функція фольклору – це задоволення природної потреби у самовираженні й спілкуванні. Серед основних ознак слід виділити усну форму поширення і передачу між людьми засобом безпосередньої комунікації. Значну роль при цьому відводять пам’яті, з допомогою якої фіксуються сюжети, тексти, форми, стереотипи.

Фольклор перебуває в тісному зв’язку з обрядами, традиціями. Весільні пісні супроводжують весільний обряд, голосіння – поховальний, жнивні – жнивварський тощо. Сьогодення коригує ознаки фольклорності, вносить зміни, доповнення. Сприяють цьому процесу і засоби масової комунікації: преса, радіо, телебачення, Інтернет. Новітнє фольклоротворення часто відображає співвідношення і взаємозалежність індивідуального й колективного, традиційного і новітнього, але неодмінною умовою входження твору у фольклоризацію є його побутування за законами усної традиції.

Фольклор – цінний матеріал як у моральному, так і в розумовому та естетичному розвитку особистості. Однією з важливих рис фольклору є зображення внутрішнього світу героїв через „прихований психологізм”, тобто через дії і взаємини персонажів з навколишнім середовищем, певні зовнішні обставини тощо. Саме на основі типізації виникають і т. зв. психологічні фольклорні символи-асоціації. Психологізмом позначені весільні пісні, голосіння, думи, історичні пісні, казки, балади, ліричні пісні. У цих жанрах наявне відображення психологічного переживання горя (голосіння), і психологічної індивідуалізації героя (думи), і драматизму

ситуації (балада). Значний інтерес для психологічного аналізу становлять ліричні пісні, адже їх основу становлять почуття, переживання. Психологізм жанру допомагає передати фольклорне слово, емоційно-забарвлені звертання („милий голубе мій”, „серце моє”) тощо.

У фольклорі виражені етичний та естетичний ідеали народу, найважливіші принципи народної педагогіки. Народна творчість є важливою також для вивчення ментальності її носіїв. Як складова слов'янської словесності, український фольклор містить чимало спільного з усною народною творчістю неслов'янських народів – фіннів, литовців, румунів. Однак, за свідченням науковців, найбагатший фольклор – все ж український, сформований на трипільській культурі.

Фольклор України складають, окрім українського, фольклор росіян, білорусів, поляків, болгар, кримських татар, німців, представників інших народів, що проживають у нашій країні. Поняття "український фольклор" стосується усної народної творчості українців, що проживають в різних регіонах України.

Фольклор – складова курсів української культури, етнографії. Етнографія вважається джерельною базою вивчення народної творчості. Відчутний зв'язок фольклору із релігієзнавством, філософією, оскільки в народнопоетичній творчості зафіксовані давні релігійні вірування, спроби трактування філософських категорій.

Фольклор взаємопов'язаний з літературою. Характер літературно-фольклорних взаємин змінюється залежно від епохи, історико-суспільних факторів, стану розвитку художньої культури народу, літературної мови, творчої індивідуальності письменника, змістового спрямування художнього твору тощо. Між фольклором і літературою існують певні відмінності, зокрема у змалюванні героїв. Якщо література "намагається" індивідуалізувати персонажа, його мову, то фольклор – типізує і героя, і його спілкування з навколишнім світом.

Відомо, що І.Франко одним із перших через українську пісню звернувся до поєднання літературних і народнопісенних принципів віршування. В.Стефаник побудував соціально-побутову проблематику новелістики на основі принципів функціонування балади, хроніки, рекрутсько-жовнірських пісень тощо. Саме поетика української пісні „допомогла” йому стати неперевершеним майстром психологічної драми. М.Черемшині знання функцій коломийкового фольклору сприяло у створенні тональності оповідності, що притаманна творам письменника.

З’явилася низка досліджень вчених про зв’язок української літератури з фольклором (М.Грицюта „Михайло Коцюбинський і народна творчість”, О.Дей „Іван Франко і народна творчість” та багато ін.). Цікаві міркування стосовно фольклорно-літературних взаємин висловлює дослідник Г.Штонь у статті „Фольклор і модерн. Сумісність художніх кодів”(див.[http:// probr, prohosting. com/click/ PBE0000003/99](http://probr.prohosting.com/click/PBE0000003/99)). Автор критично ставиться до недостатніх розмежувальних ознак літератури й фольклору, що ними досить часто користуються: усність походження, побутованість, змінюваність тексту, стійка традиційність, нормативність поетичних понять, стереотипія образності художньої мови, постійність сюжетно-поетичних ситуацій і загальних місць, колективність. Г.Штонь зазначає: „Фольклор – це зупинена, перетворена на світотлумачний макроканон вічність, тоді як література – це час... історичний, текучий, духовно й художньо змінний, а відтак і багатолікий навіть при авторській його анонімності...”. Роздуми науковця доцільно враховувати при характеристиці фольклорно-літературних взаємин.

Логічним зв’язок фольклору з музикознавством, етномузикознавством або музичною етнографією. Етномузикознавство вивчає "народну музику" або "народну музичну культуру" (О. І. Іваницький). Досить тісно пов’язаний фольклор з мовознавством, стилістикою, діалектологією, останнім часом популярності набувають лінгвофольклористичні дослідження.

Український фольклор тісно пов’язаний з українською етнопедагогікою (кожен жанр містить значний виховний потенціал), етнопсихологією (у

фольклорних творах показано стан героя, його емоції, почуття тощо). Фольклорні пам'ятки опрацьовують у мовознавчих курсах: при вивченні історії літературної мови, стилістики, лінгвістичної поетики, порівняльно-історичному дослідженні мов тощо.

Вивчення усної народної творчості – це шлях до пізнання минулого, сучасного й майбутнього нашого народу. Опанування фольклорної спадщини українського народу сприяє вдосконаленню процесу міжкультурного спілкування з іншими народами.

Предметом курсу є фольклорний текст. Опановуючи цю навчальну дисципліну, важливо набути вмінь аналізувати твори української усної народнопоетичної творчості, зіставляти їх жанрові особливості з огляду на морально-етичні проблеми, через дослідження фольклорних текстів, історико-культурологічні корені слів-фольклоризмів відкрити особливий світ народного художнього мислення.

Ознайомлення із цариною народних традицій, фольклорних жанрів під час опанування навчального курсу і пошукових експедицій формує більш чітке уявлення про шлях духовно-культурного розвитку рідного народу, особливості його ментальності, самобутність культури. У реаліях сьогодення фольклор сприймають інколи як вияв далекого минулого, а естетичні цінності – власне музейною категорією (С.Садовенко). Однак на відміну від сучасної масової культури фольклорна спадщина позбавлена уніфікації та заштампованості, стереотипності, завжди відображала і відображає світогляд і психологію народу. За кожним народним витвором – реально існуюча колективна творчість і думка народу. Переважає у фольклорі педагогічна місія: усна народна творчість виховує, зберігає і пропагує ідеї виховання.

Оснoву **фольклорного твору становить** словесний текст, в якому "слово набуває дієвості закону". Народна казка знайомить із моральними і соціальними оцінками вчинків людей та їх взаємостосунків. Епічні твори оспівують любов і відданість батьківщині, героїзм і відвагу. Пісенна творчість сприяє популяризації і посилення виховного резонансу

етнопедagogічних установок народу, принципів суспільної етики. Особлива виховна експресія народної афористики, прислів'їв і приказок, що типізують найрізноманітніші явища сімейного життя, відбивають зміст моральних цінностей людини. До того ж сьогодні інтерес для фольклориста представляє не лише село, а й міське середовище.

Зважаючи на те, що у шкільному вивченні на першому місці має бути твір, прочитавши який, учень має навчитися бачити красу життя, зростає вага умінь через дослідження фольклорних текстів, історико-культурологічних коренів фольклоризмів відкривати особливий світ народного мислення. Належне місце відводимо лінгвофольклорному спостереженню за багатогранною символічною власне українською системою та її зіставленню.

Є потреба аналізу магнітофонних записів, зроблених під час попередніх практик або платівок із записом народних пісень, казок. Важливо уважно, осмислено, з нотатками на полях читати текст казки, переказу, пісні, уміти досліджувати психологію і філософію кожного слова, заглиблюватися у внутрішній світ героїв через "прихований психологізм", тобто через взаємини персонажів з навколишнім середовищем.

На заняттях доцільним є уведення обласного фольклорного матеріалу, особливо з тих місць, де планується проходження практики. Аналізуючи пісенні тексти, простежуємо зміни домінуючих світоглядних моделей світу під впливом історичних, соціальних, психологічних, ідеологічних чинників, досліджуємо взаємозв'язки між колективними естетичними нормами та індивідуальною естетичною позицією творців, виокремлюємо поетично-виражальні засоби реалізації етичних та естетичних уподобань українців.

Важливо навчитися виділяти в тексті засоби мовної і мовленнєвої виразності: різні види повторів: тавтологію, синоніміку, повтори окремих частин мови і цілих словосполучень; слова зі зменшено-пестливими суфіксами; стійкі формули; постійні епітети; порівняння; метафори; образні фразеологічні словосполучення.

Істотними ознаками текстів є традиційність та імпровізованість діяльності їх виконання. Це пропонує особливу взаємодію "оповідача-артиста-автора" зі "слухачем-глядачем-учасником". Знання пісень, казок, загадок поживає спілкування з виконавцями, а вміння визначати жанрову приналежність тексту допомагає якісно оформити фольклорний матеріал для архіву. Ефективним є також запрошення на заняття гуртка або семінару народних виконавців. Це дає можливість унаочнити методику ведення бесіди з виконавцями. Перспективний прийом – моделювання різних ситуацій, що можуть виникати на фольклорній практиці.

Головною **метою фольклорної практики** є комплексне обстеження сучасного стану розвитку фольклору обраного району.

- поглибити набуті знання з народної творчості, розширити уявлення про роль фольклору в житті людини; пробуджувати більш глибокий інтерес до історії народу, його культури, побуту, формувати естетичний смак;

- почути автентичний фольклор у живому середовищі його побутування від різних вікових і професійних груп;

- здійснювати збір фольклорного матеріалу для подальшого наукового опрацювання.

Недоліком практики є прагнення деяких керівників обирати кілька населених пунктів на короткий термін і невідповідність студентів. Існують труднощі роботи з виконавцями, записі пісенних, оповідних, паремійних творів, поширених у конкретній місцевості. Ці труднощі пов'язані з наявністю своєрідного психологічного бар'єру між носіями фольклору та збирачами, недостатньо чітким уявленням про основні форми побутування фольклору тощо.

Подібні труднощі дозволяє подолати ретельна підготовка: набуття навичок збирацької праці, вивчення досвіду відомих фольклористів.

Варто знати:

- хто збирав або збирає в обраній місцевості фольклорний матеріал;
- чи є в цьому селі музеї фольклорної творчості;

- чи відбуваються обрядові свята, конкурси збирачів фольклору, фольклорно-етнографічні концерти, огляди-конкурси фольклорних колективів, окремих виконавців, районні і міжрайонні фольклорні свята, фестивалі народної пісні і танцю;

- чи є в селі учасники фольклорних колективів.

У вищих педагогічних навчальних закладах пропонують такі види фольклорної практики: *польову, міську, архівну*.

Формами збирацької роботи визначено *стаціонарну* та *експедиційну*. Стаціонарну проводять за місцем проживання. Така робота може бути тривалою і має локальний характер. Експедиційну – виконують під час короткочасних виїздів в окремі райони з метою їх обстеження на наявність фольклорних творів. Таку форму роботи ще називають польовою.

Архівна фольклорна практика передбачає комплексну обробку польових матеріалів у відповідності до сучасних правил архівного зберігання. Таку роботу спрямовують на укладання реєстрів аудіокасет, цифрових копій, зошитів, папок; розшифрування архівних польових аудіозаписів; укладання облікових карток архівних записів.

Польову практику проводять у кілька етапів:

1. *Теоретична і технічна підготовка*. На цьому етапі з допомогою довідкової літератури, періодичних видань учасники експедиції ознайомлюються з історією села, його соціально-економічним та культурним станом, основними лексико-граматичними та фонетичними особливостями діалекту.

2. *Власне польова експедиція*, що включає виявлення умов побутування фольклорного жанру в населеному пункті, а також респондентів; укладання карти-схеми населеного пункту, на якій позначають цікаві об'єкти (пагорби, кладовища, церкви, джерела та ін.); проведення записів фольклорних творів.

Наукова мета фольклорно-краєзнавчих експедицій – формувати навички роботи збирача, здійснювати самостійні функціональні спостереження над регіональним побутуванням і видозміною фольклорних

жанрів, екологією фольклору, різними виявами культури і психології сільських і міських респондентів залежно від фольклорного мислення, способу занять.

Експедиції розширюють уявлення про динаміку розвитку мистецтва родинного слова, роль усної народної творчості в житті народу, формують вміння аналізувати автентичні форми народної культури, визначати естетичне забарвлення фольклорної пам'ятки, психолого-педагогічний ефект фольклорного мовлення.

Мета експедицій:

– **виховна** (пробуджувати інтерес до історії рідного краю, повагу і гордість за багату культурну спадщину українського народу, його естетичні смаки);

- **психолого-педагогічна** (ознайомитися з вихованням дітей, опанувати мистецтво розмови із сільськими і міськими жителями). Навчитися розуміти сільського жителя, його "затаєний" біль і тривогу за родину, рідне село, країну. Спілкування з різними категоріями населення поглиблює психологічну компетенцію майбутніх педагогів. Є можливість познайомитися з різними типами мовних особистостей, що виховуються у двомовному або діалектному середовищі.

Головний смисл участі у фольклорних експедиціях – навчитися слухати і чути, слухати і розуміти фольклор.

Запис фольклорних творів здійснюють у природніх умовах: удома, на вулиці, під час перепочинку в полі. Виконавець таким чином відчуває себе впевненіше, легше пригадує напівзабуті твори. Особливо це стосується обрядової поезії – купальських, петрівчанських пісень.

Якщо йдеться, наприклад, про весільну пісню, варто встановити, в який період весілля її співали, кому присвячували, чи співають зараз. Бажано з'ясувати, чи вірить виконавець в ефективність повідомлених ним замовлянь, правдивість фантастичних та легендарних розповідей. Пісні

(історичні і баладні) записують з помітками: хорова, від одного співака, танцювальна.

Прислів'я і приказки фіксують методом записної книжки, коли почута приказка одразу ж записується (метод М.Рибнікової), шляхом зачитування підібраних попередньо і дописуванням синонімічних від кількох інформантів, залучення виконавця до бесіди і продовженням початого прислів'я.

Збираючи загадки, використовують активне опитування. Адже відомо, що одна й та ж загадка має кілька відгадок і навпаки, декілька різних загадок часто однаково відгадуються.

Дитячий фольклор записують від різних категорій. Маленький виконавець часто ніяковіє перед дорослою і незнайомою людиною, коли розповідає чи співає, тому радять працювати з кількома інформантами.

Такі вимоги все частіше актуалізують потребу в розвитку артистичних якостей збирача, володіння ним здатністю перевтілення, тобто уведення до фахової підготовки курсу педагогічної майстерності.

Записуючи обрядовий фольклор, розрізняють календарні і родинні обряди, визначають, хто брав участь в обряді, в який час виконували обряд, які обрядові дії відбувалися. Варто записувати і розповідь про героїв пісень.

Розмову з виконавцем ведуть, враховуючи вік, настрій виконавця, фольклорних традицій місцевості. Не бажано таку розмову розпочинати із запису замовлянь, краще попросити виконавця спочатку розповісти, проспівати найулюбленіші твори, а потім звернутися до питальника.

Питальник містить основне коло питань, на які необхідно отримати відповіді.

Вдало побудовані запитання "занурюють" інформаторів у світ його спогадів і відчуттів, відображених у народних прислів'ях, піснях, легендах і переказах тощо. Не варто постійно заглядати в питальник, бо це насторожує інформанта.

Суттєвим є й те, як збирач формулює запитання. Недоцільними є запитання: *а які пісні ви знаєте? Чи не розкажете фантастичну казку?* Запитання варто пропонувати так, щоб виконавець їх зрозумів. З іншого боку, запитання мають підказувати деталі змісту чи сферу побутування фольклорного твору.

Наприклад, замість питання *Які легенди ви знаєте*, зручніше запитати конкретну легенду про маму, квітку тощо.

Ліричні пісні можна записувати без слухачів, замовляння – лише наодинці з виконавцем. Якщо при записі присутні сторонні особи, доцільно вивчати їхню реакцію, фіксувати зауваження та інші вияви схвалення або осуду.

Обов'язковою вимогою до збирача є повага до співрозмовника, чуйність, ввічливість. Носіями фольклору є переважно люди похилого віку, отже, потрібно зважати на фізичну перевтому цих людей під час бесіди.

Паспортизуючи твори, укладають біографічну довідку, де зазначають, в якому середовищі росла та виховувалася людина, від кого й де (в сім'ї, на виробництві, в школі) вчилася вона пісень, казок, загадок, який рівень громадської активності, авторитет поміж земляків, коло знайомств. Характеризують також мистецькі якості, змальовують манеру виконання творів: темп оповіді, пози, жести, міміку.

Паралельно з виявленням фольклорних творів виконують етнографічні спостереження: змальовують обряди, ритуальні дії, з якими пов'язують виконувані твори, вказують на ігрові моменти при виконанні деяких творів. Повідомлені виконавцями деталі, що характеризують особливості побуту українського села, традиційні звичаї і обряди, необхідно відзначати у примітках до твору.

Правила записування текстів - це точність і документальність, тобто максимально точне відтворення особливостей стилю виконавця.

Наприклад, пишуть «ходяТ», «малЬОвала», якщо так вимовляють у селі чи місті. Коли наголос якимось відрізняється від загальноприйнятого або коли

одне слово в тексті наголошують по-різному, це треба обов'язково зафіксувати.

Небажане редагування текстів, внесення доповнень, змін і виправлень. Діалектизми, русизми, жаргонізми, просторічні слова не варто замінювати на літературні слова. Слід бути уважними до архаїзмів.

Складно відобразити інтонацію виконавця. Записуючи «з голосу», передають лише тривалість пауз. Переписуючи текст начисто, правильно розставляють розділові знаки, помічають, де закінчується музична фраза.

Твір записують повністю, включаючи повтори, вигуки, вставні слова та речення, зауваження виконавця. Слово, словосполучення або речення, що повторюються, підкреслюють стільки разів, скільки ті виконуються.

Записують фольклор тільки в момент виконання. Якщо ж з якоїсь об'єктивної причини це відбувається з пам'яті, про це слід зазначати в помітці («**текст записано з пам'яті**»). Небажано переривати інформанта під час виконання творів, всі запитання до тексту ставлять після виконання. Якщо ж збирач не встигає записувати, залишає в запису вільні місця, куди після виконання вписують пропущені слова. Необхідно перечитувати записане, виправити помилки і доповнити запис.

У такому разі запис проводять по чергово дві особи: один працює з технікою, інший – спілкується з виконавцем. Під час запису можна чергувати виконання обов'язків.

Здійснюючи запис мови інформатора на **магнітофон**, важливо створити природню обстановку, щоб магнітофон не заважав виконавцеві. Краще, якщо запис здійснюють удвох: один працює з технікою, інший - проводить бесіду-опитування (можна чергувати ці обов'язки). Розшифрування тексту необхідно виконувати в той же день, подаючи текст, перевірений за магнітофонним і "ручним" записами. Кожну касету супроводжують реєстром, у якому подають паспорт місцевості, прізвище, ім'я, по батькові, рік і місце народження виконавця, назву виконуваного інформатором

матеріалу, назви творів і вказаний їх жанр у тій послідовності, в якій вони записані на плівці.

Відеозапис проводять так, щоб виконавці не зазнавали певних незручностей, пов'язаних із зйомкою. Запис здійснюють і в момент проведення бесіди, і в момент виконання творів. Якщо записують танець, (крупним планом подають фігуру танцівника повністю або танцювальні рухи). Доцільною є також зйомка панорами населеного пункту, де відбувається запис події.

Звітна документація складається зі щоденника, звіту та збірки матеріалів.

Зразок оформлення титульної сторінки зошита

Матеріал фольклорної практики

зібрано в с. Некрасовому

Глухівського району Сумської області

з 17 по 30 червня 2011 року

Збирач: студент 12 групи,

філологічного факультету

Глухівського національного педагогічного

університету імені Олександра Довженка

Шелудько Віктор Олександрович

Щоденник – головний звітний документ, що необхідний для наступної систематизації матеріалу і складання супровідних фольклорних записів збирача.

Щоденник містить:

- 1) зміст;
- 2) історичну довідку про населений пункт;
- 3) щоденні записи (фольклорні тексти, зібрані впродовж дня; загальні зауваження та спостереження щодо побутування фольклору в населеному пункті, стосунки між виконавцями в побуті та під час виконання

народнопоетичних творів; ставлення до традицій населення; підсумки дня (з ким удалося поспілкуватися, хто відмовився, чому; чи всі поставлені завдання виконані; план роботи на наступний день).

4) показчик виконавців;

5) жанровий показчик (із визначенням номера тексту та загальної кількості);

6) показчик фольклорних текстів.

Звіт про виконання програми фольклорної практики включає чотири розділи:

1. Час і місце проходження практики.

2. Загальну оцінку зібраного матеріалу. Називають кількість записаних творів – загальну та за жанрами. Визначають питому вагу традиційного фольклору, співвідношення його із сучасною народною пісенною та оповідною творчістю.

3. Характеристику виконавців. Подають імена найталановитіших виконавців, окреслюють їх репертуар. Указують загальну кількість виконавців, їх вікову характеристику, відмінність у репертуарі представників різних поколінь.

4. Особливості побутування фольклору. Зазначають, як ставляться в селі (місті) до фольклору, чи користуються фольклорні жанри популярністю, які зв'язки художньої самодіяльності з місцевим фольклором.

Наприкінці звіту ставлять особистий підпис збирача та дату закінчення практики.

Збірку фольклорних матеріалів відкриває історично-етнографічний нарис. У ньому характеризують населений пункт, де відбувалася практика: коротку історію села (міста), його географічний стан, сучасний розвиток економіки і культури, відомості про мешканців.

Фольклорний матеріал, зібраний під час практики, групують за жанрами. Послідовність запису творів може бути такою:

1. Календарно-обрядові пісні:

- а) величальні (колядки, щедрівки, посипалки);
- б) веснянки;
- в) русальні;
- г) купальські;
- д) петрівочні;
- е) жнивні (зажинкові, власне жнивні, обжинкові).

2. Родинно-обрядові пісні:

- а) весільні;
- б) голосіння.

3. Замовляння.

4. Ліричні пісні:

- а) соціально-побутові (козацькі, чумацькі, рекрутські та солдатські, бурлацько-наймитські, заробітчанські);
- б) родинно-побутові пісні (про кохання, про жіночу долю, гумористичні та сатиричні, колискові).

5. Думи та історичні пісні.

6. Казки:

- а) про тварин;
- б) чарівні;
- в) соціально-побутові.

7. Легенди та перекази.

8. Анекдоти.

9. Балади.

10. Коломийки та частівки.

11. Малі фольклорні жанри:

- а) загадки;
- б) прислів'я та приказки;
- в) скоромовки;
- г) забавлянки;

д) лічилки.

12. Народна драма.

Перед фольклорним текстом у правому куті аркуша зазначають паспорт запису, що містить такі відомості:

- область, район, населений пункт, у якому проводився запис;
- прізвище, ім'я та ім'я по батькові виконавця, а також рік, місце його народження, освіта, професія;
- дата запису;
- назва жанру;
- прізвище та ініціали збирача;
- номер носія інформації (касета, диск), місце розташування на носії, порядковий номер звукозапису, якщо твір записувався за допомогою технічних засобів.

При записі матеріалу від двох-трьох виконавців тут же (в лівому полі) навпроти кожної одиниці запису вказують прізвище та ініціали того інформанта, який повідомив ці відомості.

Зразок паспортизації текстів

Харківська обл., Зміївський р-н, с. Лиман

Ткачова Клавдія Михайлівна,

70 років, освіта – 7 класів.

Записано 5 липня 2011 р.

Родинно-побутова пісня.

Записали: Срібна О.М. – студентка філологічного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Кожний записаний текст супроводжують **коментарями** (примітками). У них необхідно відзначають, за яких побутових умов виконувався твір, змальовують ритуальні дії, пояснюють діалектизми та рідковживані слова. На основі поданих зошитів укладають добірки текстів для шкільних кабінетів, краєзнавчих музеїв, будинків народної творчості, готують доповіді на підсумкову конференцію, курсові роботи.

Отже, фольклорна практика розширює уявлення про динаміку розвитку мистецтва родинного слова, роль усної народної творчості в житті народу, поглиблює уміння аналізувати автентичні форми народної культури, виявляти естетичне забарвлення фольклорної пам'ятки, визначати психолого-педагогічний ефект фольклорного мовлення. Отриманий досвід допомагає урізноманітнити навчально-виховний процес у період педагогічної практики.

2.2. Літературно-краєзнавча практика: діалог з літературним життям краю

Серед навчальних курсів літературознавчого циклу особливе місце надають дисципліні інтегрованого характеру – літературному краєзнавству. Опанування курсу передбачає оптимальне поєднання аудиторної й позааудиторної роботи, комплексне застосування репродуктивних, творчих і евристичних методів.

Літературне краєзнавство – це галузь краєзнавства і літературознавства, яка досліджує зв'язки між історико-літературним процесом конкретного регіону (краю, області, району, міста, селища, села) й загальнонаціональною літературною історією, літературним середовищем.

Системне і послідовне використання краєзнавчих матеріалів у процесі фахової підготовки формує цілісне світоглядне уявлення про картину світу, сприяє підвищенню рівня літературознавчої компетентності, виробленню умінь літературно-краєзнавчої діяльності.

Зміст поняття «літературно-краєзнавча діяльність» включає літературно-краєзнавчу підготовку і науково-дослідницьку експедиційну діяльність.

Літературно-краєзнавча підготовка – це процес освітньої діяльності, що спрямована на вияв і засвоєння локальних особливостей історичного літературного розвитку.

Комплексне осмислення словесного мистецтва забезпечує ґрунтовне і цілісне усвідомлення національних особливостей культури шляхом осмислення літератури рідного краю, зокрема світоглядної позиції, самобутності творчості, індивідуального стилю майстрів словесного

мистецтва. Повноцінне сприйняття творчої спадщини письменників можливе тільки за умови розуміння, усвідомлення й урахування специфіки певної історичної епохи, стосунків митця з оточенням, географічних особливостей краю, змальованого у творах тощо.

Початок формування теорії літературного краєзнавства сягає часів античності. Ще давньогрецький філософ Аристотель (384 р. до н.е. – 322 р. до н.е.) зазначав, що людина за своєю сутністю є державною істотою. Суть держави передує сутності індивіда та сім'ї, оскільки необхідно, щоб ціле передувало частині. Відомий філософ Йоганн Фіхте (1762 – 1814) стверджував, що особистість у своєму розвитку повинна оволодіти національною культурою, а на цій основі – загальнолюдською. Костянтин Ушинський (1823 – 1871) наголошував на важливості умінь учителя осмислювати події, явища, які слугували чинниками написання художнього твору, стосунків, поглядів письменника, і вплинули на тематику, мотиви, систему художніх образів. Михайло Драгоманов (1841 – 1895) писав, що «кожного письменника тоді тільки можна оцінити як слід, коли роздивитись на нього власне історичним об'єктивним поглядом, та ще й на ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював».

Ідеї про необхідність вивчення культури рідного краю підтримувала педагог Софія Русова (1856 – 1940): особистість зможе по-справжньому осмислити культурні здобутки інших народів, лише, якщо глибоко усвідомить і сприйме духовну скарбницю власного...

На краєзнавчій роботі учнів акцентував увагу видатний педагог Василь Сухомлинський. Учений писав: «Подбайте, щоб тисячі найтонших ниток пов'язували особистість із Вітчизною – це перша порада батькові, матері і педагогу».

Сприйняття зразків художньої словесності відбувається на основі порівняння твору мистецтва з життям. Такий підхід до вивчення літератури потребує уваги до організації краєзнавчої дослідницької діяльності.

Краєзнавча дослідницька діяльність – умотивована активність суб'єкта дії (однієї особистості чи групи людей), спрямована на самостійне вивчення самотності певного краю.

Елементи літературного краєзнавства у систему шкільної літературної освіти запроваджувалися, згідно з Постановою ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми та режим в початковій та середній школі», з 1932 р. Його центрами стали університети, педагогічні інститути, бібліотеки, редакції газет і журналів, музеї, будинки культури. Однак тривалий час переважало ставлення до літературного краєзнавства лише як до допоміжного, факультативного навчального курсу, відокремленого від освітнього процесу не сприяло належному розвитку.

У 60 – 70 - х рр. ХХ ст. систему викладання шкільного літературного краєзнавства у школі аналізували видатні методисти Євген Пасічник (1934 – 2004), Ніла Волошина (1940 – 2010), Борис Степанишин (1925 – 2004). Учені звернули увагу на такі аспекти:

- ✓ стан використання словесниками місцевих можливостей літературно-краєзнавчої роботи;
- ✓ ступінь поширення шкільної літературно-краєзнавчої роботи;
- ✓ форми, методи проведення літературно-краєзнавчої роботи;
- ✓ рівень методики проведення літературно-краєзнавчих занять;
- ✓ зв'язок між засвоєнням учнями літературних знань і краєзнавчою роботою.

У 70-х рр. ХХ ст. методистами було розроблено методику організації літературно-краєзнавчих екскурсій, походів, гуртків, музеїв, досліджено шляхи використання краєзнавчого матеріалу на уроках позакласного читання, заняттях факультативів і гуртків та прийоми включення матеріалів літературного краєзнавства в систему мовно-літературної підготовки.

З 80-х рр. ХХ ст. почали функціонувати шкільні літературні музеї (О.Маковея на Тернопільщині, В.Симоненка в с. Біївцях на Полтавщині та ін.), краєзнавчі та літературні музеї (Одеський державний літературний

музей, музей «Кобзаря» в Черкасах, «Хутір Надія» на Кіровоградщині, музей А.Малишка в м. Обухові Київської області, О.П.Довженка на Чернігівщині, Державний літературний музей у м. Москві та ін.), музеї-заповідники (музей-садиба І.Франка в с. Нагуєвичі, музей І.Микитенка у м. Рівному, музей «Будинок Лермонтова» у м. П'ятигорську (Росія), музей-квартира П.Тичини у м. Києві та ін.). Кожний із таких музеїв стає центром культури, важливим джерелом літературних знань.

З 90 – х рр. ХХ ст. літературну історію окремих областей і районів активно досліджують Любов Башманівська, Іван Білогуб, Євген Волошко, Юрій Єненко, Ярослав Кривко, Володимир Оліфіренко, Іван Овчаренко, Микола Пономаренко, Анатолій Терлецький, Марія Хилюк, Костянтин Ходосов, Василь Шуляр та ін.

Наприклад, у системі літературно-краєзнавчої освіти Донбасу активно використовують підручники-хрестоматії В.Оліфіренка: «Дума і пісня», «Уроки правди і добра», «Таємниця духовного скарбу» (у співаторстві з Ф. Пустовою); книгу краєзнавця І.Овчаренка «Літературне Придінців'я» і його статтю «Дав пісню крилату» (про творчість М.Петренка), культурологічний нарис В.Замкового «Артемовский литературный цех», навчальний посібник В.Романька «Література рідного краю», книгу літературно-критичних статей Є.Волошка «Донбас: письменник і час», наукову працю П.Лавріва «Історія Південно-Східної України», електронний підручник Л.Неживої, О.Неживого «Літературне краєзнавство», в якому висвітлено літературне життя Луганщини.

З початку ХХІ ст. проблема літературно-краєзнавчої діяльності набула актуальності як у процесі опанування української, так і зарубіжної літератури. Леся Мірошниченко розглядає особливості літературних зв'язків зарубіжних письменників із Україною. Розвиток літературного краєзнавства підтримують і на загальнодержавному рівні.

Літературне краєзнавство є одним із провідних напрямків наукових досліджень кафедр і науково-дослідних лабораторій університетів. Так,

дослідження «Слобожанщина: літературний вимір (проблеми теорії та історії)» виконують як пріоритетний напрям наукової роботи кафедри теорії літератури та компаративістики ЛНУ імені Тараса Шевченка.

Систематично у вищих навчальних закладах відбуваються літературно-краєзнавчі конференції, наукові читання, присвячені творчості письменників певного регіону. Наприклад, у Луганському національному педагогічному університеті імені Т. Шевченка з 2000 р. організовують конференції, присвячені життю і творчості Б. Грінченка, у Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка спільно з літературно-меморіальним музеєм О.П.Довженка з 2003 р. започатковано Всеукраїнські довженківські читання. У Кіровоградському державному педагогічному університеті імені В.Винниченка та Кіровоградському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського проводять науково-практичні конференції, присвячені осмисленню мистецької майстерності Володимира Винниченка. У Львівському НУ ім.І.Франка щорічно організовують наукові заходи, присвячені опануванню художнього феномена Каменяра.

У системі філологічної освіти пропонують *два підходи до використання краєзнавчого матеріалу.*

Перший підхід – це застосування літературно-краєзнавчого матеріалу як складової історії української літератури. Такий шлях застосовують під час опанування мистецької спадщини видатних письменників (С. Васильченка, Остапа Вишні, Б. Грінченка, П. Грабовського, Л.Костенко, П. Куліша, Лесі Українки, М. Хвильового, В.Яворівського та ін.), які життєвою долею чи творчістю пов'язані з конкретною місцевістю.

Другий підхід – розгляд інформації про конкретну місцевість у якості допоміжної складової літературної освіти.

За пропонованим підходом у школах Сумщини, наприклад, вивчають творчість таких літераторів, як Микола Гурець, Микола Єроха, Вадим Раєвський, Микола Столбін, Петро Товстуха, Михайло Шевченко та

ін., у загальноосвітніх закладах Полтавщини опановують творчі доробки Наталії Баклай, Анатолія Гальченка, Олега Головка, Петра Мостового, Сергія Осоки та ін., на Донбасі школярі досліджують художнє слово Василя Голобородька, Станіслава Жуковського, Миколи Джмїля тощо.

Стимулює осмислення літературно-краєзнавчого матеріалу актуальна проблематика, виконання творчих завдань із інтерпретування тексту, організація творчих зустрічей із письменниками певного регіону, участь у конференціях. Важливим моментом є використання евристичних методів генерування нових ідей: «мозкового штурму» - колективного пошуку оригінальних ідей; евристичних питань; метод багатомірних матриць; інверсії; емпатії (метод особистої аналогії); синектики; метод організованих стратегій. Наприклад, науковий інтерес викликає досягнення мистецького доробку відомих письменників, певний період життєдіяльності яких безпосередньо пов'язаний із конкретною місцевістю (С. Васильченко і м. Глухів Сумської обл., М. Гоголь і Полтавщина, Б. Грінченко і Луганщина, Є. Гуцало і м. Ніжин, О. Довженко і смт. Сосниця Чернігівської обл., О. Забужко і м. Київ, І. Кочерга і м. Носівка Чернігівської обл., М. Коцюбинський і м. Бар Вінницької обл., Ю. Мушкетик і с. Вертївка Чернігівської обл., В. Стус і м. Кіровоград, Григорій Тютюнник і с. Шилївка Полтавської обл., В. Шевчук і м. Житомир, В. Яворівський і м. Львів, Ю. Яновський і м. Одеса тощо).

Пошукову літературно-краєзнавчу діяльність активізують шляхом дослідження творчості маловідомих або сучасних письменників, які народилися в певному селі (селищі, місті): В. Земляк, С. Чернілевський і Вінничина, М. Руденко і с. Юр'ївці Луганської обл., Д. Луценко і Полтавщина, М. Гурець і Глухівщина, М. Шевченко і Кролевеччина Сумської обл., А. Любченко і Уманщина Черкаської обл., М. Побелян і с. Покошичі Чернігівської обл. та ін.).

Мета занять – формувати стійкий науковий інтерес до вивчення літературного процесу рідного краю, прищепити бажання поглибити знання

про «малу батьківщину», виробляти вміння застосовувати регіональні матеріали під час педагогічної практики й у подальшій фаховій діяльності.

Саме у літературно-краєзнавчій інформації вдало поєднано мистецькі сюжети зі зразками щоденної поведінки жителів певної місцевості й конкретизовано зміст культурного контексту регіону. Важливість в опануванні унікальними знаннями за порівняно невеликий час аудиторних занять обумовлює ретельність у доборі оптимальних методів, технологій і організаційних форм літературно-краєзнавчої освіти.

Насамперед визначають ступінь співвідношення репродуктивного і творчого видів діяльності. За умови усвідомлення мети репродуктивного різновиду як засвоєння накопичених знань, умінь, навичок, способів діяльності, а творчого – як подальшого вдосконалення отриманих знань, їх конструювання і застосування в нових ситуаціях, створення інакших способів праці, активізацію творчого мислення, саморозвитку, можна стверджувати, що вони є взаємопов'язаними компонентами одного процесу. Відтворююча й творча діяльність є цілісним утворенням, усередині їхні елементи переплітаються і взаємодоповнюють один одного. Цілком слушною є думка російського методиста Анни Тряпціної, що взаємозв'язок репродуктивної діяльності з творчою притаманний будь-якій ланці навчального процесу. Особистість (учня, студента), хоча й здобуває готові знання, однак не догматично. Цьому сприяє проблемний виклад матеріалу.

***Творча діяльність** – це розв'язання різного роду нестандартних завдань, наявність різних варіантів їх вирішення.*

Відмінними ознаками таких завдань є наявність варіативності відповідей, нових елементів, суперечностей, недомовленостей, коректності у формулюванні питань, що потребують мобілізації отриманих раніше знань, інтуїції, осяяння. Саме такі завдання, коли особистості доводиться з безлічі правильних відповідей обрати одну найбільш раціональну й ефективну, доводиться вирішувати й у своєму житті.

Вчені довели, що для розв'язання творчих завдань найкращі результати матиме застосування прийомів евристичного методу (студентська ідея, гіпотеза, закономірність, експеримент, авторський текст, конспект уроку, елементи технології), які згодом будуть використовуватися в самостійній роботі, трансформована «Я-Концепція». Отже, для результативної літературно-красознавчої освіти готують систему творчих завдань, які виконують за аналогією.

В освітньому процесі ВНЗ важливим є узагальнення, підсумовування знань, їхня систематизація для більш ефективного подальшого використання, тому репродуктивні методи (лекції, діяльність з інформаційними джерелами, екскурсії), сполучаючись із іншими (евристичним, дослідницьким і рефлексивним методами) часто є їхнім підґрунтям.

Наприклад, для розвитку відтворювальної й творчої уяви застосовують такі прийоми евристичних методів: підготовка словесних портретів персонажів, про яких лише епізодично згадують герої твору; створення асоціацій на слово, образ, художній текст, метафору; складання есе, уявної розповіді чи картини (наприклад, на основі вислову «чорні вуглиники очей», «волошковий погляд» створити портрет).

Евристичні методи – це система евристичних прийомів і правил у діяльності педагога (методи викладання) і діяльності студента (методи навчання), спрямованих на розвиток інтуїтивних процедур діяльності студентів у рішенні творчих завдань.

Зазвичай їх застосовують під час засідання літературної вітальні, педагогічної майстерні, диспутів, дебатів, рольових ігор, кейс-стаді, тобто на тих етапах, коли потрібне генерування нових оригінальних ідей, сильний творчий імпульс.

Основними прийомами евристичних методів у літературознавчій підготовці вважають розробку системи запитань до художнього твору, літературно-критичної статті, а також комплексу завдань до тексту (для колективної, групової, індивідуальної, усної/письмової роботи), визначення проблеми викладачем, генерування ідей, уміння формулювати творче

завдання, створення проблемних творчих ситуацій тощо. Для кращого осмислення й засвоєння художнього тексту застосовують різні творчі завдання. Зокрема, високі результати дає аналіз прозових, поетичних і драматичних текстів певного регіону.

Аналіз художнього твору – це логічний прийом поглибленої роботи над художнім текстом, осмислення його складових елементів, визначення тем, ідей, мотивів, способів їх образного втілення, а також дослідження засобів творення образів.

Мета аналізу регіональних творів – визначити художню своєрідність прочитаного, розкрити ідейно-художній задум письменника шляхом осягнення структури та елементів зовнішньої (і внутрішньої) організації літературного тексту.

Передумовами успішного аналізу художнього твору вважають:

- 1) високий рівень теоретичної підготовки щодо основних засад літературознавчого аналізу;
- 2) добре знання тексту;
- 3) вміння виділяти й досліджувати всі компоненти змісту і форми; розуміти закономірності їх взаємодії;
- 4) наявність рефлексивних умінь, філологічних здібностей, естетичного смаку.

Рефлексію осмислюють як важливий компонент психологічної культури особистості і трактують з різних наукових позицій. У контексті педагогіки рефлексія є особистісним феноменом майбутнього фахівця, що структурно поєднує сукупність знань особистості про саму себе, пов'язану з самооцінкою. У процесі рефлексії аналізується структура й функції власного «Я» як потенційного початку професійного життя й мотиваційного ядра особистості. З огляду на зазначене під рефлексією в контексті педагогічної наукової думки слід розуміти особливий пізнавальний процес, об'єктом якого є власне суб'єкт, й відтворене само сприйняття. В площині літературознавства під рефлексією розуміють емоційне осмислення автором

у художньому творі своїх переживань, роздумів, прагнень знайти сенс власного існування.

Узагальнення наведених міркувань дозволяє сформулювати визначення терміна з позицій літературно-краєзнавчої освіти.

Рефлексія – це емоційне осмислення переживань, роздумів над змінами душевного стану, різновид психологічного самоаналізу, що виникає на основі сприйняття художніх творів, у яких змальовано специфіку духовного світу особистості.

На основі рефлексивного осмислення художнього тексту проводять паралелі між творчістю маловідомих письменників конкретного регіону і визнаних митців вітчизняної літератури, шукають аналогії між життєвими обставинами долі літератора і життям персонажів, роблять логічні висновки щодо інтерпретації й аналізу художніх творів, об'єктивно оцінюють літературно-краєзнавчий матеріал.

Саме на основі критичної рефлексії можливим є усвідомлення смислотворчості особистості, а не механічне заучування інформації. При цьому відбувається постійне «прояснення» читачем власних змістових значень явища, яке розглядається, завдяки чому відбувається включення ненаукових уявлень в контекст науки, що забезпечує появу особистісного сенсу.

У процесі аналітичної діяльності найбільш поширеними є такі її різновиди: самостійний аналіз епізоду, сцени, невеликого твору, образу; порівняльний аналіз героїв, творів; інтерпретація тексту культури; переклад літературного твору на мову іншого виду мистецтва (створення словесних обкладинок до твору, написання кіносценарію, зміна жанру твору, його музичного оформлення); інсценування, створення ескізів і декорацій, афіш, розігрування пантомім; перевтілення в персонажа; створення словесних ілюстрацій; написання творів на основі запропонованої фрази, початку або кінцівки, творів-нонсенсів; пародіювання тощо. Евристичні методи сприяють розвитку мислення, мотивують до пошукової і дослідницької діяльності. Перевага методу – в можливості розв'язання складних нестандартних

творчих завдань, варіативності їх вирішення, можливості висловлення нових, несподіваних, оригінальних ідей. Необхідною умовою, що забезпечує успішне використання й реалізацію евристичного методу є спонукання до сумнівів щодо оцінки художнього твору, перевірки фактів, літературно-критичних коментарів, подальшого дискусійного обговорення. Під час формулювання відповідей на запитання найбільш інтенсивним є процес внутрішнього мовлення, коли існує можливість охарактеризувати нетипові ситуації, що матимуть місце в майбутній літературно-краєзнавчій чи фаховій педагогічній діяльності.

У процесі осмислення художніх текстів важливо дотримуватися основних принципів літературознавчого аналізу.

Принципи аналізу – це загальні правила визначення художності твору, що випливають із розуміння специфіки художньої літератури і ґрунтуються на вимогах наукових підходів.

Принцип аналізу у взаємодії змісту і форми називають універсальним засобом пізнання сутності твору та його окремих компонентів. При цьому дотримуються таких правил:

- 1) розпочинаючи аналіз зі складників змісту, переходять до характеристики засобів його втілення, тобто складників форми;
- 2) коли ж аналіз розпочинають із осмислення компонентів форми, то обов'язково розкривають їхній зміст;
- 3) аналіз художнього твору підпорядковують розкриттю авторського задуму, тобто «йдуть» до адекватного прочитання твору.

Принцип системності передбачає розгляд художнього твору як системи компонентів, тобто органічної єдності окремих частин.

З урахуванням *принципу історизму* досліджують громадсько-політичні й історико-культурні умови написання твору (тобто історію створення, публікації і літературно-критичної оцінки), визначають його місце в мистецькому доробку письменника; оцінюють художній текст із погляду

сучасності (осмислення проблематики, художньої вартості твору новими поколіннями дослідників і читачів).

Принцип науковості пов'язують із використанням сучасних досягнень усіх галузей літературознавчої науки до осмислення художнього тексту. З урахуванням досліджень теоретичної поетики здійснюють структурний, естетичний, дискурсивний аналіз твору, на основі здобутків генології визначають жанрово-родові ознаки. Підґрунтям до встановлення авторства твору, адресатів листа, розкриття літературних містифікацій, виявлення локалізаційні прийоми художньої творчості, прототипів тощо є здобутки літературознавчої евристики. Основними досягненнями герменевтики, що використовують під час аналізу творів, є застосування психолінгвістичного, психоаналітичного, архетипного, гендерного, міфопоетичного, рецептивного, феноменологічного, соціологічного, структурального, семіотичного, постструктурального, деконструктивістського та ін. методів інтерпретації текстів.

У літературознавчій практиці для осмислення художніх творів літературного краєзнавства використовують різні види аналізу.

Види аналізу – це підходи до розгляду твору з погляду розуміння функцій художньої літератури.

Оптимальним у системі літературно-краєзнавчої підготовки вважають комплексний аналіз, що передбачає поєднання елементів різних видів осмислення текстів (соціологічного, формального, системного, психологічного, естетичного, біографічного і порівняльного).

Соціологічний аналіз використовують для з'ясування соціальної проблематики творів (наприклад, осмислення діяльності представників інтелігенції й селянства, показ життєдіяльності вчителів, розгляд поведінки бідних і багатих тощо).

Психологічний підхід до тлумачення художності літературних текстів вибирають для дослідження засобів психологізму в творі й літературі

загалом, з'ясування особливостей психології сприймання і впливу художнього твору на читача, визначення специфіки психології творчості.

Естетичний аналіз – це розгляд творів із погляду категорій естетики: прекрасне – потворне, трагічне – комічне, високе – низьке, а також моральних категорій, які вкладають в окреслений естетикою діапазон ціннісних орієнтацій: гуманність, справедливість, відданість, героїзм, вірність, зрада, доброзичливість та ін.

Формальний аналіз використовують під час аналізу компонентів форми художнього твору як специфічної прикмети літератури і тлумачення змістового наповнення форми.

Біографічний підхід – це з'ясування життєвого шляху письменника як важливого джерела його творчості. Адже автор акумулює ідеї часу, творить новий художній світ. Тому вивчення обставин його життя може допомогти глибше дослідити процес зародження й визрівання творчих задумів, увагу письменника до конкретних тем, ідей.

Порівняльний підхід до аналізу літературних творів включає порівняльно-історичний розгляд і порівняльно-типологічний аналіз художніх творів, тому ще називається компаративним.

Крім видів аналізу художніх творів, методів інтерпретації літературних текстів, у системі літературно-краєзнавчої підготовки знайшли відображення такі шляхи аналізу.

Шляхи аналізу – це вибір окремих компонентів художнього твору для детального розгляду.

Принципи і види (методи) спрямовують аналітичну діяльність мовби «зсередини» літературознавчого досвіду, шляхи ж спонукають до конкретних дослідницьких дій.

Одним із найбільш поширених вважають пообразний і проблемний (ідейно-тематичний) аналіз. До **пообразного аналізу** вдаються, якщо у творі на першому плані яскраво зображено літературні характери персонажів. У розрізі **ідейно-тематичного аналізу** розглядають особливості соціального,

філософського, морально-етичного аспектів людського життя, зображених автором, визначають його зв'язок з проблемами та ідеями реального існування людства, аналізують особливості композиції і сюжету, систему образів, характеризують найважливіші художні деталі й словесні засоби. **Цілісний аналіз** ще називають усебічним, або аналізом взаємодії змісту і форми, що найбільше відповідає природі літературного твору. До аналізу твору «*за автором*» вдаються при осмисленні творів, у яких авторська позиція втілена на сюжетно-фабульному рівні, розкривається тлумаченням архітектоніки твору.

У дослідницькій і навчальній практиці використовують окремі прийоми аналізу. На основі «*повільного читання*» – через детальний мовностильовий розгляд словесних засобів вибраного епізоду – відкривають змістову місткість художнього тексту. Завдяки історико-літературному коментарю пояснюють факти, назви, імена, літературні ремінісценції, без знання яких не можна глибоко зрозуміти текст. Тлумачення предметних деталей допомагає наочно побачити рух художньої ідеї в ліричному творі. У поезії (а частково і в прозі) важливе навантаження несе ритм у поєднанні з лексичним матеріалом.

Дослідницькі методи в системі літературознавчої освіти є своєрідним показником рівня активності й самостійності творчого мислення особистості, оскільки зорієнтовують на самостійне визначення, формулювання й вирішення творчих завдань у кожній новій ситуації. Для забезпечення ефективності застосування дослідницьких методів практикують такі види діяльності викладача: консультування, визначення «проблемного поля питання», з якого виокремлюють проблему, що становить певний науковий інтерес для окремих особистостей і передбачає подальшу науково-дослідницьку діяльність; корегування діяльності; керівництво дослідницькою роботою під час літературно-краснознавчої і педагогічних практик; підготовка студентів до участі в науково-практичних конференціях; спільна праця викладача і студента над науковою проблемою; розробка маршрутів освітніх

подорожей, створення індивідуального освітнього маршруту для окремого студента й ін.

Основними *видами діяльності студентів дослідницького характеру* в системі літературно-краєзнавчої підготовки є такі: написання оглядів про новинки літератури рідного краю, рецензій на художні твори, складання відгуків, написання творчих робіт на основі ознайомлення зі зразками сучасної літератури певного населеного пункту; підготовка есе, заміток до газети, репортажів, ексклюзивних інтерв'ю; підбір матеріалів до шкільних уроків і позакласних заходів, складання уривків методичних розробок, орієнтованих на формування літературно-краєзнавчих знань школярів і їх філологічних умінь; розробка різних видів тестів і «карток-завдань» про літературний процес у локальних умовах; підготовка матеріалів до лекцій для учнів школи й учителів; створення проектів (дослідницьких, творчих); виступи на конференціях; публікації в збірках наукових праць; створення маршрутів освітніх подорожей і текстів культури на їх основі; інсценування реальних комунікативних ситуацій.

Як бачимо, найбільш ефективний спосіб літературно-краєзнавчої підготовки – це цілісне поєднання репродуктивного, евристичного, дослідницького й рефлексивного методів, що має місце й у процесі літературно-краєзнавчої практики.

Літературно-краєзнавча практика – це навчально-експедиційна діяльність, що спрямована на дослідження зв'язків між історико-літературним процесом і літературним середовищем певної місцевості.

Метою практики є формування культурознавчої, літературознавчої, методичної, психолого-педагогічної, комунікативної компетенцій; підготовка до проведення уроків літератури із залученням місцевого матеріалу. Основні завдання: ознайомити з основами експедиційної діяльності; поглибити знання про літературний процес і літературний розвиток; з'ясувати особливості життєвої долі відомих письменників, які перипетіями біографії чи мистецького життя пов'язані з конкретним регіоном; дослідити творчість

письменників, що мешкали (чи живуть нині) і працювали (або працюють) у певних локальних умовах.

На підготовчому етапі практики під час опанування курсу літературного краєзнавства, як зазначалося вище, виконують творчі, евристичні й навчально-дослідницькі завдання, які варто конкретизувати:

- ✓ ґрунтовно вивчають життєву долю літератора і створюють біогеографічну карту письменника (наприклад, на Донеччині аналізують творчість Леоніда Куліша, Миколи Пінчука, Надії Свищевської, Василя Титечка, Тетяни Корнійчук, Зої Федорчук, Валентини Петренко, Лідії Гольонко, Василя Андрикевича, Раїси Бричкової та ін.. У вищих навчальних закладах Київщини майбутні словесники опановують поетичне слово Володимира Дідківського, Галини Литовченко, Миколи Махінчука, Лариси Масненко, Петра Залєвського та ін.);

- ✓ досліджують чинники створення письменниками конкретних художніх персонажів (наприклад, серед образів, створених Григором Тютюнником, переважають персонажі, змальовані з реальних мешканців рідного с. Шилівки Полтавської обл.; спостереження за жителями селища Сосниця спонукали Олександра Довженка відтворити різні типи українців та ін.) чи навіть художніх полотен (трилогія «Тіні забутих предків» М.Коцюбинського, «Волинь» Уласа Самчука та ін.);

- ✓ аналізують діяльність літературного угруповання певного регіону (наприклад, літературного угруповання «Бахмацька школа» (м.Бахмач Чернігівської обл.), «Західний вітер» (м.Тернопіль) тощо);

- ✓ здійснюють літературознавчий аналіз творчої спадщини митців конкретної місцевості (Дмитро Кремень – представник Миколаївщини, Володимир Горлей, Петро Палій, Михайло Каменюк, Марія Гоцуляк – Вінниччина, Леонід Куліш, Микола Пінчук, Надія Свищевська – Донеччина, Вадим Раєвський, Олексій Столбін, Петро Товстуха – Сумщина та ін.);

- ✓ опановують змістом художніх творів про історико-культурні, природні особливості рідного краю (Чернігівщина представлена творами

О.Довженка, Житомирщина – творчістю В.Шевчука, Полтавщина яскраво постає зі сторінок художніх полотен І.Котляревського, краєвиди Полісся яскраво постають зі сторінок «Ірїю» В.Дрозда тощо);

✓ з'ясовують основні регіональні чинники, що вплинули на творчість чи світоглядну позицію митця (наприклад, В.Винниченко в оповіданні «Зіна» конкретизує як від вражень перебування у степовому краї формувався його світогляд. М.Коцюбинський, щоб передати внутрішній світ і міфологічні уявлення гуцулів кілька разів поспіль виїздить у с. Криворівня);

✓ визначають і осмислюють локальні прийоми літературної творчості (у п'єсі «Наталка Полтавка» І. Котляревського, поемі Т.Шевченка «Катерина», повістях «Тіні забутих предків», «Fata morgana» М. Коцюбинського, поезіях Є. Маланюка, В.Симоненка, Л.Костенко тощо).

Локальний прийом – це прийом використання у художньому тексті зображально-виражальних засобів, характерних певній місцевості з метою більш точного відображення конкретного етнічного середовища.

Варіативне вирішення різнотипних нестандартних завдань є ефективною творчою діяльністю, що вдосконалює рівень літературно-краєзнавчої підготовки, сприяє розвитку літературознавчої компетентності майбутніх фахівців, і адаптує до майбутньої літературно-краєзнавчої та педагогічної праці.

У позааудиторний час проводять творчі зустрічі з письменниками рідного краю, вчителями-словесниками, які досліджують художні доробки місцевих літераторів, а також студентські конференції, семінари, дискусії на літературно-краєзнавчу тематику.

На настановчій конференції ознайомлюють із метою, основними завданнями практики, методикою виконання пошукової роботи. Зокрема, акцентують увагу на таких аспектах: вибір основного напрямку дослідження (вивчення маловідомих сторінок творчої біографії літератора; формування цілісного образу місцевості на основі аналізу змісту художніх творів; з'ясування діяльності літературного угруповання; дослідження зв'язків

відомих письменників із конкретною місцевістю); вибір місцевості; складання плану експедиційної діяльності; безпосереднє спілкування з мешканцями; самостійне виконання індивідуального завдання.

На етапі безпосереднього проходження практики досліджують зв'язки історико-літературного процесу конкретного регіону із всеукраїнським чи світовим. Таку діяльність виконують шляхом вивчення іманентних, архівних та історичних матеріалів, зібраних у певній місцевості під час експедиційно-польової діяльності, або наявних в установах (бібліотека, школа, музей) обраного населеного пункту.

Існує **дві форми проходження практики**:

- 1) експедиційно-польова практика;
- 2) музейна (вивчення дослідницьких матеріалів літературно-меморіальних музеїв, музеїв-садиб).

Пошуково-експедиційна діяльність допомагає осмислити складний літературний процес у локальних умовах на тлі світового загальномистецького життя, зануритися у глибини психології письменників, зрозуміти їхню філософію життя, сформовану особливостями зростання у рідному краї.

Під час експедицій з'ясовують:

- ✓ хто досліджував чи досліджує творчість регіонального письменника (науковці, вчителі-словесники, історики, журналісти);
- ✓ чи наявний у населеному пункті літературно-меморіальний музей, музей-садиба письменника;
- ✓ чи займаються краєзнавчою діяльністю працівники бібліотеки;
- ✓ чи функціонує у школі кабінет літературного краєзнавства;
- ✓ які у цій місцевості відомі масові форми пропаганди регіональної літератури (читання, тематичні виставки, семінари, конференції, презентації книг);
- ✓ які заходи літературно-краєзнавчого спрямування проводять в населеному пункті;

- ✓ як пов'язані з обраною місцевістю відомі літератори;
- ✓ як представлено самотність культури і побуту мешканців регіону у художніх текстах;
- ✓ які письменники проживали чи мешкають нині у селі (селищі, місті);
- ✓ які чинники вплинули на формування світоглядної позиції письменника, стали передумовою до написання художніх полотен, творення яскравих літературних характерів;
- ✓ яке значення творчості літераторів у загальнодержавному (світовому) літературному процесі.

Відповіді на ці питання отримують під час пошуково-експедиційної роботи або шляхом опрацювання музейних, бібліотечних фондів.

Готуючись до практики, збирають певну інформацію про дослідників-краєзнавців обраної місцевості. Важливу роль у процесі практики відводять правильному заповненню й оформленню польових документів:

- ✓ робочому щоденнику, в якому систематично занотують літературно-краєзнавчі відомості;
- ✓ питальникам, анкетам, за якими проводять анкети, бесіди, інтерв'ю, здійснюють опитування місцевих жителів із метою здобуття достовірної інформації про історико-літературний розвиток у певних локальних умовах;
- ✓ малюнкам, ілюстраціям, портретам, фотоматеріалам, відео, аудіозаписам.

На початку експедиції знайомляться з працівниками місцевої влади, обговорюють з ними особливості побуту жителів населеного пункту; дізнаються прізвища, імена і по батькові літераторів місцевості, краєзнавців-дослідників, з'ясовують, чи є серед жителів родичі, знайомі відомих письменників.

Протягом наступних трьох – чотирьох днів переглядають літературно-краєзнавчі матеріали, що збережені в навчальних закладах та бібліотечних установах.

Надалі проводять бесіди й беруть інтерв'ю безпосередньо у письменників, їхніх рідних, близьких, друзів, знайомих, сучасників. При цьому слід дотримуватися етики спілкування й належної комунікативної поведінки.

Комунікативна поведінка – поведінка індивіда під час комунікативної діяльності, що регулюється правилами, нормами і традиціями спілкування, характерними певній місцевості.

Етика спілкування – сукупність правил комунікативної поведінки, що ґрунтуються на нормах моралі, традиціях національної культури, психології учасників спілкування.

Основними чинниками успішного спілкування називають: доброзичливе ставлення до співрозмовника; демонстрація уваги і зацікавленості у предметі бесіди; налаштованість на внутрішній світ співрозмовника; щирість, чіткість і лаконізм у формулюванні висловлень; оптимальне і своєчасне використання міміки і жестів.

Плануючи комунікативну діяльність, детально обмірковують, як побудувати бесіду, якими запитаннями її розпочати, як перейти до записування. Спочатку доцільно поспілкуватися на нейтральну тему про село, його мешканців, а потім поступово перейти до інформації про письменника. Важливо під час діалогу пам'ятати про головні, другорядні й епізодичні теми.

Одним із факторів успішної комунікації разом із дотриманням законів мовленнєвих актів вважають оптимальне застосування невербальних компонентів, зокрема звукового втілення й рухомого супроводу. Наприклад, тихе мовлення обмежує коло слухачів, голосне – навпаки, приваблює. У процесі спілкування інтерв'юер спрямовує погляд на реципієнта, в інакшому випадку, може скластися враження, що мовлення адресоване не йому. Про увагу адресата до предмета бесіди також свідчить погляд, спрямований в очі мовця. Саме погляд супроводжує зміну комунікативних ролей у комунікативній діяльності.

Буває, що під час спілкування з'ясовують про існування кількох версій про один і той самий факт із життя літератора. У такому разі зіставляють

експедиційні матеріали з архівними джерелами, подають найбільш вірогідний варіант інформації.

Свої спостереження, відповіді на запитання записують без скорочень.

Шляхом бесіди з'ясовують:

- ✓ умови, в яких зростав майбутній письменник;
- ✓ ставлення односельців до його батьків;
- ✓ особливості поведінки письменника (серед товаришів, у школі, ставлення до односельців, родичів тощо);
- ✓ коло знайомих митця;
- ✓ як довго мешкав літератор в обраній місцевості;
- ✓ чи приїздить на батьківщину тепер;
- ✓ які твори присвячено рідному краю;
- ✓ як у селі увіковічено пам'ять митця.

Під час запису доречно скористатися також магнітофоном (якщо є можливість, доцільно застосувати відеокамеру, фотоапарат). Після кожної зустрічі з інформатором уважно перечитують зроблені нотатки, переписують і редагують.

Музейна форма практики – це «діалог» збирача з особистістю, що дає можливість проїнятися тією духовною атмосферою, яка надихала митців, осмислити глибинну сутність життєвої долі письменників, «відчути їхній подих», побачити «почерк», осмислити обставини трагічності чи радості, усвідомити щасливі чи сумні хвилини життя. Експозиції меморіальних частин музеїв створено так, щоб відвідувачі могли чітко уявити життєві й історико-політичні обставини життя майстра словесного мистецтва, оцінити його роль у літературному процесі.

Літературний процес певного регіону досліджують на базі краєзнавчого, літературного, літературно-меморіального музею, або музею-заповідника.

Музей краєзнавчого профілю – це освітньо-виховна і науково-дослідна установа, створена для збирання, зберігання, вивчення й експонування матеріалів, що містять інформацію про історію, культуру, природу та економіку певного регіону.

Краєзнавчі музеї є найпоширенішим різновидом музейних установ. У них зберігають експонати, зібрані на порівняно невеликій території. Це речі історичного, етнографічного, художньо-літературного і природничо-наукового характеру, тому такі музеї часто називають музейними установами комплексного профілю.

Унікальний краєзнавчий музей розташовано у с. Березова Рудка на Полтавщині. Цікаву сторінку екскурсії по музею складає родовід місцевих поміщиків Закревських (один із нащадків нині є віце-прем'єр-міністром Великої Британії). У поміщицькій родині гостював Т.Шевченко у 1843 р. і написав портрет Ганни Закревської. Пізніше присвятив жінці дві поезії «Г.З.», «Якби зустрілися ми знову...». Славиться місцевість і власним поетом-піснярем – Дмитром Омеляновичем Луценком. Його пісні «Хата моя, біла хата», «Мамина вишня», «Осіньне золото», «Осіньна пісня», «Грай, моя бандуро», «А мати ходить на курган» та ін. вирізняються мелодійністю, задушевністю, ліризмом. У поетичному слові «Не шуми, калинонько», «Ой пливи, вінок», «Зачарована Десна», «Пахнуть матіоли», «Не шуміть, смереки» митець втілює любов до рідного села, кожним звуком мелодії передає неповторну красу краєвидів. Пісенності творам Д.Луценка надають звуки, народжені плином тихої річки, перешіптуванням листочків у розкішних гаях, повівом вітру, співом пташини. За свідченнями односельців, поет за своїм характером і складом душі вже був налаштований на пісенний лад. Доброзичливий, неконфліктний, лагідний він повністю віддавався творчості.

Музеї літературного профілю – це музеї, в яких задокументовано окремі аспекти або цілісну картину історії й сучасних процесів у літературному, театральному, музичному житті чи кіномистецтві.

Дослідники виокремлюють три різновиди таких музеїв:

✓ *мономузеї* – музейні установи, присвячені творчості окремих письменників, композиторів, режисерів, акторів, співаків та музикантів (наприклад, музей О. Кобилянської та Ю. Федьковича у м. Чернівці, В. Стефаника у м. Русів Івано-Франківської обл., Лесі Українки (с. Колодяжне Волинської обл.);

✓ загальні музеї, в яких досліджують літературне, театральне, музичне життя від часів зародження до сьогодення (Музей літератури у Києві, Музей мистецтва давньої української книги у Львові);

✓ «віртуальні» музеї літературних героїв, у яких музейними експонатами є моделі персонажів художніх творів;

«Прообразами» літературних музеїв слугують бібліотеки стародавнього світу, сховища прадавніх рукописів у монастирях і соборах, збірки приватних, церковних і державних бібліотек. У таких музеях організують лекції, творчі зустрічі з видатними діячами мистецтва, наукові читання, проводять семінари, диспути, музичні концерти, вечори поезії і презентації нових творів.

Літературно-меморіальний музей – це культурно-освітня і науково-дослідна установа історичного профілю, присвячена пам'яті видатних письменників, й організована на базі садиби, будинку, квартири, пов'язаних із життєвою чи творчою долею літераторів.

У музейних установах вивчають цінні документи біографічного і творчого шляху письменників: листи, рукописи творів, нагороди, особисті речі.

У меморіальній частині музею-садиби Олеся Гончара (м. Полтава), розташованій у кімнаті, де господарі постійно виконували звичайну щоденну роботу, зібрано сімейні реліквії: дубовий стіл і стілець, зроблені руками Гаврила Гончара – дідуся Олександра, бабусина скриня, накрита гаптованою скатертиною, Божниця (ікони, прикрашені рушниками), «Кобзар», якого змалку читали хлопцеві, на черені печі – макітра, в якій замішували тісто, прядка, годинник із зозулею, вишитий портрет Т. Шевченка, металеве, коване ліжко, патефон, латунний самовар, що дістався у спадок від прабабусі.

Правдивими є слова про музей: *«В Сухому – одна з трьох хат письменника, чи не найважливіша... Немало ми знаємо про Олесь Гончара, життя його досліджене й ретельно описане, та є в цій Сухівській хатині щось таке, чого не прочитати у книжках про нього».*

Осмислення змісту експонатів переконує, що зростав хлопчина у скромній, релігійній родині, небайдужій до мистецтва. Такий висновок можна зробити й після ознайомлення з «Щоденником» та «Автобіографією» Олесь Гончара. Зокрема, щоденниковий запис від 15 березня 1979 р. звучить так: *«У дитинстві я був дуже релігійний. Найперш завдяки бабусі. І те почуття, що відтоді лишилося, не раз потім допомагало мені у житті і творчості».*

Першим українським меморіальним музеєм вважають будинок-музей Т. Г. Шевченка у м. Києві, створений у 1928 р. Серед літературно-меморіальних музеїв України – музеї Григорія Сковороди (с. Сковородинівка Харківської обл.), Панаса Мирного, Івана Котляревського (м. Полтава), родини Драгоманових (м. Гадяч), Миколи Гоголя (с. Великі Сорочинці Полтавської обл.), Василя Симоненка (м. Черкаси), Івана Нечуя-Левицького (м. Стеблів), Івана Ле (м. Городище), Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, м. Чернігів), Богдана Лепкого (м. Тернопіль), Лесі Українки (м. Новоград-Волинський Житомирської обл.), Максима Рильського (м. Романівка Житомирської обл.), Олександра Довженка (сміт. Сосниця Чернігівської обл.) та ін..

Музей-заповідник – це музей, розташований просто неба, в якому музеєфіковано середовище, де зростав талант відомого письменника.

Різновидами таких музеїв є Державний музей-заповідник Івана Карпенка-Карого (І.Тобілевича) «Хутір Надія» на Кіровоградщині, Державний історико-культурний заповідник Івана Франка «Нагуєвичі» на Львівщині, Державний історико-культурний музей-заповідник «Слово о

полку Ігоревім» на Чернігівщині та ін. Основними формами діяльності цих музейних установ є музейні свята, майстер-класи.

Важливим етапом як експедиційної, так і музейної форм практики визнано **опис і паспортизацію літературних пам'ятників** (будинки, господа, пам'ятники, скульптури та ін.). Картка-паспорт включає такі необхідні компоненти: назва пам'ятки; місце розташування; вигляд; архітектурний стиль; матеріал, із якого споруджено пам'ятник; дата спорудження пам'ятки або орієнтовний «вік»; сучасний стан пам'ятки; наявність реставрації чи реконструкції; сучасне призначення; чи перебуває на обліку як пам'ятка культури; відомство, якому підпорядковується пам'ятка; основні факти життя і творчості письменника (культурного діяча), що пов'язані з пам'яткою архітектури.

Бажано до паспорту додати фотографії, замальовки, репродукції чи план споруди. На плані фіксують сучасний стан літературно-архітектурної пам'ятки (загальні обриси споруди, інші будинки, пам'ятні дерева, альтанки, доріжки тощо). Цікаво виявити який образ мала споруда раніше, знайти давні світлини.

Усі зібрані матеріали на завершальному етапі практики оформлюють у вигляді **науково-дослідної роботи**.

У вступі зазначають актуальність дослідження, мету, джерелознавчу й експедиційну базу. В основній частині подають історичний літературно-краєзнавчий нарис (або есе) про життя і творчість літератора, зв'язки письменника з певною місцевістю тощо. У заключній частині формулюють результати власної науково-дослідницької діяльності, висловлюють власні міркування про внесок митця у літературний процес. У додатках бажано подати світлини з домашнього архіву письменника, відбитки рукописів його творів, ксерокопії збірок та ін.

До науково-дослідної роботи додають електронну презентацію.

За результатами готують звіт, в якому вказують про місце і термін збирання матеріалу, короткі довідки про інформаторів, від яких здійснювався

запис, стисло характеризують творчість літератора (тематику творів, їх жанрову своєрідність, стильову манеру письма, внесок у розвиток національної літератури тощо); вказують на труднощі у проходженні літературно-краєзнавчої практики.

Захист практики проводять як традиційно, так і у формі представлення творчих проектів, презентацій, електронних збірок, творчого звіту.

Основними критеріями оцінювання роботи є рівень мотивації до літературно-краєзнавчої діяльності, ступінь науково-дослідної активності, відповідального і творчого ставлення до виконання завдань; обсяг, глибина і рівень володіння літературознавчими знаннями; уміння критично і творчо осмислювати наявні джерела, робити самостійні логічні висновки на основі зібраних матеріалів та наукової інформації; рівень сформованості професійно-педагогічних, професійно-ціннісних навичок, розвиток філологічного, педагогічного мислення, його гнучкість, оперативність, мобільність, системність, креативність, самостійність.

Отже, літературно-краєзнавча практика є ефективним підходом до збільшення рівня літературознавчої ерудиції, зокрема поглиблення знань про локальні особливості літературного життя, способи відображення регіональної культури у художній творчості, з'ясування ролі регіональних текстів у розвитку національної культури, розвитку умінь здійснювати повний літературознавчий аналіз творів із урахуванням регіональної специфіки, вдосконалення філологічних і творчих здібностей, естетичного смаку, мотивації науково-дослідницької діяльності підвищення стану читацької культури.

Матеріали літературно-краєзнавчої практики слугують джерелом, що органічно доповнює зміст літературознавчих курсів, збірки із літературного краєзнавства, становить основу курсових, дипломних, магістерських і дисертаційних робіт.

2.3. Діалектологічна практика: магія рідного слова

Дієвим фактором впливу на розвиток мовної культури особистості виступає народне мовлення. Цей феномен традиційної української сільської культури оригінально відтворює соціальний і природний простір, час, відображає систему цінностей, етнічно зумовлені типи мовної поведінки, які склалися в конкретному соціокультурному суспільстві впродовж багатьох століть і виявляються насамперед на лексико-фразеологічному рівні. Доки зберігається специфіка сільського життя і притаманні їй особливі комунікативні умови, зберігається й комунікативна цінність діалектів.

У діалектній комунікації яскраво представлені особливі знання про людину, людські якості, родичівство і сусідські стосунки, традиційне ведення господарства, народні обряди, звичаї, народний календар. Знання особливостей українських говорів, діалектних норм допомагають краще усвідомити закони історичного розвитку мови, подолати орфографічні та орфоепічні помилки, зумовлені впливом місцевої говірки.

Такі професіографічні вимоги розширюють спектр завдань *курсу української діалектології*, де центральною постає на проблема взаємозв'язків діалекту, культури, етносу. В умовах запровадження профільної шкільної філологічної освіти курс набуває етнолінгвометодичного забарвлення, цілеспрямовано готує до здійснення лінгвокраєзнавчої роботи. Аудиторний час важливо спрямувати на різноаспектне вивчення мови села, міського просторіччя, літературно-розмовного мовлення різних соціальних груп, мови сім'ї, окремої особистості, проведення етимологічних спостережень за численними лексико-семантичними групами.

Діалектологія (від грец. *ιάλεκτος* – «розмова», «говір» і *λόγος* – «слово», «вчення») – галузь мовознавства, що вивчає місцеві (територіальні) різновиди певної мови – говори, діалекти, наріччя.

Знайомство з діалектами дає можливість отримати не лише відомості про назви предметів побуту, значення слів, поняття, за якими стоять вікові традиції ведення господарства, особливості обрядів, звичаї, а й ефективніше усвідомити роль діалектного мовлення як невід'ємної частини загальнонаціональної мови в житті суспільства. Народне мовлення як феномен культури певного регіону опосередковано відображає систему цінностей, загальноприйняті оцінки, етнічно зумовлені типи поведінки і настрою, які існують, існували в конкретному соціокультурному товаристві. Йому властиві нормативність, природність, неперервний розвиток. Діалектні компоненти сприяють духовному та культурному збагаченню, забезпечують високий рівень міжетнічних взаємин особистості.

Знання особливостей українських говорів, вміння спостерігати за говіркою і правильно осмислювати результати своїх спостережень необхідні не тільки в теоретичному, а й у практичному відношенні. Теоретично це важливо тому, що без знання діалектології не можна правильно зрозуміти особливості законів історичного розвитку мови. Практично це потрібно з метою кращого подолання випадків орфографічних та орфоепічних помилок учнів, що пов'язано з впливом місцевої говірки, і для використання влучних та доречних лексичних діалектизмів на уроках української літератури.

***Говірка** – це мова якогось одного або кількох у мовному відношенні однорідних населених пунктів (сіл).*

***Говір** - група споріднених говірок.*

***Діалект** - певна кількість однотипних говорів. Їх називають універсальною формою накопичення і трансляції етнокультурної своєрідності мовної картини світу діалектоносіїв.*

***Наріччя** - група споріднених фонетичними, граматичними та лексичними рисами діалектів.*

Відкритий характер цілого ряду проблем діалектології української мови сьогодні не дає можливості з цілковитою впевненістю класифікувати говори української мови. Саме тому в основу класифікації українських говорів покладена попередня, робоча класифікація, в якій визначаються, в основному за К.Михальчуком, три наріччя, або три діалектні групи: північна (поліська), південно-західна, південно-східна.

Межі між наріччями та їх говорами зумовлені лінгвальними та позалінгвальними факторами, а діалектні кордони постійно рухомі і включають взаємоперехідні (взаємопроникні) зони з мовними рисами сусідніх діалектних одиниць.

Поліське, або *північне наріччя* *включає* території сучасної Чернігівської області, північні райони Сумської, Київської, Житомирської, Ровенської та Волинської областей, а також південні райони Білорусії.

Південно-західне наріччя – це території Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької, Закарпатської областей, південні райони Житомирської, Ровенської, Волинської областей, деякі райони Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей, а частково в Польщі, Чехословаччині, Румунії.

Південно-східне наріччя *утворюють* території південних районів Київської та Сумської областей, Харківської, Ворошиловградської, Донецької, Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей (в останніх чотирьох областях виняток становлять окремі райони), Кримської, а також суміжних районів Курської, Белгородської, Воронежської, Ростовської областей Росії і в Краснодарському краї.

Представника *північного наріччя* можна відрізнити за властивим йому виразним «аканням». Для представників *південно-західного наріччя* характерне послідовне оглушення дзвінких приголосних у кінці слів і складів, діалектне наголошування типу *веземо, несемо, везете, несете* У

представників *південно-східного наріччя* м'яка, палаталізована вимова шиплячих.

У кожній із цих діалектних груп у свою чергу розрізняють окремі діалекти чи говори, групи говірок. Так, у системі *поліських діалектів* розрізняють групу лівобережнополіських, чи східнополіських говірок, а також правобережнополіські, чи середньополіські, волинсько-поліські, чи західнополіські говори, до яких прилягають і підляські, чи надбузько-поліські, говірки.

У системі *південно-західних діалектів* – волинсько-подільську (з дрібнішими одиницями – південноволинські та подільські говірки), галицько-буковинську (наддністрянські, покутсько-буковинські, східнокарпатські, або гуцульські, а також надсянські говірки), карпатську (північнокарпатські, або бойківські, середньозакарпатські, західнокарпатські, або лемківські, говірки) групи говорів.

У системі *південно-східних діалектів* знаходяться середньонаддніпрянські, слобожанські і степові групи говірок.

Давні (старожитні) діалекти є діалектами старшої формації. До таких діалектів належать поліські діалекти й основна маса південно-західних, а з південно-східних – середньонаддніпрянські говірки.

До новостворених українських діалектів належить переважна більшість південно-східних, зокрема слобожанські й степові, а також переселенські говірки на території Росії в Ростовській області, в Краснодарському та Ставропольському краях, на Поволжі, в Сибіру, на Далекому Сході. До новостворених належать і деякі з південно-західних діалектів, зокрема західнокарпатський, чи лемківський, діалект, формування якого відбувалося протягом XVI ст. на базі переселенських говірок з Перемиської землі, гуцульські говірки на Закарпатті, принесені сюди українськими переселенцями з північних схилів Карпат протягом XVI – XIX ст.

Окремий різновид новостворених діалектів становлять переселенські говірки або й цілі говіркові масиви, що оточені діалектами інших мов.

Такими є українські говірки у Сербії, Словаччині, Чехії, Румунії, Польщі, Канаді та інших країнах, а також переселенські українські говірки на Дону, Кубані, Ставрополлі, Поволжі, в Сибіру, Казахстані, Киргизії, на Далекому Сході тощо.

На сьогодні, коли відбувається "згасання" численної кількості говірок, важливо зберегти, зафіксувати місцеві варіанти української мови. Серед першочергових завдань українських учених - вивчення складу, семантичної структури та географії лексики територіальних діалектів. Особливого значення набуває лінгвогеографія, лінгвоареалогія, що спрямовані на дослідження характеру, лінгвістичної сутності одиниць діалектного членування, просторової поведінки діалектних елементів у їх зв'язках з історією, традиційною культурою діалектоносіїв. Батьківщиною цієї науки вважають Німеччину, а її основоположником Г. Венкера. У 1876 році ідеї лінгвістичної географії почали утверджуватися в Україні.

На заняттях звертаємо увагу на систему вокалізму і консонантизму в різних наріччях. Під час транскрибування текстів користуємося такими знаками фонетичного письма:

i^e - звук проміжний між **i** та **e**, але ближчий до **i** (чи^lтайі^eмо);

iⁿ - звук проміжний між **i** та **и**, але ближчий до **i** (іⁿншії);

и^e - звук проміжний між **и** та **e**, але ближчий до **и** (си^eнок);

eⁿ - звук проміжний між **e** та **и**, але ближчий до **e** (l'весеⁿло);

eⁱ - звук проміжний між **e** та **i**, але ближчий до **e** (мал'уйеⁱш);

o^y - звук проміжний між **o** та **y**, але ближчий до **o** (по^yд'руга);

y^o - звук проміжний між **y** та **o**, але ближчий до **y** (зу^oл'зул'а);

ÿ – нескладотворчий у (пи^lсаÿ);

ï – нескладотворчий і (l'син'їï).

Напівм'якість приголосних позначається крапкою (·), праворуч, угорі букви: б[·], м[·], ж[·]; м'якість – знаком апострофа ('): л', н', с'.

Часткове знеголошення дзвінких приголосних позначається кутиком (˘) праворуч внизу біля відповідної літери (л[˘]ож-ка); часткове одзвінчення глухих приголосних позначається знаком (˙) (борот[˙]ба).

Довга вимова приголосних позначається двокрапкою (на^ˈс'ін':а), а напівдовга – однією крапкою після літери посередині рядка (с^ˈердиц'а).

Місце наголосу позначається вертикальною рисою (ˈ), яка ставиться перед знаком приголосного, що передує наголошеному голосному, а якщо наголошений склад починається з голосного, то риска ставиться безпосередньо перед літерою на його позначення (го^ˈло^ˈва, ˈо^ˈзе^ˈро).

Нероздільна вимова двох слів передається дужкою, що сполучає останню літеру попереднього слова і першу наступного (ви.ж з^ˈнайте).

Довга пауза в кінці фрази передається знаком //, а коротка пауза в середині фрази – знаком /.

Знаки питання й оклику вживаються так само, як у звичайному записі тексту.

Власні назви слід писати з великої літери (Ворошило[˙]г[˙]рад).

При записі матеріалу слід максимально відтворити особливості місцевого мовлення (у вимові голосних чи приголосних звуків; у вживанні форм відмінюваних частин мови, у використанні слів).

Голосні фонemi в діалектній мові відрізняються одна від одної не лише своєю звуковою реалізацією, а й навантаженістю, тобто частотою вживання, та ареальним протиставленням наголошеного й ненаголошеного вокалізму. Слід звернути увагу й на явища афези, гіперичні явища, своєрідність прояву вставних [o], [e] у народнорозмовній мові.

Південно-східні діалекти характеризуються поширеністю фонemi | i |, яка є наслідком подовження давніх етимологічних [o], [e], що опинилися в історично закритих чи в так званих новозакритих складах. У відкритих

складах етимологічні [o], [e] зберігаються; пор.: піч < печь, але: вола, стола, печі та ін.

Фонема |и| в ненаголошеній позиції реалізується у звуках [и^е], [e^и], [e]; напр.: си^ед'ат', се^ид'ат', сед'ат. А фонема |е| - у звуках [e^и], [и^е], [и]: си^ело, си^ело.

Фонема |o| у позиції перед наголошеними [y] та [i] має такий вияв: помірне «укання»: го^улу'бка, зо^узу'л'а.

Для південно-східного діалекту характерні гіперизми.

Гіперизми – це явища непослідовного, несистемного заміщення звуків чи форм з метою уникнення ненормативних, діалектних і відтворення правильних, літературних форм, які, проте, виявляються «правильними» лише в уяві мовців, а насправді є помилковими, відступленнями від норми.

Прикмети *південно-західного наріччя* такі: У частині карпатських говорів давні [o, e] перетворилися на [y, ŷ, и] (конь > кун', кин'); у цих говорах наявний і голосний заднього ряду [ы] (сыны, были); фонема |і| реалізується в звуках [и^і] чи [i^и]: ди^ім, ди^ики^і. У галицько-буковинській групі говорів [a] після м'яких приголосних і шиплячих змінюється на голосний переднього ряду [e, и, і] (час > чіс, тел'á > тел'é); для частини говорів характерний перехід ненаголошеного [o] в [y] (го^улúбка, кужúх), депалаталізація (втрата м'якості приголосним) [p'] і пов'язане з нею виділення нової йотової артикуляції в наддністрянському говорі (зор'а > зор'я, бур'а > бур'я).

Поліські діалекти виявляються у переході звукового поля ненаголошеної фонемі |o| на звукове поле фонемі |a|; фонема |и| виступає лише як рефлекс давнього [ы], дуже широко представлена фонема |е|, в яких вона виступає не тільки відповідно до давнього сильного [ь] та етимологічного [e] у відкритих складах, а й у ненаголошених закритих, а також відповідно до давніх [Ѣ] та [e] в ненаголошеній позиції.

Консонантизм, зокрема південно-західного діалекту характеризують такі риси: дзвінки приголосні перед глухими та в кінці слів втрачають свою дзвінкість (*вашко, зуп* та ін.); відсутнє подовження приголосних в іменниках середнього роду типу *зілля* (*зіл'а – з'іл'е*); відсутній вставний [л] після губних у дієслівних формах (*лов'єт, роб'єт*), наявна палатальна вимова [с'], [з'], як [с''], [з''] (*с''віт, з''вір'*); наявні звукосполюки [ур], [ул], [ер], [ел], а в карпатських говорах і [ыр], [ыл] поряд із звичайними [ри], [ли] з колишніх [рѣ], [лѣ], [рѣ], [лѣ] (*кир'авий, кер'авий, кыр'авий*).

У частині полтавських говірок поширений особливий вияв [л] – ясенний або альвеолярний [л'], так званий напівпом'якшений “полтавський”: *бул'а, мол'окó, ходіл'и*; у наддніпрянських говорах - протетичні приголосні [в, з, й] (*вор'ати, гиск'дра, Гад'еса, й'ропл'ан*), які у північних говірках часто відсутні (*уз'ол, у'хо*), наявна зміна звуків [ф] > [х], [кв], [хв], [п], [в], [м] (*хварту'х, хв'абрика, х'орма*), поява на місці [j] вторинного епентетичного приголосного [н'] (*полумн'а, мн'акий*); зміна сполуки [вн] на [мн] (*р'імний*), сполуки [чн] на [шн] (*помішнік*) та ін.

На зміну цих та інших орфоепічних норм впливає значна міграція населення. Використання поряд з цим магнітофонних (або відео-) записів спонтанного говіркового мовлення різновікових соціальних груп населення дозволяє в аудиторних умовах проаналізувати особливості вокалічної і консонантної систем говору, специфіку інтонації, темп мовлення, ритміку діалектної фрази, розвивають фонетичний слух, навички сприйняття і кваліфікації діалектного матеріалу.

На практичних заняттях особливу увагу звертають на записування маловідомої матеріальної та духовної культури нашого народу в тих населених пунктах, де відбуватиметься практика. Тому актуальним на заняттях є вивчення тематичних груп лексики.

Лексичні діалектизми поділяються на: власне лексичні, що є місцевим різновидом назв відомих понять загальнонародної мови, наприклад: *полуниці — трускавки, , прищ — пістряк, квітка — чічка, нехай — най;*

етнографічні (слова, що називають предмети і явища, поширені тільки в певній місцевості): *картухлянка* — густа каша з картоплі й пшона, *либадя* — страва з розтертого пареного пшона й підсмаженого розтертого конопляного насіння (південно-західне наріччя); *бузинник* — кисіль із ягід бузини, *шуленики* — прісний корж із медом і маком; семантичні (слова, які однакові щодо вираження із загальноживаними, але різняться від них за значенням): *слабий* — *хворий*, *вино* — *виноград* — *лоза і ягоди*, *врода* — *врожай*, *пирого* — *вареники тощо*.

Архаїчні морфологічні риси, виявлені в народному мовленні, допомагають глибше проникнути в мовну історію нашого народу: залишки давнього закінчення - е іменників середнього роду (*нас'ін:е, колос':е*); збереження форм двоїни іменників; архаїчні форми відмінювання іменників у південно-західних говорах; поширення стягнених і нестягнених форм прикметників; архаїчні часові форми дієслів, зокрема минулого (*трохи-м не упуа, пішли-смо, бігла-с*) та майбутнього часів (*буду казау, будем каза'ли, в'ін ме са питати*).

Приклад виконання діалектологічного аналізу тексту (за Монаховою)

/ сам'і набрал'і віл'о йіст'і / а б'ідного заган'ал'і у цундравум шат'у / а йіст'і дали лем сухій хл' іп // пугнаў б'ідні ў ўўці гет далéко/ далéко// дуішóў ун гу йеднóму пóтукови// а на пóтуці была лóтка// а за пóтуком рослá шоўкóва травá//

Характеристика вокалізму

- 1) Уживається фонема [ы]: *была*.
- 2) Сильне укання: *пугнаў, дуішóў, пóтуком* «потокотом».
- 3) Збереження давнього і: *набрал'і, йіст'і*.
- 4) Перехід наголошеного е в и: *віл'о*.
- 5) Початкове йе-: *йеднóму*.

Отже, вокалізм семифонемний.

Характеристика консонантизму

1) Оглушення дзвінких приголосних: *лѳтка, хл' іп.*

2) Твердий [т] у слові *гет.*

3) Відсутність протетичних приголосних приголосних: *уін* «він», *уїц'і* «вівці».

4) Усічення *ї* у прикметниках ч.р. одн.: *б'ідн'і* «бідні».

Морфологічні особливості: 1) Флексія *-ум*, що відповідає літературній *-ім*: *тундравум*; 2) У дієсловах минулого часу флексія *-і*: *набрал'і, заган'ал'і*; 3) Прикметник твердої групи має закінчення м'якої: *б'ідн'і* «бідні».

Словотвірні особливості: у деяких трискладових словах наголошений перший склад: *пѳтуком, у цїндравум.*

Синтаксичні особливості: *пугнáj уїц'і* «погнав овець», *гу йеднѳму пѳтукови* «до одного потока».

Лексичні особливості: для говірки характерні такі лексичні діалектизми: *віл'о* «багато», *лем* «тільки», *гу* «до», *у цїндравум шат'у.*

Отже, можна стверджувати, що за фонетичними, морфологічними, синтаксичними, лексичними та ін. особливостями, говірка, з якої наведений текст, належить до південно-західного наріччя української мови; оскільки в ній збережено давні форми слів – то це говірка карпатської групи говірок; уживання слова *лем* свідчить, що ця закарпатська говірка межує із лемківським діалектом.

Головною **метою** діалектологічної практики є ознайомитися з живою діалектним мовленням місцевого населення, **завдання** - поглибити і розширити знання з української діалектології, наочно переконатися в наявності місцевих мовних різновидах української мови, спробувати розібратися у схожості і відмінності між досліджуваним говором і літературною мовою, опанувати психологію діалектного спілкування, методику роботи зі звуковим діалектним мовленням (розрізняти діалектні і індивідуальні особливості мовлення представників різних поколінь, записувати мовлення з допомогою фонетичної транскрипції, обробляти записи і картографувати матеріал; аналізувати й узагальнювати мовні факти

тощо), виховувати повагу і шанобливе ставлення до живого слова, мови, звичаїв, обрядів свого народу та ін.

Відомі такі види практики: *польова (експедиційна) і стаціонарна*.

Ефективність діалектологічної експедиції залежить від чіткості етапів підготовки і її безпосереднього проведення. Керівник практики, викладач під час занять та консультацій знайомить з історико-етнографічною, етнолінгвістичною довідкою про населений пункт, актуалізує увагу до характеристики того говору, говірки, яка буде об'єктом спостережень.

Щоб отримати цінний, науково значущий матеріал, збирач повинен бути підготовлений до роботи з діалектоносієм. Основну увагу звертають на формування умінь слухати мовлення, записувати як вручну, так і з допомогою наявних технічних засобів.

Для збору діалектного матеріалу, вияву й опису окремих мовних фактів, прослідкування динаміки їх розвитку складають *програми-опитувальники* (наперед спланований перелік тем для бесід з інформантами).

Програми включають широке коло тем, які охоплюють різноманітні сфери життя діалектоносіїв. Це назви природних явищ, людини, сімейних стосунків, традиційної духовної культури, процесів і предметів трудової діяльності, ремесел, промислів, предметів матеріальної культури, харчування, транспорту.

Метод опитування доволі економний, оскільки дозволяє за порівняно короткий час скласти картину щодо стану і тенденцій розвитку мовних процесів у говорі, який досліджується. В основі методу опитування лежить сукупність питань для респондента, відповіді якого і створюють необхідну досліднику інформацію. Це один із складних різновидів соціально-психологічного спілкування, де важливу роль відіграє як сама анкета, план бесіди, програма-питальник, так і збирач, інформант, і, власне, саме бесіда.

Існує кілька видів питальників:

-питальники, які об'єднують тематично пов'язані запитання з конкретної групи лексики (питальник для збирання діалектних матеріалів з тематичної групи «ковальська термінологія»);

-питальники, що визначення чи відсутності окремих лексем групи темпоральної лексики);

- питальники, які допомагають установити коло діалектних фразеологізмів; питальники для збирання матеріалу для паспорту діалектоносія.

Питальники, побудовані за тематичним принципом, містять запитання, наприклад: «Як у вас називається ...?» (міст, переправа через ріку), «Що означає у вас слово ...?». Не варто **ставити прямих запитань**: „Чи вимовляють у вас так?“ чи „Вживають у вас таке-то слово чи форму?“ і подібні. На такі запитання завжди є стереотипні відповіді „так“ або „ні“, Запитання до інформаторів треба ставити чітко, а при семантичних синтаксичних та окремих лексичних і словотвірних питаннях намагатися встановити наявність паралельних форм та конструкцій; при відсутності відповідей на питання з лексики слід перепитувати інформаторів про причини відсутності реалії.

Вважають, що сучасний стан діалектів слід визначати як напівдіалект. Це виникло в наслідок інтенсивного впливу на діалект літературної мови. Тому важливо не просто записати, зафіксувати почуте в мовленні слово, а й з'ясувати його місце **в системі говору**. Чи це слово вважають єдиним найменуванням відповідного поняття чи є кілька слів? Якщо таких слів кілька, чи не є вони дублетами, можливо, чи між ними існують відмінності? Які ці відмінності (в семантиці, емоційно-експресивному забарвленні, ступені вживаності у мовленні молоді, людини літнього віку)?

Запитання складають так, щоб зробити розмову безпосередньою. Співбесідник повинен розуміти зміст запитань. Слід враховувати рід занять і життєвий досвід носіїв, їх вік і стать. Інформантами мають бути лише корінні жителі населеного пункту.

Починають розмову з *адаптації*, у процесі якої важливо створити у співбесідника бажання відповідати на запитання. Ця фаза складається з привітання, представлення. Бажано звертатися до інформанта, називаючи повне ім'я, а потім використати і звертання «бабусю», «дідусю». Важливо підкреслити, що насамперед цікавлять слова, мовлення інформанта, а не погляди стосовно локальних явищ культури й побуту.

Важливо спрямовувати бесіду на досягнення основної мети візиту— **збір основної інформації** . Не варто використовувати у розмові спеціальні терміни, «оцінні» слова (*рідко / часто, багато/ мало, добре /погано*, емоційно забарвлені слова, в яких можуть виявлятися ваші смаки, відчуття, думки, ставлення до предмету бесіди чи співбесідника; слова, з яких інформант повинен вибрати одне («Як у вас говорять?»)). Важливо спонукати співбесідниками висловлювати власну думку стосовно значення слова, його уживаності.

Правильно побудована бесіда допомагає виявити не тільки існуючі в цей час діалектизми, а й отримати інформацію, пов'язану з предметами, що відійшли в минуле. Завдання збирача якомога повніше зібрати матеріал, відчутти, описати найменші відмінності між словами.

Зібрані матеріали повинні відбивати динаміку змін лексико-семантичних систем на сучасному етапі розвитку говірки.

Під час польових практик і експедиційної роботи важлива роль відводиться робочому щоденнику, де систематично записують спостереження за функціонуванням творів усної народної творчості, діалектним мовленням, етнографічних пам'яток тощо. Необхідність отримання мобільної інформації, багатовимірною експедиційного обстеження місцевих традицій детермінує посилення уваги до інформаційної компетенції (володіння технічними засобами фіксування роботи експедиції, навичками комп'ютерної грамотності (для створення електронної бази навчальних експедицій) .

Паралельно з територіальними діалектами варто звернути увагу

і на **соціальні діалекти** (скорочено — соціолекти), які “живуть” і розвиваються в середовищі окремих соціальних, професійних і вікових груп. До соціолектів відносять аргі (таємні мови), жаргони (професійні, групові, вікові діалекти), сленг (“молодіжна” мова) та просторіччя (стилістично знижена роз- мовна мова).

У діалоговому просторі міста створюють "соціолінгвістичний портрет" (термін – Т.Ніколаєвої, М. Панова) сучасника у дзеркалі його лексику. Соціолінгвістичні експедиції вимагають значних організаційних зусиль і фінансових витрат, адже отримати об'єктивні дані про мовленнєву поведінку людей або певної соціальної групи можна лише із застосуванням апробованої методики, підготовлених збирачів-інтерв'юерів, вдало обраної сукупності обстежених інформантів.

Соціальна група - професійний колектив, члени громадських організацій; представники певних поколінь, сусіди, родичі.

Термін професійний жаргон вживають на позначення образно- експресивних, лаконічних слів і висловів, що мають нейтральні відповідники в літературній мові та побутують переважно в усному мовленні людей певної професії чи роду занять.

Наприклад, професійний жаргон медиків: вуха (фонендоскоп), завести хворого (поновити нормальний ритм після зупинки серця); жаргон програмістів: клава (клавіатура), батон (кнопка на клавіатурі, від англ. “button”), вінда (операційна система “Windows”), клікнути (натиснути кнопку, від англ. “to click”).

Шкільний жаргон містить найменування навчальних предметів: інгліш; а також деякі інші реалії навчального процесу: шпора (шпаргалка), камчатка, чукотка (задні парти).

Сленг — це різновид розмовної мови, що оцінюється суспільством як підкреслено неофіційна (“побутова”, “фамільярна”, “довірлива”). Наприклад:

гріни, кеш (гроші), френд, кореш (друг), зависати (збиратися компанією), телек, ящик (телевізор), труба, мобіла (мобільний телефон), маякувати, есемекати, скинути (недсилати смс) тощо.

Найширшим колом лексики обмеженого вжитку є **просторіччя** — стилістично знижена розмовна мова, її “низькоякісний”, нелітературний варіант. Просторіччя може бути сумішшю або ж ситуативно містити у собі сленгові вирази, вульгарні слова або лайку, територіальні діалектизми, суржик, мовні помилки тощо. Типове застосування просторіччя — усна форма мови, але воно також віддзеркалюється в художній літературі як суто стилістичний засіб.

У науковій літературі дотепер нема чітких критеріїв для кваліфікації того чи іншого мовного елемента як просторіччя. Найчастіше такі слова позначаються у словниках різними ремарками на кшталт “розмовне”, “діалектичне”, “вульгарне”, “лайливе”, “зневажливе”, “зменшувально-пестливе” тощо.

На фонетичному рівні невідповідність мовлення, наприклад, виявляється в меншій чіткості вимови, коротких фразах, уживанні слів-паразитів-конденсатів (значить, ну так), звуків (е-е-е, а-а-а), що заповнюють паузи між словами і фразами під час пошуку потрібного слова. Важливо зафіксувати усі особливості розмовного мовлення.

На граматичному рівні просторіччя насичене займенниками-«замінниками» повнозначних слів; специфічними дієсловами, займенниками, звуковідтвореннями.

Діалогічність розмовного мовлення визначає наявність значної кількості неповних речень-реплік, в наслідок чого контекст, навіть повністю записаний, не розкриває значення слова.

Завдання збирача – відобразити професійну лексику, з’ясовуючи під час бесіди не тільки значення слова, а й склад, функції предмета, яке позначають цим словом, назви деталей, різноманітні якості, властивості. Треба дотримуватися: **достовірності і повноти** записаного матеріалу,

системності та точності фіксації форм, *точної* передачі на письмі індивідуального мовлення, його фонетичної і граматичної структури.

Матеріали практики можуть бути записані на магнітофонну чи диктофонну стрічку. Якщо записи оформляються в загальному зошиті, то на титульній сторінці повинні бути зафіксовані такі дані:

а) номер населеного пункту (за сіткою ЛАУМ);

б) точна назва населеного пункту, де зібрано матеріал, за сучасним та старим адміністративним поділом; район; область;

в) дані про тих, від кого записано матеріал: прізвище, ім'я, по-батькові, рік народження або скільки років, місце народження, освіта, фах;

г) дані про тих, хто записував матеріал: прізвище, ім'я, по-батькові; науковий ступінь; лінгвістична освіта; чи знайомий раніше з говіркою; терміни обстеження говірки; адреса дослідника і наукової установи, з якою він співпрацює; дані про студентів, які беруть участь в експедиції (прізвище, ім'я, по-батькові без скорочень), курс, назва навчального закладу.

Перед початком запису матеріалів подати ще такі відомості:

а) наявність і назва господарства;

б) відстань до найближчого міста, районного центру, населених пунктів, залізничної станції та відстані до них;

в) які культурні установи, підприємства є в селі;

г) відомості про утворення населеного пункту: коли й ким заснований, звідки прийшли перші поселенці; давня назва чи назви села, давні прізвиська його жителів;

г) орієнтовна чисельність населення та основні види господарської діяльності;

д) чи відбувалися зміни у складі населення за останні 50-70 років.

Під час польових практик і експедиційної роботи важлива роль відводиться робочому **щоденнику**, де систематично записують спостереження за функціонуванням творів усної народної творчості, діалектним мовленням, етнографічних пам'яток тощо. Необхідно володіти

технічними засобами фіксування роботи експедиції, навичками комп'ютерної грамотності (для створення електронної бази навчальних експедицій) тощо.

Набуті знання про лінгвістичні особливості рідного краю, етнографічні особливості цієї місцевості, культурою і побутом народу створюють навчально-методичне підґрунтя для подальшого вивчення тематично орієнтованого діалектного матеріалу на уроках. Чинні програми з української літератури пропонують художні твори, які мають неоднорідне мовне оформлення. Так, для лексики творів Марка Черемшини, Леся Мартовича, Василя Стефаника, Ольги Кобилянської, Івана Франка, Наталени Королеви притаманно використання елементів місцевих говірок і говорів, діалектизмів, застарілої лексики, лексики обмеженого вжитку, зокрема, професійної. Натомість лексичне оформлення творів сучасних письменників (Юрій Андрухович, Любко Дереш, Сергій Жадан, Світлана Повалєєва, Богдан Жолдак, Оксана Забужко, Степан Процюк, Марія Матіос, Євген Пашковський, Олесь Ульяненко) рясніє використанням жаргонізмів, авторськими новоутворами, сленгами тощо.

2.4. Етнографічна і музейна практики:

полікультурний діалог

Дослідження особливостей етногенезу українського народу, його етнічної історії, національної специфіки матеріальної і духовної культури, розвиток високого рівня етнічної самосвідомості відбувається у процесі етнографічної підготовки.

Етнографічна підготовка – це цілісний і неперервний процес, спрямований на виявлення і засвоєння самобутності етнічної культури, формування чіткого уявлення про феномен етносу, розвиток дослідницьких умінь, підвищення рівня етнічної самосвідомості.

Саме етнографічна підготовка покликана зберегти народні традиції, національну самобутність населення певного регіону.

Етнографія – це наука, об'єктом дослідження якої є побутіві, соціонормативні та духовно-культурні особливості народів світу, проблеми їх походження (етногенез), розселення (етногеографія) і культурно-історичних відносин.

Поняття «етнографія» до наукового тезаурусу ввів у 1607 р. німецький письменник Йоганн Зоммер. 1791 р. датовано і першу працю етнографічного характеру. З 1808 р. у Німеччині почав виходити «Журнал з етнографії та лінгвістики», у 1820 р. побачив світ альбом народних костюмів Угорщини. У 1830 – 1840 рр. організовують перші світові етнологічні об'єднання: Паризьке товариство етнологів (1839), Американське етнологічне товариство (1842), Англійське етнологічне товариство (1843), у Німеччині – Товариство антропології, етнології і доісторії (1869), Італійське товариство антропології й етнології (1871) та ін. Співробітники угруповань постійно висвітлювали результати розвідок у періодиці, видавали альбоми, атласи тощо. У 1926 р. італійцем Анрі Бальбі було опубліковано «Етнографічний атлас».

Джерелами формування української етнографії слугували ще пам'ятки Київської Русі. У літописі «Повість временних літ» зазначалося, що всі племена і народи *«имяхуть бо обичаї свої, і закони отець своїх і преданія, кождо свої нрави»*. У «Слові о полку Ігоревім», «Слові о погібелі Руської землі», у Галицько-Волинському та Густинському літописах, «Роксоланії» Сергія Кльоновича, «Хроніці» Феодосія Сафоновича, старшинських літописах Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб'янки та ін. також наявні відомості про походження народів, їх розселення, систему звичаїв, традицій, матеріальний та духовний пласти народної культури. Так, автор «Галицько-Волинського літопису» називає народів-сусідів Київської Русі ляхи, литовці, угри, чехи, половці, жмудь, ятвяги, татари, німці, ізраїльтяни. Літописець подає відомості про звичаї кожного народу, описи костюмів тощо (наприклад, костюм князя Володимира Васильковича).

Відомий російський письменник Федір Туманський (? – 1805) уперше створив «Програму» опису України. У 1777 р. вийшла праця одного з

перших українських етнографів Григорія Калиновського (І пол. XVIII ст. – після 1777 р.) «Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в Слободской Украинской губернии, также и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами». У 1798 р. було опубліковано «Записки про Малоросію, її жителів і твори» письменника, перекладача Якова Марковича (1696 – 1770), у 1799 р. – нарис про українців Михайла Антоновського (1759 – 1816).

Становлення етнографії України як окремої науки вчені пов'язують із *серединою XIX ст.* Вагомим внеском у розвиток наукової галузі стали дослідження відомих діячів української культури: Федора Вовка (справжнє прізвище – Волков; 1847 – 1918), Миколи Костомарова (1817 – 1885), Михайла Максимовича (1804 – 1873), Миколи Сумцова (1854 – 1922), Павла Чубинського (1839 – 1884), Володимира Шухевича (1849 – 1916), Дмитра Яворницького (1855 – 1940) та ін. Значну роль у розвитку української етнографії та народознавства відіграли майстри художнього слова Тарас Шевченко (1814 – 1861), Пантелеймон Куліш (1819 – 1897), Іван Нечуй-Левицький (1838 – 1918), Іван Франко (1856 – 1916), Леся Українка (1871 – 1913), Михайло Коцюбинський (1864 – 1913) та ін.

Формування вітчизняної етнографії відбувалося на основі розвідок дослідників трьох народознавчих центрів: Харківського університету (*початок XIX ст.*), Київського університету (*40-і рр. XIX ст.*) та Львова (*кінець XIX ст.*). Харківська «романтична» школа (Ізмаїл Срезневський, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров та ін.) зосереджувалася на вивченні міфології і демонології; *київська* (Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко, Олександр Афанасьєв-Чубинський, Павло Чубинський та ін.) – на вивченні етнічної історії і культури, результатом систематичних стаціонарних етнографічних обстежень стала «Етнографічно-статистична експедиція»; *львівська* (Михайло Грушевський, Іван Франко, Володимир Шухевич та ін.) – на дослідженні традиційної

культури карпатських регіонів, що висвітлювалися на сторінках «Етнографічного вісника», «Матеріалів до українсько-руської етнології».

Науково-дослідницька діяльність етнографічного характеру активно проводилася до початку 30-х рр. ХХ ст. З 1932 – 1933 рр. почалися репресії проти діячів української науки, культури, були ліквідовані Етнографічні науково-дослідні і музейні установи УАН; більшість етнографів отримали тавро «ворогів народу».

З 50-60-х рр. ХХ ст. етнографію відроджують. Розробляють методіку проведення польових експедицій, поглиблюють етнографічні дослідження. Формують напрям комплексного дослідження сільської місцевості.

У 70-х рр. ХХ ст. розробляють дослідницькі програми, проводять етнографічні експедиції. Координаційну функцію польових досліджень в Україні здійснювали співробітники Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнографії ім. М. Рильського.

З 90-х рр. ХХ ст. етнографічні розвідки набувають концептуально нового рівня. Дослідження здійснюють за такими **тематичними групами**: вивчення культурної спадщини минулого і з'ясування її впливу на сьогодення; осмислення взаємодії традицій і новаторства у житті різних етносів; формування і реалізація методу цілісного вивчення регіону; розвиток історико-етнологічних досліджень трансформації традиційної свідомості; дослідження особливостей свідомості, психології поведінки в умовах традиційної культури; вивчення феномена національного характеру і соціальних архетипів; з'ясування впливу фольклору на формування особистості у різних життєвих ситуаціях тощо.

Етнографічні дослідження – це основний різновид діяльності співробітників сучасних науково-дослідних інститутів АН України, етноцентрів, музеїв, навчальних закладів. Дослідники готують і публікують наукові записки, монографії, науково-популярні журнали, методичні посібники тощо, на сторінках яких висвітлюють власні спостереження й розвідки.

Виконують етнографічні дослідження у двох *напрямах*: описовому й узагальнюючому. Наукова галузь тяжіє переважно до етнологічного, теоретичного осмислення емпіричного матеріалу. Народознавчі студії мають описовий характер, їх результати друкують на сторінках періодичних видань «Народна творчість та етнографія», «Родовід», «Берегиня», «Український світ», «Пам'ятки України», «Українська культура» та ін.

Найбільш самотніми у відображенні української культури, побуту, мови вважають окремі регіони Північної і Західної України. Полісся і Карпати називають «заповідником української етнографії». Однак реалії сьогодення суттєво впливають на збереження національно-культурних традицій. Промислове виробництво предметів декоративно-прикладного мистецтва, тиражування стандартних сувенірів, вишивок, рушників тощо призвело до уніфікації, вироблення якогось універсального українського стилю. Тому нині виразно постає проблема відродження регіональних етнографічних особливостей, народних промислів, фольклорних, мовних, звичаєвих перлин українського народу.

Протягом останніх десятиліть провідною стала тенденція до зменшення сіл на адміністративній мапі. У сільській місцевості мешкають переважно люди похилого віку, молодь переїжджає до міст. Урбанізація є прогресивним явищем, суттєво змінює аспекти духовно-культурного існування людства, впливає на розвиток наукових галузей. Сучасні дослідники, вивчаючи різні аспекти буття людини та суспільства, часто акцентують увагу саме на самотності культури, побуту і психології існування міських жителів.

У містах значною мірою зникають традиційні етнічні риси матеріальної культури (причому далеко не всі), а соціонормативні й духовні якості переходять у духовний світогляд людини.

Відтак, логічним є виокремлення двох *типів етнічної культури*: традиційного – сільського типу й сучасного – урбаністичного.

Етнічна культура - це складний комплекс різнопланових явищ групи людей, утвореної спільністю історичного походження і території проживання.

В основі *сільського типу етнічної культури* – багатовікові зв'язки селянина із землею, виражені в матеріальній культурі, побуті, традиціях, звичаях. *Урбаністичний тип* тлумачать як внутрішнє психологічне усвідомлення етнічного коріння, тобто як етнічну самосвідомість.

Етнічна самосвідомість – це одна з основних етнічних прикмет, що полягає в усвідомленні людьми своєї приналежності до певного народу.

Основні *функції* етнографічної підготовки у вищій школі такі:

- інформаційно-когнітивна;
- професійна;
- аксіологічна;
- соціально-комунікативна;
- акмеологічна;
- інтерактивна.

Інформаційно-когнітивна функція – це поглиблення етнографічних знань фрагментарного характеру до формування цілісного наукового уявлення про етногенез, етнічну культуру і міжкультурні контакти етнічних й етнографічних груп України. Реалізація зазначеної функції передбачає: 1) ретельний добір і використання інформаційних джерел із достовірним фактичним і аргументованим концептуальним матеріалом, позбавленим етноцентризму, теорії старожитностей, соціально-класового й ідейно-політичного підходів, психологізації тощо; 2) обговорення проблем не тільки описового, конкретно-історичного характеру, а й проблемно-пошукового, творчого, дискусійного спрямування (складові національного характеру українців, впливи народностей на українську етнокультуру, особливості державотворення, язичницькі та християнські уявлення селян та ін.); 3) вироблення відповідного поняттєво-категоріального апарату чи тезаурусу етнографічних термінів з чітким і адекватним тлумаченням кожної лексеми (*оптимальний шлях такої діяльності – формування визначень на основі*

осмислення існуючих семантичних трактувань, етнографічних праць із застосуванням логічних законів, висновків практичного особистого життєвого досвіду); 4) оптимальну організацію та проведення експедиційно-польових етнографічних досліджень.

Професійна функція – вироблення умінь орієнтуватися в безмежному інформаційному просторі, помічати незвичайні явища в щоденному побуті, уважно ставитися до символіки звичайних речей, аналізувати складові української етнокультури, виокремлювати самотні особливості культурного життя мешканців етнографічних регіонів; розвиток навичок організації та здійснення експедиційно-польових краєзнавчих і етнографічних досліджень.

Соціально-комунікативна функція передбачає здатність до створення різних жанрів мовлення. Дієвими засобами вироблення комунікативних навичок, аналітичних, організаторських умінь є діалогічне мовлення, участь у дискусіях. Рівень реалізації функції залежить від сформованості умінь вільно орієнтуватися в інформації, обирати зрозумілі і доступні лексеми, використовувати оптимальні способи мовного оформлення висловлювання, обмінюватися думками, зберігати мовленнєву дистанцію, коригувати обговорення у межах наукових концепцій, проводити паралелі з дійсністю.

Значний вплив на результативність комунікативної функції має досвід соціальної комунікації; його набувають у процесі спілкування з представниками певної етнічної культури.

Аксіологічна функція передбачає формування системи ціннісних орієнтацій особистості й зокрема вироблення шанобливого ставлення до представників різних етнічних і етнографічних груп, що проживають на території України. Основним шляхом її реалізації є дослідження міжкультурних контактів і взаємозв'язків, пошук спільних ознак культури, виявлення однакової символіки і духовних цінностей.

Аксіологічну функцію реалізують шляхом використання результатів експедиційно-польових досліджень під час професійних ситуацій. Вона

передбачає вироблення практичних умінь і набуття досвіду педагогічної майстерності у використанні регіональних матеріалів.

Інтерактивну функцію забезпечують шляхом створення і використання відеоматеріалів.

Безпосереднє знайомство з представниками етнічних груп, осмислення естетики і логічності традиційних явищ духовної і матеріальної культури, опанування семантикою орнаментів, змістом етнокультурних знаків, ознайомлення з майстерністю виготовлення народних виробів, відчуття їх внутрішньої краси відбувається під час етнографічної практики.

Етнографічна практика – це цілеспрямована дослідницька діяльність зорієнтована на дослідження самобутності матеріальної, соціонормативної і духовної культури народу певної місцевості.

Метою етнографічної практики є поглиблення теоретичної підготовки про локальні особливості традиційно-побутової культури та способи господарювання етнічних спільнот; набуття соціального досвіду комунікативної діяльності; розвиток культурознавчої, методичної, психолого-педагогічної, комунікативної компетенцій, творчого мислення; вироблення умінь застосовувати різноманітні методи польової науково-дослідницької роботи; удосконалення навичок здійснювати науковий аналіз досліджуваних явищ; формування готовності до креативної професійної діяльності (складання оригінальних сценаріїв уроків української мови та літератури із використанням народознавчого матеріалу та оформлення кабінету українського народознавства).

У процесі етнографічної практики осмислюють матеріальний, духовний і соціонормативний аспекти народної культури, досліджують родинні, громадські і господарські традиції.

До предмету вивчення матеріального аспекту належать житло, хатне начиння, господарські будівлі, одяг, їжа, знаряддя праці, транспорт.

Осмислення *соціонормативної галузі культури* передбачає ознайомлення зі структурою і функціями родини, взаємостосунками між її членами, визначенням ролі батька, матері в сім'ї, з'ясування ролі і специфіки діяльності громад, особливості створення громадського товариства, пізнання шлюбних і родинних традицій, звичаїв громадського устрою.

Опанування самотутністю *духовного культурного пласту* здійснюють через дослідження щоденних і святкових родинно-побутових та календарно-обрядових звичаїв, традицій, ритуалів, шляхом вивчення релігійних і міфологічних вірувань, прикмет, традиційних знань українського народу, народної музики, ігор і фольклору.

Завдання етнографічної практики: виявлення і ґрунтовний аналіз локальних особливостей матеріальної, соціонормативної і духовної культури; актуалізація знань, набутих у процесі вивчення курсів українознавчого характеру; набуття досвіду саморганізації пошукової дослідницької діяльності; ознайомлення з традиційними і нетрадиційними формами роботи у музеї; дослідження музейних експонатів, колекцій та їх характеристика, розробка тематичних експозицій; фіксація отриманих матеріалів (складання опису-характеристики, замальовування, фотографування, відеозйомка, запис на диктофон та ін.).

Серед основних **етапів** етнографічної практики виділяють:

- етап попередньої підготовки (пропедевтичний);
- етап безпосереднього виконання завдань практики;
- підсумковий етап.

На **пропедевтичному етапі** під час занять ознайомлюють зі значенням ключових понять української етнографічної науки; етнографічним районуванням України; етнічними й етнографічними групами, етнографічними особливостями кожного регіону (житло, одяг, народні промисли і ремесла, традиції народного харчування, громадський та сімейний побут, народний етикет; основні календарні свята та обряди,

народні знання та вірування), методами етнографічних досліджень через виконання творчих завдань, студентські науково-практичні конференції, засідання «круглого столу», зустрічі із народними умільцями, майстрами.

Основою знаків української етнокультури є **образне мислення**, світоглядні уявлення, життєвий досвід мешканців певного регіону, природа, ландшафт, соціально-економічне, культурно-політичне становище. Відтак, вартими уваги буде демонстрація й аналіз результатів етнографічних практик, виконаних у попередні роки.

Предмети традиційно-побутової культури несуть суттєве ідейне навантаження і мають глибокий семантичний зміст. Виникає потреба у формуванні умінь виокремлювати і тлумачити знаки української етнокультури, розшифровувати інформацію, закодovanу в символах орнаментів і візерунків, визначати етнографічні регіони.

Наприклад, однією з відмінних традицій етнографічних районів, що збереглися до нашого часу є способи обробки деревини. Так, на Полтавщині й Чернігівщині поширене тригранно-в'язмчасте різьблення, на Тернопільщині – гравірування, на Київщині й Житомирщині – інкрустоване соломною, на Лемківщині – ажурне, наскрізне вирізування, на Гуцульщині – плоске різьблення й випалювання. Місто Косів і довколишні села – Річка, Соколівка, Яворів – осередки художньої обробки дерева в Україні. Оригінальні вироби майстрів Гуцульщині оздоблені благородною вишуканою технікою «сухого різьблення». Їх колір підкреслює багату світлотіньову гру орнаментованої поверхні. Для більшого виявлення художньої цінності техніки сухого різьблення майстри інкрустують вироби кольоровим деревом (груша, слива, явір), мідним дротом, різнокольоровим бісером. Для більшої пластичності орнаменту різьбярі підсилюють його рельєфність, уводять декоративні накладки, вставки, оздоблюючи орнаментованими площинами численні шкатулки, рахви, скрині, баклаги, свічники, топіріці тощо.

На відміну від Яворівської школи, що ґрунтується на принципах сухого різьблення, Косівська – прикметна більшою декоративністю, багатством колірної гами, різноманітністю технічних засобів. Серед майстрів Гуцульщини широко відоме ім'я талановитого різьбяр В. Гуза. Його роботам притаманне глибоке розуміння властивостей матеріалу, органічне узгодження декоративних мотивів із формою предметів.

У Закарпатській, Київській, Львівській областях значного поширення набула техніка аплікації соломкою, нею прикрашають різноманітні побутові вироби, шкатулки, декоративні тарелі.

Ефективні зустрічі з майстрами народного мистецтва. Так, відомими різьбярками Сіверщини нині є Ігор Білевич, Віктор Ворожбит, Анатолій Іваньків, Анатолій Калошин. У створенні національної іграшки вирізняють оригінальну технологію заслуженого майстра народної творчості Івана Приходька (м. Київ). Значний науково-художній інтерес представляють гончарні вироби Сергія Нікаровича (м. Коломия), Михайла Трушика (м. Косів). Фантазія і винахідливість скульптора-гончара Олексія Ганжи (с. Жорнище на Вінниччині) перетворила звичайні форми на скульпторно-посудини у вигляді людських постатей. Самобутністю візерунків славлять вишиванки Михайла Гаращука (м. Суми), лозоплетені вироби Лариси Корякіної (м. Київ) та ін.

Етап безпосереднього проходження організують у формі польової етнографічної роботи або на базі музеїв етнографічного чи краєзнавчого профілю.

Необхідним компонентом успішного проходження етнографічної практики є вміння орієнтуватися в науково- і фактично-інформаційному просторі, адекватно розуміти самобутність етнокультури певного регіону, помічати символи у звичайних предметах побуту і трактувати їх зміст.

Важливе значення для результативності виконання завдань етнографічної практики має рівень сформованості умінь творчо поєднувати теоретичні знання етнографії і практичні навички дослідження

етнографічного матеріалу на вербальному рівні. Адже у мовленні представників етнокультури певного регіону виявляють світоглядну позицію етносу, його національну культурну самобутність, систему цінностей. Аналіз дискурсних матеріалів, зібраних під час бесід й інтерв'ювання, дозволяє виявити і зафіксувати етнічну самобутність кожного регіону, а також допомагає подолати етнопсихологічні шаблони і стереотипи особистості.

Крім належної теоретичної підготовки, **основними чинниками** результативної організації етнографічної практики буде наявність чітко розробленого плану і програми практики; всебічне і комплексне використання різних методів етнографічних досліджень; створення сприятливого морально-психологічного середовища у групі.

План етнографічної практики складають самостійно на основі програми етнографічної практики з визначенням пріоритетних завдань дослідження (опанування знаннями про житло, одяг, конкретне ремесло, родинно-побутові звичаї кількох сіл одного регіону або комплексне обстеження невеликої за масштабом місцевості). У цьому документі зазначають предмет дослідження, місце його проведення, етапи дослідницької діяльності й засоби фіксації матеріалів. У перші дні практики план роботи узгоджують із керівником.

Основними **методами польових етнографічних досліджень** є:

- 1) метод маршрутного обстеження місцевості;
- 2) метод тематичного дослідження (як стаціонарних, так і маршрутних);
- 3) метод стаціонарного вивчення матеріальної, соціонормативної й духовної культури народу.

Вибір і використання методів у процесі етнографічної практики залежить від тематики, характеру матеріалу і завдань дослідницької роботи. Оптимальним є застосування декількох різних методів. Так, після цілісного маршрутного обстеження місцевості проводять тематичне дослідження.

Наприклад, після аналізу традицій ремесел регіону осмислюють самобутність використання дерев'яних виробів у родинно-побутових

обрядках, досліджують орнаменти, символічні знаки, якими прикрашалися вироби з деревини тощо.

Метод маршрутного обстеження місцевості застосовують для збирання детальної інформації про локальні особливості матеріальної культури етнографічних груп, етнічного складу, розміщення населення і створення етнографічних праць узагальнюючого характеру.

Потреба у використанні **тематичного методу польових досліджень** виникає у випадку створення ґрунтовної розвідки про конкретну галузь народної культури певного регіону. Його застосування потребує поєднання маршрутних поїздок з більш-менш тривалими зупинками в пунктах, де наявні типові об'єкти етнокультури.

Наприклад, досліджуючи самотність гончарства на Полтавщині, вибудовують такий маршрут експедиції: Глинськ – Зіньків – Миргород – Ромни – Опішня. Якщо ж предметом дослідження є різьбярство Сіверщини, то маршрут експедиції охоплюватиме такі населені пункти: Путивль – Глухів – Новгород-Сіверський – Чернігів. Доторкнутись до духовного світу львів'ян допоможе ознайомлення з дерев'яними церквами за маршрутом: Крехів (церква Святої Параскеви XVII ст., оборонний Василіанський монастир) – Потеличі (церква Зіслання Святого Духу 1502 р.) – Воля Висоцька (церква Святого архістратиґа Михаїла, 1598 р.) – Жовква (церква Святої Трійці 1720 р., костьол Святого Лавренція XVII ст., Василіанський (XVII – XX ст.) та Домініканський (XVII – XVIII ст.) монастирі).

Метод стаціонарної польової роботи застосовують в основному з метою вивчення сучасного побуту. Зазначений різновид досліджень потребує тривалого і багаторазового перебування у конкретній місцевості для якомога більшого отримання інформації про родинно-побутові й календарно-обрядові звичаї.

Порівняльно-історичний метод передбачає виявлення загальних і особливих ознак самотності духовної та матеріальної культури народу шляхом порівняння феноменальних явищ у розвитку віддалених чи близьких

народів на основі історичного підходу. На основі *методу типологічного аналізу* виокремлюють із масиву емпіричного матеріалу загальні й особливі, схожі й однакові явища традиційно-побутової культури, групують їх в окремі цілісності.

Метод комплексного підходу зорієнтований на створення цілісної етнографічної картини певного етносу шляхом комплексного вивчення етнокультурних явищ іншими науковими галузями (археологією, антропологією, ботанікою, географією, зоологією, історією, лінгвістикою, літературознавством, мистецтвознавством, релігієзнавством, фольклористикою та ін.).

Вагому роль у належному забезпеченні організації етнографічних досліджень відіграє *керівник практики*. Основними критеріями діяльності наставника є усвідомлення ролі експедиційної діяльності, стійкий науковий інтерес до традицій народного мистецтва, розвинена етнографічна ерудиція, наявність практичного досвіду у виконанні польових досліджень, вільне володіння науковим тезаурусом українознавчої науки, готовність до самовдосконалення й саморозвитку. Наставнику важливо постійно знаходитися «на вістрі українознавчих подій» - цікавитися організацією і проведенням виставок і презентацій етнографічного характеру, опановувати новинки українознавчої науки за публікаціями періодичних видань та матеріалами офіційних сайтів науково-дослідних інститутів АН України.

Важливо попередньо відвідати місцевість, в якій відбудуватиметься пошукова діяльність, визначити експонати (якщо практика організують на базі музею) для глибокого аналізу, спрогнозувати можливі організаційні проблеми і намалювати шляхи їх розв'язання.

На *етані безпосереднього проходження практики* теоретичну підготовку наповнюють конкретним змістом.

Основними *видами роботи під час етнографічної практики* є пошук, збір, фіксація, вивчення, первинний аналіз і систематизація етнокультурних явищ, складання описів-характеристик, схем, креслень, замальовування,

фотографування, відеозапис, підготовка міні-проектів, презентацій тощо, осмислення та ґрунтовний аналіз архівних матеріалів, історичних джерел, ознайомлення з основними видами діяльності співробітників музеїв, проведення екскурсій.

Етнографічну практику організують як експедиційну пошуково-дослідницьку діяльність у польових умовах; дослідницьку діяльність у фондах музеїв краєзнавчого чи етнографічного напрямку; роботу в архівах, картинних галереях, бібліотеках місцевості.

Польова етнографічна робота – це цілеспрямована діяльність, що передбачає дослідження, вивчення і збирання етнографічних матеріалів шляхом безпосередньої участі.

Перевагами *польових досліджень* вважають об'єктивність і репрезентативність отриманих наукових матеріалів і фактів. *Об'єктом* польового дослідження виступають традиційні поселення (місто, селище, село, хутір), а *предметом* – елементи матеріальної, соціонормативної та духовної культури етносу.

Найбільш поширена *форма* польових етнографічних досліджень – *експедиція*.

Етнографічна експедиція – це цілеспрямована діяльність групи осіб із метою безпосереднього отримання фактичного матеріалу певної місцевості для подальшого наукового аналізу самотності народної культури.

Залежно від тривалості й завдань етнографічні експедиції бувають *короткотермінові* (тривалістю кілька днів чи тижнів), *довготермінові* або *тривалі* (протягом кількох місяців) та *стаціонарні експедиції* (терміном понад один календарний рік).

Короткотермінові експедиції влаштовують для збору польового матеріалу з конкретних питань традиційно-побутової культури чи уточнення зібраного у попередні роки фактичного матеріалу або ж окремих відомостей публікацій.

Наприклад, з'ясовуючи особливості подільської вишивки, звертають увагу на барвистість і різноманітність швів, мереживні вставки - «павучки» на клинці й рукавах, осмислюємо технологію виготовлення кольорової мережки «шабак». Порівнюючи різні вишивані речі, переконуємося, що подільська вишивка – одна з найбагатших на візерунки. Центральним її елементом є ромби, розміщені між двома горизонтальними лініями. Трикутники між лінією і ромбом – заповнені візерунком «баранячі роги» (звичайні скісні лінії у вигляді завитків).

У такій діяльності застосовують прийоми **маршрутних** чи **кущових експедицій**. Технологія першого виду польової роботи зорієнтована на рух групи дослідників за попередньо визначеним маршрутом. Учасники експедиції перебувають у певній місцевості по кілька днів.

Технологія застосування прийому **кущових експедицій** передбачає виокремлення основного – базового населеного пункту, в якому здійснюють найбільш повний і комплексний збір матеріалів. Із базової місцевості дослідники виїжджають у довколишні села, де уточнюють і перевіряють зібрані матеріали.

Перевагою короткотермінових експедицій є мобільність у з'ясуванні (уточненні) окремих питань матеріально-побутової культури жителів певної місцевості; можливість зібрати досить ґрунтовний матеріал про традиції конкретного календарного чи сімейно-побутового свята, вид господарської діяльності, аспект громадського самоврядування. Недоліком – складність формування цілісної картини і загальної характеристики окремої етнічної спільноти.

Під час здійснення сучасних етнографічних досліджень найчастіше влаштовують **довготермінові** або **тривалі експедиції** із застосуванням маршрутної чи кущової технологій. Термін їх проведення коливається від одного до декількох місяців (сезонів польових робіт). Учасники різних

експедиційних загонів використовують окремі чи спільні програми, анкети, питальники.

Такий вид польових робіт здійснюють з метою отримання інформації про один або декілька аспектів духовної чи матеріальної культури українців. Наприклад, для отримання матеріалів за темами «Традиції буковинського весілля», «Подільські ремесла», «Особливості гуцульського одягу», «Страви Полтавщини», «Обрядовість жнив на Слобожанщині» та ін.

Під час досліджень в умовах тривалих і стаціонарних експедицій не лише виявляють інформацію про об'єкти народного вжитку, а й спостерігають за технологією виготовлення виробів, самотністю проведення святкових заходів.

Так, студенти історичного і філологічного факультетів разом із викладачами Львівського НУ ім. І. Франка скористалися прекрасною можливістю і взяли участь у фольклорно-етнографічній експедиції по території Волинської області, що здійснювалася у травні-липні 2010 р.. Молодих дослідників щиро і привітно зустрічали у населених пунктах Волині. Селяни радісно пригадували давноминулі часи і повідомляли студентам цікаву народознавчу інформацію. У с. Перемиль Горохівського району Волинської області в ніч на Великдень взагалі не лягають спати. Існує повір'я, що саме в цей час до осель навідуються душі померлих (може в прочинене вікно залетіти птах, заколиватися фіранки, щось привидиться в дзеркалі).

Самобутніми в цій місцевості є весільні звичаї. Так, коли обвінчана пара повертається до оселі після взяття шлюбу, місцеві хлопці зі снопом у руках, що символізує родючість, переймають молодят. Його потрібно викупити. Протягом наступного (другого) дня весілля сніп знаходиться на покуті поряд із молодими. А вже на третій день відбувається обряд «від колоска-до хлібини». Колоски обмолочують ціпами, роблять борошно,

замішують тісто і символічно випікають коровай, а обмолоченим снопом підшивають стріху.

Недолік тривалих експедицій – відсутність прямого спостереження за діяльністю мешканців обстежуваної місцевості в усі пори року, що може мати негативні результати при вивченні специфіки господарської діяльності.

Найбільш повноцінними у здійсненні етнографічних досліджень справедливо вважають **стаціонарні експедиції**. Учасників такого виду діяльності орієнтують на комплексне і ґрунтовне дослідження матеріальної, соціонормативної і духовної складової культури жителів окремого населеного пункту. Такий різновид дослідницької діяльності передбачає тривале (упродовж «етнографічного року» - 14 – 15 місяців або декількох років) перебування (проживання) етнографічних експедицій у певній місцевості. Дослідники в різні пори роки (різні сезони польових робіт, на різні календарні й родинно-побутові свята) виїжджають в одне і те ж село (селище, хутір), і детально вивчають всі аспекти традиційно-побутової культури населення. Такий вид діяльності дає можливість вивчити і зафіксувати певні локальні прояви традиційної народної культури.

Залежно від тематики і завдань експедиції під час обстеження об'єктів дослідження застосовують різноманітні прийоми, що забезпечували репрезентативність зібраного матеріалу.

Основними **прийомами експедиційного польового дослідження** вважають вибіркоче та суцільне обстеження.

Складання вибірки – це розрахунок такої кількості одиниць обстеження (сіл, груп мешканців чи окремих людей), яка дозволила б без суттєвих помилок виявити всі особливості досліджуваних явищ.

Як правило, при **вибірковому дослідженні** ґрунтовно обстежують лише основні об'єкти, що відображають найбільш типові ознаки, на інші явища дослідники не звертають належної уваги. Недоліком застосування прийому вибіркового обстеження є можливість виникнення помилок у визначенні

типових об'єктів для аналізу. Відтак виникає потреба у попередньому проведенні оглядового обстеження, за результатами якого визначають об'єкти для подальшого вибіркового дослідження.

Оглядове обстеження проводять або шляхом звичайного спостереження, або одночасно з фіксацією основних рис і особливостей досліджуваного явища етнічної культури. Під час суцільного обстеження досліджують усі об'єкти обраної місцевості: будівлі, знаряддя праці, родини тощо. Такий вид діяльності застосовують для здобуття якомога повної й абсолютно точної інформації про об'єкт вивчення. Матеріал, зібраний у результаті оглядових обстежень, масштабний, повний і деталізований.

Збір інформації про локальні особливості традиційної народної культури під час польової пошуково-дослідницької діяльності організовують за такими **методиками**:

- безпосередні особисті спостереження;
- усне і письмове опитування (анкетування);
- інтерв'ю.

Суть методики **безпосереднього спостереження** створити безпосередній контакт збирача з об'єктами дослідження (розгляд, обстеження, фіксація, узагальнення і систематизація відомостей, формулювання висновку про локальні особливості досліджуваного явища чи речі). Перевагою такої методики є інформативна об'єктивність, достовірність зафіксованих на основі спостережень матеріалів.

Наприклад, на основі спостережень за поведінкою селян у різних ситуаціях під час етнографічної практики, переконуємося в найбільшій цінності і значущості в українській культурі хліба, що символізує гостинність, добробут. Із хлібом-сіллю зустрічають дорогих гостей, паляницею батьки благословляють молодят на щасливе спільне життя,

вперше входять у нову оселю, паляницею вітають жінку з новонародженим немовлям, починають оранку, сівбу та ін.

Своєрідним ритуалом – священним дійством завжди було виготовлення хліба. На Поліссі раніше випікали паляниці заміжні жінки лише у суботу. У цей день нікому нічого не позичали з дому, а особливо хлібну лопату чи діжу, в якій місили тісто, двері тримали зачиненими. Спечений хліб обов'язково клали на стіл і обгортали рушником.

Опитування передбачає встановлення безпосереднього контакту дослідника з інформаторами, потребує наявності вмінь налаштувати респондентів на невимушену розмову і тематично спрямувати бесіду, своєчасно та якісно зафіксувати матеріал.

Основними інформаторами можуть бути:

- 1) представники старшого покоління (дідусі, бабусі);
- 2) жителі середнього покоління, представники сільської інтелігенції (батьки, вчителі, бібліотекарі, співробітники музеїв).

Найкращі результати усного опитування отримують за попередньо складеними питальниками (орієнтовний перелік запитань за тематичними підрозділами подано у додатках посібника).

Під час бесід звертають особливу увагу на звички, звичаї, моральні норми поведінки, закони спілкування, характерні певній місцевості, індивідуальні особливості мовлення регіональної мовної особистості.

Різновидом усного опитування є інтерв'ю, що обов'язково передбачає безпосередній контакт дослідника з респондентом. Як правило, за умови високого рівня взаєморозуміння і взаємодії у результаті інтерв'ювання отримуємо гарні результати при вибіркових тематичних експедиціях. *Наприклад, у ході інтерв'ю дізналися про існування приказки «Прийшла Перша Пречиста – вбралась калина в намисто, прийшла Друга Пречиста – взяла комара нечиста, а прийшла Третя Пречиста – стала діброва чиста» та цікавий звичай, пов'язаний із Другою Пречистою. У цей день (21 вересня)*

жінки, котрі не мають власних дітей, після служби Божої в церкві запрошували до себе на обід діток із незаможних родин або сиріт, годували досхочу, ще й дарували ласощі або іграшки.

Під час бесіди створюють відповідну невимушену атмосферу спілкування. На неї впливає середовище, в якому проходить спілкування, психологічний, фізичний і емоційний стан комунікантів, міжособистісні стосунки дослідника й реципієнта, тематика розмови, дотримання правил мовного етикету, комунікативна поведінка мовців та ін.

За умови створення позитивної атмосфери спілкування у Закарпатті є гарна нагода поспілкуватися з майстрами надзвичайно рідкісного ремесла – гонтарництва (обшивання дахів гонтом – невеликими фігурними дощечками). У бесіді з гонтарем Іваном Марковичем, дізнаємося про процедуру обшивання дощечками куполу церкви (5 тисяч гонтових дощечок, величиною з долоню, особливим чином «унакладку» прикріплюють одна до одної без цвяхів і так, щоб кожна дощечка «дихала»). Секретами гонтарної справи є вибір деревини (за звуком дібрана смерека), ретельне (до міліметра) вимірювання кожної дощечки, майстерність обшивання даху.

У розмові з мешканкою Київщини ознайомилися з цікавою легендою про випікання хліба. У давні часи, коли люди ще не знали вогню, в їжу споживали сік – висмоктували з рослин. Так харчувалися довго, поки не помітили, що з рослиннок – з'являються зернятка. Покуштувавши їх (молочна стиглість), відчували приємний смак. Цікаво стало людям, що ж буде, як дозріють? Дозріли. Спробували перетерти зернятка – вийшло борошно. Поклали його на камені, пішов дощик, пригріло сонечко – випікся коржик. Покуштували його, а він смачний. Із того часу, а це десь понад вісімнадцять століть тому, виникло перше хлібопечення.

Безпосереднє спілкування з народними майстрами мотивує етнографічно-дослідницьку діяльність, виробляє психологічно-комунікаційні уміння, впливає на рівень етнічної самосвідомості, формує почуття гордості

за культурні надбання рідного краю, сприяє виникненню інтересу до народних ремесел, викликає бажання до власної творчості.

Ефективним засобом вивчення проявів сучасної етнокультури є *письмове опитування (анкетування)*. Його застосовують переважно для отримання повної і достовірної інформації про етносоціальні, сімейно-шлюбні стосунки, родинно-побутову обрядовість. Питальники мають тематичний характер і дозволяють зібрати польовий матеріал, прослідкувати динаміку й закономірності розвитку явищ сучасної етнічної культури, ступінь змін під впливом надетнічних етнокультурних процесів тощо. Перевагою анкетування є необов'язковість прямого контакту дослідника з респондентом. Використовують також анкети для самостійної відповіді інформаторів, тематичні анкети, анкети-бланки та анкети, які складають під час експедиції.

Анкети першого типу розсилають на місця завчасно. Відповіді на їх запитання мешканці регіону готують самостійно. У ній указують короткі відомості про інформанта (прізвище, ім'я, по батькові інформатора (повністю), дату й місце народження чи вік респондента), матеріали про звичаї матеріального, соціонормативного й духовного пластів культури населеного пункту, зазначають місцевість, у якій звичай мав місце (за місцем народження чи за місцем нинішнього проживання інформанта), констатують дату отримання інформації.

Тематичні анкети обмежують запитаннями однієї тематики, наприклад:

1. Які ритуальні дії виконували на весіллі для появи у майбутньому дітей?
2. Які забобони існували, щоб зберегти здоров'я вагітної жінки й ще ненародженої дитини?
3. Хто міг нашкодити майбутній матері? Яким чином?
4. Які обереги захищали вагітну жінку?
5. Чи приховували вагітність від сторонніх? Чому?
6. Хто міг приймати пологи?
7. Які традиції, пов'язані з полегшенням пологів Вам відомі?

8. Які Ви знаєте звичаї, що використовувалися при народженні дівчинки (хлопчика)?

9. Розкажіть про традиції «першої купелі».

10. Як відбувалось очищення жінки?

11. Де і яким чином підвішували колиску? З якого матеріалу її виготовляли?

12. Які обереги виготовляли для новонародженого?

Анкети-бланки застосовують для отримання масового порівняльного матеріалу з вузької проблематики на великій території.

Перевагою анкетування є можливість зібрати масовий і доступний для статистичного вивчення польовий матеріал, що об'єктивно підвищує вагомість зроблених дослідником висновків. Через порівняння різночасових показників анкети прослідковують динаміку й закономірності розвитку явищ сучасної етнічної культури, ступінь її модернізації під впливом надетнічних етнокультурних процесів тощо.

Фіксацію інформації, зібраної під час експедицій, здійснюють шляхом заповнення ***робочого щоденника***, оформлення зошита польових матеріалів, укладання папок ілюстративних матеріалів (креслень, схем, малюнків, викрійок, фотографій), підготовки слайдів, презентацій, відеоматеріалів.

У робочому щоденнику зазначають місце і період проходження практики, інформація про зустрічі, вихідні дані про населені пункти, відомості про респондентів, щоденно фіксують вид виконуваної діяльності.

Основним робочим документом практики є ***зошит польових матеріалів***. У ньому занотовують інформацію, отриману під час бесід із респондентами. На зворотньому боці аркушів записують факти, окремі відомості, що доповнюють усне опитування, замальовують ескізи об'єктів народної культури. У зошиті вміщують вичерпну інформацію про респондентів, населені пункти, дослідників, народних майстрів та ін.

Оформляючи *ілюстративні матеріали* обов'язково вказують прізвища авторів, дату, місце і назву матеріалу, з якого виготовлено зображений предмет, готують спеціальні *картки* виробів, в яких указують:

прізвище, ім'я, по батькові власника, рік його народження, адресу; час проживає на обстежуваній місцевості (якщо не з часу народження, то де мешкав до цього), відомості про родовід; інформацію про зображений предмет: хто передав річ (по батьковій, материній лінії чи інакшим чином);

з якої місцевості передано зображений предмет (максимально повно висвітлити «історію пересування» старовинної речі;

опис-характеристику предмета: розміри (довжина, ширина, товщина) і форма (прямокутна, трикутна, овальна, кругла, оздоблена зубцями, суцільна, «вушко», «рамка» тощо); технологічні характеристики (матеріал – деревина, метал; вид матеріалу, колір, блиск, поверхня); зображення і надписи (тлумачення кожного знаку, спосіб виконання візерунків тощо).

Для фіксування роботи експедиції застосовують фотоапарат, магнітофон, диктофон, відеокамеру, комп'ютерне обладнання.

Різновидом етнографічної практики є музейна.

Музейна (з грецької мови «музей» означає місце, присвячене музам) *практика* – цілеспрямована, чуттєво-предметна діяльність, спрямована на вивчення особливостей музеєзнавчої роботи шляхом безпосередньої участі у діяльності такого закладу.

Відомий музеєзнавець Роберт Берг назвав музей своєрідним діалогом між людьми, розділеними в часі і просторі. *Метою музейної практики* є отримання, поглиблення, закріплення і систематизація знань і комплексу практичних умінь і навичок роботи з музейними експонатами.

Основні завданнями дослідницької діяльності в музейних установах такі: ознайомити з різними типами, профілями та видами музеїв, опанувати навичками фахової діяльності працівника музею (комплектування, зберігання, експонування, реставрація, науково-дослідна, просвітницька,

педагогічна діяльність), із традиційними (екскурсія, лекція, бесіда) та інноваційними формами (віртуальні подорожі, театральні вистави); з'ясувати історію створення музею (чи музейної кімнати при школі), його мети функціонування й суспільної ролі; скласти поширені описи-характеристики музейних експонатів; надати допомогу співробітникам музею в організації екскурсій.

В Україні перші музеї створили на початку XIX ст.: Миколаївський музей (1806), Феодосійський музей старожитностей (1811), Одеський музей старожитностей (1825), Керченський музей старожитностей (1826), Львівський музей художньої промисловості (1874). Основною передумовою відкриття музеїв слугувала необхідність створення ефективної й самобутньої форми збереження пам'яток традиційно-побутової культури.

Значну роль у вивченні та дослідженні історичних явищ і подій відіграла діяльність університетських музеїв (Археологічного, Зоологічного, Мінералогічного), музею образотворчих мистецтв, музею красних мистецтв при Харківському університеті, музею старожитностей, Нумізматичного, Зоологічного музею при Київському університеті, Київського міського музею, Чернігівського музею, Херсонського історико-археологічного музею, Катеринославського художнього музею, музею Полтавського губернського земства, Львівського музею «Народного дому», Тернопільського краєзнавчого музею та ін.

Початком становлення етнографічного музеєзнавства вважають 1894 р. Тоді було влаштовано етнографічну виставку, з експонатів якої розпочав свою діяльність Музей етнографії і художнього промислу в м. Львові.

Пізніше почали організовувати етнографічні музеї під відкритим небом (етнопарки). Батьківщиною етнопарків вважають Швецію, де у 80-х рр. XIX ст. почали з'являтися «скансени». В Україні такі музеї створювалися з 60-х рр. XX ст. у Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Києві, Львові, Чернівцях.

У 1917 – 1920 рр. характеризувався організацією діяльності мережі музеїв переважно краєзнавчого напрямку. Як осередки українознавчих

досліджень, такі заклади популяризували і здійснювали наукове вивчення археологічних пам'яток.

Відомо, що на межі XIX – XX ст. у Чернігові працювало п'ять музеїв історико-етнографічного профілю. Два з них мали у своїх зібраннях археологічні матеріали і здійснювали дослідження на території губернії: Музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії (відкритий 1896 р.) та Музей українських старожитностей імені В.Тарнавського (1902 р.)

У 1923 р. музеї об'єднали в Чернігівський державний музей, де був зосереджений значний археологічний фонд (приблизно 36 тис. од.). Під час Другої світової війни це зібрання було депаспортизовано. Зникла частина колекційних матеріалів і вся облікова документація. У повоєнний час у відновленому музеї впорядкуванням археологічного фонду займалися недосвідчені і професійно не підготовлені співробітники, тому матеріали Чернігівського державного музею стали зібранням артефактів невизначеного походження.

Сучасну мережу музеїв будують з урахуванням типу і профілю. Тип музею визначають за його суспільним призначенням та метою діяльності.

Розрізняють три *типи музеїв*: *науково-освітні*; *науково-дослідні (академічні)*; *навчальні*.

Профілі музею визначають за основним змістом фондів і зв'язком із конкретною галуззю знань, мистецтва або виробництва. Виділяють *історичні*, *краєзнавчі*, *мистецтвознавчі*, *меморіальні*, *літературні*, *природничо-наукові*, *галузеві* музеї.

До музеїв *історичного профілю* належать музеї, метою діяльності яких є збирання, вивчення й експонування матеріалів про розвиток суспільства, визначні історичні події, національно-визвольний рух, історію розвитку знарядь праці, пам'ятки побуту та культури, створені людством упродовж його історії (*Пекінський історичний музей*; *Датський національний музей древностей та ін.*).

Залежно від характеру й складу колекцій і завдань, визначених в їх статуті, музеї історичного профілю класифікують на такі *види*: *загальноісторичні, галузеві, спеціальні, археологічні, етнографічні, історико-архітектурні, історико-культурні (музеї або заповідники)*. В Україні – це Державний історичний музей України у Києві, Музей історичних коштовностей України, Музей морського флоту України, Харківський, Львівський, Чернігівський історичні музеї та ін.. До музеїв історичного профілю також відносять музеї, присвячені знаменитим історичним подіям та відомим людям (Батуринський національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»).

Одним із різновидів історичних музеїв є воєнно-історичні музеї, колекції та експозиції яких відображають воєнну історію, розвиток військового мистецтва, військової техніки і спорядження. До воєнно-історичних відносять музеї загальної воєнної історії, музеї окремих родів військ (артилерійські, воєнно-морські, авіаційні та ін.), музеї військових підрозділів (військові, полкові та ін.), музеї, присвячені видатним воєнним подіям і музеї, присвячені видатним воєнним подіям та знаменитим полководцям.

Музейна практика дозволяє усвідомити, що кожна деталь архітектури будинку, елемент інтер'єру, стенд, створений руками наукових співробітників музею, книга є *«унікальним механізмом соціально-культурної комунікації»*. Вони несуть інформацію про епоху і стиль життя, виступають джерелом ціннісної орієнтації, емоційно-почуттєвого сприйняття.

Основними формами роботи під час музейної практики є *фондова, пошуково-експедиційна і власне музейна діяльність*. Фондова діяльність здійснюють стаціонарно на базі краєзнавчих, художніх чи етнографічних музеїв, пошуково-експедиційна – у сільській місцевості, а власне музейна – на базі музейних установ у великих містах.

Фондова діяльність зорієнтована на вивчення і систематизацію інформації, отриманої у процесі пошукової діяльності або осмислення джерельної бази (книги, електронні матеріали), відповідно до наявних

музейних експонатів, складання каталогу музейних експонатів, підготовка текстів екскурсії та її проведення.

Зібрані у ракурсі фондової діяльності матеріали слід паспортизувати і картографувати.

Паспортизація матеріалу передбачає:

1) характеристику населеного пункту, де відбувалося збирання матеріалу (назва, дата появи, склад населення);

2) відомості про інформаторів (прізвище, ім'я, по батькові, національність, вік, освіта, професія, рід занять, час проживання у місцевості);

3) дату фіксування матеріалу.

Картографування – це первинна обробка запису мовлення інформатора і каталогізація зібраних одиниць інформації з урахуванням актуальних положень їх опису.

Структура картки включає:

1) заголовок (етнографізм, мікротопонім) із вказівкою особливостей вимови, словозмін і варіантів;

2) тлумачення семантики слова і характеристику об'єкта, який воно називає;

3) пояснення мотиваційного значення (історію назви);

4) етимологію й етимологічні легенди;

5) контекст використання;

6) посилання на первинний (повнотекстовий) запис.

Пошуково-експедиційна діяльність передбачає пошук і збирання конкретного матеріалу про культуру і побут народу певного регіону. Запис здійснюють із урахуванням мовлення мешканців обраної місцевості, що дає можливість отримувати цінну етнолінгвістичну й культурологічну інформацію.

Особливим різновидом пошуково-експедиційної діяльності є збирання інформації топонімичного спрямування (етимологічні легенди, мета тексти),

складання каталогу мікротопонімів і підготовка тексту екскурсії із широким їх застосуванням.

Власне музейна діяльність спрямована на ознайомлення з різними типами і профілями музеїв, принципами вивчення й опису музейних експонатів. Це допомагає «втїлити життя» в історичне минуле, викликати до нього живий інтерес, адже у фондах і експозиціях нагромаджено матеріали польових експедицій: *письмові записи, зафіксовані на малюнках, схемах, магнітофонних плівках, фотографіях, дисках, знаряддя праці, житла, їжі, начиння тощо.*

Творчі лабораторії музеїв розвивають навички критичного самоаналізу мистецьких здібностей, прагнення до самоосвіти.

Важливою формою роботи під час музейної практики є **екскурсія**.

***Екскурсія** - це колективний огляд музею, різноманітних пам'ятних місць, підприємств, архітектурних споруд, населених пунктів, природно-географічних об'єктів, який організують і проводять за визначеною темою й спеціальним маршрутом під керівництвом фахівця-екскурсовода в освітніх, пізнавальних і виховних цілях.*

Екскурсія зорієнтована на наочне пізнання навколишнього світу, його предметів і явищ, процес ознайомлення з особливостями природи, історії, побуту, визначними пам'ятками міста, регіону чи країни.

Музейна екскурсія спрямована на передачу відвідувачам наукової інформації шляхом демонстрації музейних експонатів. Однак екскурсія розкриває не лише зміст речей-експонатів, а й дає уявлення про їх взаємозв'язок, через який висвітлює певні історичні явища, події, їх хід та наслідки. Основними її **функціями** визначено пізнавальну; освітню; інформативну; виховну; організації культурного дозвілля та формування інтересів; розширення культурного кругозору.

Крім музейної екскурсії, важливе значення для поглиблення теоретичних знань мають *музейні уроки, індивідуальні письмові дослідження, засідання тематичних клубів і гуртків, проведення олімпіад і конкурсів у*

музеї, лекцій, тематичних вечорів, участь у створенні науково-дослідних кабінетів.

Підсумковий етап етнографічної практики спрямований на перевірку набутих знань, умінь, складових професійної компетенції. З цією метою застосовують такі **форми контролю**: звіти; захист практики; диференційований залік; презентація проектів. Після етнографічної (музейної) практики керівнику подають такі документи:

1. **План етнографічної (музейної) практики** з помітками про виконання

№ п/п	дата	виконувана робота	відмітка про виконання	підпис консультанта	примітка

2. **Етнографічні матеріали** за таким орієнтовним змістом:

Розділ 1 Теоретична частина

(Історія заснування музею, його штатний склад, основні напрямки роботи, документи на основі яких планують діяльність тощо).

Розділ 2 Практична частина

Висновки про опрацьовані архівні документи, музейні колекції, експонати та каталоги; через об'єктивні причини серед досліджуваних явищ переважають ті, що мають регіональну специфіку (наприклад, «Глухівщина – столиця ковальської науки», «Мотиви і тематика вишивок Тернопільщини»), тому основний акцент роблять на дослідженні специфіки роботи музею.

Розділ 3 Відомості про інформаторів

(Відомості про особу, від якої записано матеріал: прізвище, ім'я, по батькові, адреса, рік і місце народження, освіта, фах, сімейний стан, рід занять за уподобанням.

Дата запису (рік, місяць, число); місце запису (сучасна і давня назва населеного пункту, район, область, приналежність до історико - етнографічного регіону, історія появи, використання матеріалу в обраній місцевості.

Усі відповіді на запитання, зібрані матеріали, зауваження чи доповнення інформаторів, а також свої пояснення треба фіксувати чітко, виразно, не вдаючись до будь-яких скорочень. Відповіді подавати у вигляді зв'язних текстів.

Додатки (малюнки, рисунки, схеми, графічні об'єкти, фотографії, вироби, що є підтвердженням текстового матеріалу всієї роботи, електронний варіант виконаної роботи)

3. ***Звіт***, в якому зазначають об'єкт і причини його дослідження, хронологічні етапи вивчення, власні спостереження і враження, висновки, рекомендації щодо покращення ефективності проходження етнографічної практики.

4. ***Довідка***, видана студенту дирекцією музею, про те, що він дійсно проходив практику на базі музею, виконав певну роботу, провів дослідження тощо.

5. ***Відомості про студента***: прізвище, ім'я, по батькові, коло наукових інтересів, фотографія.

Упорядкований матеріал подають в електронному варіанті або як відеозапис та передають на збереження у кабінет/лабораторію народознавства.

Важливими ***критеріями оцінювання*** виступають рівень мотивації, вияв науково-дослідної зацікавленості й активності, відповідального і творчого ставлення до роботи; особистісні якості студента; обсяг, глибина і рівень володіння знаннями регіонального матеріалу; вміння критично і творчо розглядати наявні джерела, робити самостійні логічні висновки на основі зібраних матеріалів та наукових даних; рівень сформованості професійно-педагогічних, професійно-ціннісних навичок, розвиток філологічного, педагогічного мислення, його гнучкість, оперативність, мобільність, системність, креативність, самостійність.

3.

ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА – НЕВІД’ЄМНА СКЛАДОВА ФАХОВОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА

Педагогічна практика – форма навчання у вищій школі, яка спрямована на пізнання закономірностей та принципів професійної діяльності, оволодіння способами її організації, а відтак, на підготовку майбутнього вчителя як професійно компетентного фахівця. Специфіка педагогічної практики полягає в тому, що вона поєднує в собі організацію як навчально-практичної, так і самостійної діяльності.

3.1. Педагогічна практика: мета, завдання, особливості організації і проведення

Мета педагогічної практики – підготувати до самостійного і цілісного виконання функцій учителя української мови і літератури та класного керівника в загальноосвітньому навчальному закладі, сприяти вдосконаленню мовнокомунікативної, літературознавчої, психологічної, педагогічної, методичної компетенцій студентів-філологів, опануванню сучасних освітніх технологій, набуттю навичок виконувати науково-педагогічне дослідження.

Особливістю педагогічної практики є можливість інтегрувати теоретичні знання з різних дисциплін, досвід, набутий у навчальних експедиціях, в єдину систему професійних знань і вмінь, оволодіти сучасними методами і формами організації навчально-виховного процесу в загальноосвітніх закладах різних типів, виховувати потребу в саморозвитку і самовдосконаленні.

Результати педагогічної практики дають відповідь на низку важливих запитань: чи підготовлений майбутній учитель до вирішення професійних задач; чи компетентний у різних галузях гуманітарних знань (мовознавства, літературознавства, методики навчання української мови і літератури в загальноосвітніх закладах, педагогіка, психологія, культурологія, історія

тощо); чи зацікавлений у власному професійному і особистісному розвитку, чи здатний до творчості, співпраці, дослідницької діяльності; чи переконаний в необхідності духовного вдосконалення.

Серед принципів організації і проведення педагогічної практики учені виділяють такі:

- *принцип національного виховання*, що полягає у формуванні світогляду, моральних якостей особистості шляхом занурення у глибини рідної мови, фольклору, мистецтва, народного календаря, народної і державної символіки тощо;

- *принцип науковості і доступності*, що виявляється у викладанні навчального предмета з урахуванням сучасної науки; відповідності літературознавчого чи мовознавчого матеріалу анатомічним, фізіологічним, психологічним віковим, статевим особливостям учнів;

- *принцип узаємозв'язку навчання, виховання і розвитку* орієнтований на забезпечення гармонійної реалізації основних загальноосвітніх функцій навчального предмета;

- *принцип особистісної орієнтації* навчання визначає цінність учнівської особистості, вияв і розвиток її здібностей, забезпечення вчителем оптимальних умов для різнобічного мовленнєвого розвитку кожного учня (студента), врахування його індивідуальних особливостей, пізнавальних потреб, інтересів, прагнень, заохочення до самостійності у вивченні української мови, самопізнанні та саморозвитку;

- *принцип системності, наступності зв'язку із практикою* виражає необхідність як викладання навчального матеріалу в певному порядку і логічних зв'язках його частин, так і формування системи знань, а також умінь і навичок, необхідних для практичного застосування засвоєних наукових відомостей у майбутньому житті;

- *принцип систематичності* передбачає використання певних правил: від простого до складного; від відомого до невідомого; від одиничного до загального і навпаки; розміщення матеріалу за принципом лінійності й

концентричності. Кожний наступний матеріал логічно виходить чи відштовхується від попередньо вивченого;

-принцип свідомого й активного засвоєння знань визначає, як потрібно використовувати закони дидактики для створення умов навчання, які б забезпечували свідоме засвоєння знань, усунути небезпеку механічного їх запам'ятовування;

-принцип наочності у навчанні полягає в тому, що у процесі вивчення у досліджуваних фактах і явищах, а також теоретичних положеннях, поняттях, законах необхідно знаходити вихідне начало, після чого визначати, як забезпечити перехід від конкретного, одиночного до абстрактного, загального або навпаки;

-принцип міцності засвоєння знань та всебічного розвитку пізнавальних сил студентської молоді передбачає активізацію у процесі навчання всіх сфер психологічної діяльності (розумової, емоційної, вольової), всіх видів психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, уяви, мислення, мовлення, уваги) та їх різновидів;

-принцип поєднання колективного навчання та врахування індивідуальних особливостей вимагає організовувати й проводити спільну роботу у групі на виконання навчальних і практичних завдань і разом з тим ураховувати індивідуальні особливості кожного учасника навчально-виховного процесу;

-реалізація принципу інтегративності означає прагнення подати шкільний курс української мови і літератури у тісному зв'язку з іншими навчальними предметами;

-в основу принципу культуровідповідності покладена концепція про спорідненість особистості з історією і культурою власного народу;

-соціокультурний принцип передбачає опанування мови як національно-культурного феномену, що відображає духовно-моральний досвід народу, зв'язки української мови з національними традиціями українського народу, усвідомлення учнями краси, виразності й естетичних можливостей рідного

слова, а також як засобу соціокультурного діалогу з мовами національних спільнот та мовами Європи і світу;

- *принцип демократизації, гуманізації* навчання мови і літератури полягає у здійсненні співпраці вчителя й учня (викладача і студента) з метою досягнення освітньої мети, створення умов для творчого розвитку й учнів, і студентів, і педагогів в атмосфері співтворчості;

- *принцип креативності* виявляється у здатності до творчості, розвитку творчих здібностей особистості у процесі опанування української мови як системи і засобу комунікації, української літератури як мистецтва слова;

- *комунікативно-діяльнісний принцип* спрямований на опанування мови як засобу *принцип органічного поєднання навчання мови й мовлення* як засобу і способу мовленнєвої діяльності, її змісту і форм означає, що вивчення мови є не тільки метою, а й засобом досягнення основної освітньої мети;

-*принцип урахування поліфункціональності рідної мови* (ідентифікаційної, комунікативної, пізнавальної, культуроносної, експресивної, естетичної, креативної функцій) за умови вмілого його використання засвідчує й реалізує невичерпні потенційні освітні можливості української мови;

-*принцип практичної спрямованості навчання*, що реалізується в різнобічному і систематичному збагаченні мовлення лексичними, фразеологічними, граматичними, стилістичними виражальними засобами мови;

-*принцип неперервності* забезпечує реалізацію таких завдань: поетапне формування і розвиток професійних вмінь та навичок.

Усі принципи дидактики перебувають у тісній єдності і взаємодії, проте залежно від характеру навчального матеріалу і специфічних завдань засвоєння його учнями (студентами) той чи інший принцип виступає як провідний. Тільки дотримання усіх цих положень та вимог забезпечить ефективність процесу навчання та досягнення його загальної мети.

Педагогічна практика виконує такі основні *функції*:

-навчально-освітню (ефективність навчально-виховної практики неможлива без свідомого застосування теоретичних знань. Реалізація теоретичних знань під час практики сприяє не лише закріпленню їх, а й більш глибокому усвідомленню їх наукового змісту, більш усвідомленому засвоєнню їх, допомагає побачити вивчені, знайомі явища, факти в нових умовах, уточнити і поглибити деякі поняття, стимулює розвиток педагогічного мислення);

-виховну (залучення до різних видів діяльності виховує в них любов до своєї справи, високі моральні якості: терплячість, гармонію серця й розуму, чуйність, сердечну турботу й мудрість; розвиває творчу ініціативу);

-організаційну (виконання розпорядку роботи школи, дотримання трудової дисципліни);

-психологічну (можливість глибокого, цілісного і систематичного вивчення учнів в процесі постійного спілкування з ними);

-розвивальну (самоаналіз готовності до самостійної педагогічної діяльності, самооцінка, саморефлексія);

-інтегровально-диференційовану (перевірка шляхів підвищення якості навчальної і виховної роботи, поєднання у педагогічній діяльності якостей словесника, вихователя, дослідника);

-стимулювальну (вироблення стійкого інтересу до обраної професії, стимулювання самоосвітньої діяльності, формування відповідальності, принциповості, гнучкості мислення);

-культурологічну (творча самореалізація особистості на основі знань та умінь застосування їх для аналізу й оцінки досягнень світової, європейської й вітчизняної науки та культури);

-аксіологічну (саморефлексія системи цінностей, ціннісних орієнтирів);

-акмеологічну (практичне засвоєння закономірностей і принципів педагогічної діяльності для проектування кар'єри, досягнення вершин («акме») професійного розвитку, самореалізації і самоствердження студента у творчій педагогічній діяльності);

-*контрольно-корекційну* (можливість усунення прогалин теоретико-практичної підготовки).

Під час педагогічної практики важливо оволодіти такими **вміннями**:

- співпрацювати з учнями, учителями, класними керівниками, шкільними психологом, соціальним працівником школи, бібліотекарями, батьківським колективом тощо;

- визначати конкретні навчально-виховні завдання, виходячи із загальної мети виховання з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учнів, соціально-психологічних особливостей колективу;

- вивчати особливості учнівського колективу і особистість окремого школяра з метою діагностики і проектування їхнього розвитку і виховання;

- здійснювати поточне і перспективне планування педагогічної діяльності (навчальної і позакласної роботи з предмета, колективної діяльності учнів тощо);

- спостерігати й аналізувати навчально-виховну роботу, корегувати її;

- проводити уроки і виховні позакласні заходи, використовувати різні форми й методи організації навчально-пізнавальної, трудової, громадської, художньо-творчої, ігрової діяльності учнів, організовувати учнівський колектив на виконання поставлених завдань;

- організовувати і проводити науково-педагогічні, психологічні, фахові дослідження;

- здійснювати етнокультурну просвітницьку роботу серед учнів і батьків;

- самостійно оцінювати якість своєї роботи і власні досягнення, бачити помилки і вміти накреслити шляхи їх подолання.

Рівень сформованості професійних умінь можна визначити за такими показниками: характером труднощів у процесі виконання завдань практик, ступенем задоволеності роботою, якістю роботи, ступенем самостійності у виконанні завдань, взаєминами з учнями та учительським колективом.

Існують такі різновиди педагогічної практики:

- пасивна педагогічна пропедевтична (1 курс),
пасивна педагогічна аналітична (2 курс),
комплексна аналітична і літня виховна (3 курс),
комплексна навчально-виховна у 5-8 класах (4 курс);
- комплексна навчально-залікова практика в 9-11 класах загальноосвітньої школи та закладах нового типу (5 курс);
- науково-дослідна, стажистська педагогічна практика в закладах нового типу або ВНЗ (етап магістратури).

Особливістю педагогічної практики є можливість поглибити й інтегрувати науково-педагогічний досвід, набутий у навчально-пошукових практиках, в єдину систему професійних знань, умінь, навичок.

Пасивна педагогічна пропедевтична практика триває до 2 місяців без відриву від навчання на базі районного чи міського відділу освіти.

Завдання практиканта – ознайомитися з досвідом роботи районного чи міського відділу освіти як структурної ланки, вивчити особливості функціонування різних закладів освіти (середньої загальноосвітньої школи, спецшколи (школи-інтернату), гімназії, ліцею, колегіуму, загальноосвітньої школи-інтернату, спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату, загальноосвітньої санаторної школи (школи-інтернату), школи соціальної реабілітації, вечірньої (змінної) школи), позашкільного навчально-виховного закладу, міжміського навчально-виробничого комбінату, професійно-технічного навчального закладу, вищого навчального закладу різних рівнів акредитації тощо.

Основними видами діяльності у цей період є:

- екскурсії до навчальних закладів;
- ознайомлення з організаційними формами навчально-виховної роботи школи (бесіди з директорами шкіл чи їх заступниками з навчально-виховної роботи про організаційні форми роботи школи у пошуках нових ефективних форм навчання і виховання учнівської молоді); з кабінетною системою (якщо функціонує), огляд кабінетів; основними документами школи (планами

роботи школи і окремих вчителів (плани методичного об'єднання вчителів, календарно-тематичний з окремого предмета, план роботи гуртка чи факультативу, план роботи окремого кабінету тощо); розкладом занять і основними принципами його укладання і функціонування; класними журналами і правилами його оформлення і зберігання; щоденниками учнів тощо);

- ознайомлення з особливостями навчального процесу в початковій ланці загальноосвітньої школи (з'ясування відмінностей навчання у кожному класі початкової ланки і причин, що обумовлюють ці відмінності, залежність їх від віку дітей і вміння вчителя проводити уроки в кожному класі; відвідування уроків у початкових класах з наступною їх характеристикою вчителем і викладачем ВНЗ; спостереження за поведінкою учнів на уроці з фіксацією власних вражень та оцінок, міркувань у щоденнику спостережень; визначення методів і прийомів виховного впливу учителя на поведінку учнів на уроці і аналіз їх ефективності разом з учителем і методистом; характеристика успішності учнів та її динаміка (за класним журналом); вивчення ставлення учнів до навчання (активність на уроці, рівень виконання домашніх завдань і аналіз поточної успішності) тощо);

- відвідування уроків у 5, 6 класах середньої ланки. З'ясування відмінностей між початковою і середньою ланкою, виявлення принципів наступності між початковою і середньою ланкою у навчальній діяльності;

- ознайомлення з позакласною і позашкільною роботою в початковій ланці (бесіди з учителями, організатором позакласної роботи, характеристика організатором системи позакласних виховних заходів для конкретного класу; відвідування позакласних виховних заходів; безпосередня участь у проведенні позакласної роботи у якості помічника учителя-класовода);

- фіксування і усвідомлення особливостей соціально-рольової поведінки учасників навчально-виховного процесу;

- аналіз власних вражень щодо соціально-психологічного клімату в школі чи інших закладах.

Водночас паралельно відбувається підготовка до фольклорної і літературно-краєзнавчої практики. Варто виконати первинні опитування учнів на знання фольклору й літератури рідного краю, виявити естетичний вплив народної пісні, легенди, казки на молоде покоління, з'ясувати особливості шкільної краєзнавчої роботи, допомогти вчителям підготувати наочність і відповідний дидактичний регіональний матеріал для уроків і виховних заходів. Така робота формує індивідуальні якості, характер, цілеспрямованість, організаторські здібності, витримку, такт, уміння будувати взаємовідносини з дітьми та батьками і позначається якісними зрушеннями у професійному становленні.

Пасивна педагогічна аналітична практика триває протягом 2-ох місяців один раз на тиждень з відривом від навчання на базі загальноосвітнього закладу міста чи району в основній школі.

Завдання практиканта – з'ясувати особливості організації навчально-виховного процесу за класно-урочною системою в основній школі.

Серед основних видів діяльності передбачають:

- ознайомлення з календарно-тематичними планами вчителів української мови і літератури в 5 - 8 класах, зіставлення їх із чинними програмами;

- аналіз розподілу годин на вивчення, закріплення, систематизацію, узагальнення, контроль і корекцію навчального матеріалу;

- ознайомлення із основною й допоміжною літературою (підручники основні і пробні, навчально-методичні посібники для вчителів і учнів, довідникова література для учнів середньої шкільної ланки тощо);

- відвідування уроків з їх наступним аналізом;

- виконання індивідуальних завдань (спостереження за характером навчально-виховних завдань, специфікою викладання окремих предметів, особливостями вирішення навчальної, розвивальної і виховної мети на уроці

окремим учителем із урахуванням вікових особливостей учнів, використання засобів індивідуалізації і диференціації на уроці; вивчення досвіду роботи вчителів під час формування практичних умінь і навичок, застосування індивідуальних чи групових форм діяльності; організація і проведення контролю і корекції рівня засвоєних теоретичних знань і практичних умінь з окремої теми тощо);

- аналіз методичних недоліків і труднощів, які виникали на уроці; проектування розгортання ходу уроку з метою уникнення помилок чи застосування ефективніших прийомів роботи на окремих етапах уроку; відвідування й аналіз позакласних виховних заходів;

- вивчення засобів активізації і підтримки уваги учнів на уроці, активізації і розвитку їхньої пам'яті, розумової діяльності; складання психологічної характеристики учня;

- психологічний аналіз уроку в цілому і його окремих етапів, елементів, деталей на основі різних методів дослідження (експеримент, опитування, тестування);

- вивчення досвіду позаурочної виховної роботи в основній школі: ознайомлення з роботою класного керівника по вивченню учнів класу (стан здоров'я, загальний розвиток, моральні і вольові якості кожного учня, сімейні обставини тощо); ознайомлення з плануванням і обліком виховної роботи класного керівника в класі; оформлення і правила зберігання класного журналу й учнівських щоденників; ознайомлення з формами роботи з батьками.

- виконання обов'язків помічника класного керівника відповідно до запланованої роботи.

- відвідування й аналіз загальношкільних навчально-методичних, науково-практичних, виховних заходів.

- оформлення щоденника спостережень, фіксація власних вражень.

Системно організована, така практика розширює спектр форм і методів роботи з літературного і лінгвістичного краєзнавства, елементів

соціолінгвістики на уроках української мови і літератури, накопичує наукову інформацію для подальших курсових досліджень, в сукупності розвиває уміння оцінювати мовні і літературні явища і факти під кутом зору нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування; сприймати мову і літературу як мистецтво, що має етичну й естетичну цінність, допомагає майбутнім педагогам глибше зрозуміти культуромовний світ школярів, знайти ефективні способи вирішення навчально-виховних проблем, пов'язаних із розвитком читацької компетенції.

Комплексна аналітична і літня виховна практика триває протягом 4 тижнів на базі дитячих оздоровчих центрів, на пришкольних майданчиках, у позашкольних закладах, при службі у справах неповнолітніх і тощо.

Завдання практиканта - ознайомитися зі специфікою виховної роботи в літніх умовах (завданнями, основними напрямками роботи, структурою бази практики (матеріальна база, педагогічний колектив, контингент дітей, традиції, умови роботи тощо); вивчити і проаналізувати досвід кращих вихователів, методистів, керівників гуртків (вивчення планів роботи, звітів, дитячих робіт тощо); ознайомитися з розпорядком і режимом дня, єдиними вимогами до роботи по охороні здоров'я дітей в умовах літнього відпочинку, правилами внутрішнього розпорядку, знайомство із педагогічним колективом тощо.

Серед основних видів діяльності передбачають:

- самостійну практичну діяльність в якості вожатих, вихователів, керівників гуртків;

- вивчення медичних карт дітей з метою виявлення особливостей їхнього фізичного розвитку;

- бесіди з батьками про індивідуальні особливості дітей (інтереси, особливості характеру тощо);

- планування й організація виховної роботи з дітьми;

- психологічні спостереження за дітьми в різних видах діяльності (ігровій, пізнавальній, трудовій тощо) в умовах тимчасового колективу дітей; складання характеристики вихованця, колективу;

- проведення елементарних психологічних консультувань щодо проблем адаптації дітей до незвичних тимчасових умов літнього табору, реалізації здібностей і врахування інтересів, нахилів, бажань окремої дитини тощо;

- оформлення щоденника спостережень, фіксація власних вражень, суджень.

- підготовка і проведення залікового виховного заходу.

Отриманий досвід допомагає урізноманітнити виховну роботу в літніх оздоровчих закладах, активізувати пошукові філологічні краєзнавчі дослідження.

Комплексну навчально-виховну практику організують у 5 - 8 класах загальноосвітньої школи.

Завдання практиканта – ознайомитися із організацією навчально-виховного процесу в основній школі, вивчити шляхи реалізації положень основних нормативних документів, зокрема «Концепцій мовно-літературної освіти», «Державного стандарту мовно-літературної освіти», чинних програм тощо.

Під час такої практики важливо:

- ознайомитися зі специфікою навчального закладу, системою навчально-виховної роботи, матеріально-технічною базою школи, що визначена як база проходження практики (провести бесіди з адміністрацією школи, учительським колективом, класними керівниками, керівниками кабінетів української літератури, шкільного музею з народознавства, бібліотекарем тощо);

- вивчити шкільну документацію (плани роботи школи, методичного об'єднання вчителів-словесників, календарно-тематичні плани учителів

української мови та літератури, плани роботи гуртків та творчих клубів, плани роботи кабінетів, план роботи класного керівника, класний журнал, розклад навчальних занять та позакласної роботи з предмета тощо).

Для вивчення рівня навчальних досягнень учнів аналізують усне, писемне поточне та тематичне оцінювання рівня навчальних досягнень кожного учня класу, робочі і контрольні зошити з української мови і літератури.

Навчальна діяльність охоплює такі види робіт: складання планів-конспектів уроків із української мови і літератури, в тому числі з регіональним компонентом; моделювання композиції і змісту факультативних занять і гуртків; підготовка дидактичних матеріалів для індивідуальної та групової, колективної роботи учнів; виготовлення наочних посібників, технічних засобів навчання; складання сценаріїв позакласних заходів із літератури; проведення та самоаналіз уроків і позакласних заходів; відвідування уроків учителів і практикантів, участь у їх обговоренні.

Виховну позакласну і позаурочну роботу спрямовують на вивчення рівня вихованості учнів (ставлення до предмета, що проявляється в зусиллях та зацікавленості учнів при опануванні теоретичних положень та формуванні практичних умінь і навичок, індивідуальні риси та якості учнів класного колективу, позиція кожного учня в колективі, рівень громадянської активності тощо); проведення позакласних виховних заходів на основі самостійно розробленого плану-графіку; індивідуальну роботу з учнями та їх батьками; участь у роботі батьківських зборів.

Дослідницьку роботу скеровують на вивчення актуальних проблем викладання української мови і літератури; визначення рівня сформованості літературознавчої, етнокультурної, мовної, читацької, комунікативної компетенцій школярів на основі анкет, інтерв'ю, опитувань.

Методичну роботу зорієнтовують на участь у діяльності педагогічної ради школи, методичного об'єднання вчителів-словесників, семінарах класних керівників; у самоосвіті (вивчення фахової літератури, періодичних

видань, шкільних підручників і посібників тощо); вивченні досвіду роботи вчителів школи.

Крім традиційних, проводять інтегровані уроки української мови чи літератури на основі залучення відповідного регіонального матеріалу. Вагому групу становлять завдання, складені на основі матеріалів навчально-пошукових експедицій і спрямовані на поглиблення знань з української мови. Йдеться про лексичні діалектизми, фольклоризми, етнографізми, тексти, які акумулюють традиційну селянську культуру певного регіону.

За можливості технічного забезпечення навчально-виховного процесу залучають школярів до перегляду відеозаписів фольклорно-діалектологічних експедицій. Це розвиває в учнів спостережливість за словом, рухами, мімікою, жестами оповідачів, навчає розуміти внутрішній стан інформаторів різного віку, глибше пізнавати мовну картину світу носіїв діалекту, збагачує лінгвокультурознавчу компетенцію, виховує інтерес і любов до мови рідного краю. Корисна справа – укладання етнолінгвістичних словників.

Комплексну навчально-залікову практику проходять у 9-11 класах загальноосвітньої школи і школах нового типу впродовж 6 тижнів з відривом від навчання на посаді вчителя і класного керівника.

Завдання практиканта - ознайомитися з нормативно-правовою базою, усіма ланками управління навчальним виховним процесом (райво, міськво, облво, міносвіти), специфікою навчального закладу (системою навчально-виховної роботи, матеріально-технічною базою); із функціональними обов'язками та формами діяльності вчителів-словесників, класних керівників, особливістю навчальної, науково-дослідницької роботи учителя.

Під час практики важливо

- з'ясувати рівень навчальних досягнень учнів на основі даних класного журналу, поточного і тематичного оцінювання, робочих та контрольних зошитів, усних відповідей;

- вивчити міжособистісні стосунки, їх індивідуальні і вікові особливості, роль у колективі, мотивацію поведінки, нахили і здібності, професійні інтереси і наміри, соціальні установки членів учнівського колективу тощо;
- проаналізувати особливості педагогічної діяльності колективу школи, інноваційні підходи до організації навчально-виховного процесу, стилі взаємодії різних учителів із учнівським колективом і окремим учнем.

Позакласну виховну роботу спрямовують на виховання гуманітарно-патріотичних почуттів; виховання свідомого ставлення до навчання, розвиток пізнавальної активності і культури розумової праці; формування національної свідомості і самосвідомості; формування духовної культури; утвердження принципів загальнолюдської моралі на національному ґрунті; формування художньо-естетичної вихованості; формування фізичної і валеологічної культури; виховання творчої, працелюбної особистості, цивілізованого господаря; формування екологічної культури; формування правової культури; розвиток індивідуальних здібностей і таланту молоді.

Студентам-практикантам пропонують підготувати різні види позакласної роботи: заняття гуртка чи факультативу, тематичний вечір чи ранок, ювілейне святкування, усний журнал, лінгвістична чи літературна вікторина, тиждень літератури чи мови в школі, лінгвістичні чи літературні турніри, оформлення літературної, мовної веб-газети, участь у розробці дизайну літературного сайту тощо.

Найбільш активні сучасні форми позакласної роботи з мови і літератури: КВК у класі і між класами на одній паралелі; ток-шоу «Літературні дебати», реаліті-шоу «Мовний простір» (родини, класу, школи, села, міста...), зустрічі у літературній кав'ярні, у літературній студії «Здивуй мене...», мовно-літературні тренінги, інформаційно-пізнавальні тренінги, віртуальні екскурсії, «дерево рішень» тощо.

Принципи організації і проведення позакласної роботи ті ж, якими керується вчитель на уроках української мови і літератури, але доцільно

враховувати і специфічні умови її проведення. Так, оптимальність позакласної і позашкільної роботи, їх ефективність визначають поступовим розвитком у вихованців:

- стійкого інтересу до справи;
- умінь свідомо й інтелектуально повноцінно використовувати свій вільний час для гармонійного саморозвитку;
- можливості для більш повного розкриття здібностей і обдарувань;
- професійним самовизначенням.

Успіх позакласної роботи залежить від різноманітності форм і методів роботи. Найбільш *ефективними є такі методи*, як розв'язання пізнавальних задач, самостійний добір літературного чи мовного матеріалу на запропоновану тему, участь у дослідницькій роботі, індивідуальне чи групове виконання проектів (відеожурнал, інтерв'ю, різні види газет, оформлення тематичних папок чи стендів, літературних карт тощо). Зміст позакласної роботи залежить від форми, яку визначає учитель-словесник.

Гурток покликаний задовольняти запити школярів, що цікавляться певним колом питань. Здебільшого він охоплює учнів різних класів, але однієї вікової категорії. Засідання гуртка проводять один раз на тиждень. Як правило, дату виставляють у шкільний розклад гурткової роботи, який складає заступник директора з виховної роботи.

На заняттях гуртка учнів ознайомлюють з новинками художньої літератури, зі спогадами про письменників, прослуховують доповіді і реферати учнів на різні мовно-літературні, мистецькі теми, обговорюють творчі надбання чи спроби самих учасників гуртка, складають замітки до районної чи міської преси, випускають стінгазети, шкільні альманахи, переглядають відеофільми чи вистави тощо.

Найчастіше у школах організують літературно-творчі, літературно-мистецькі, етнографічно-фольклорні, літературно-фольклорні, літературно-драматичні, літературно-мовні гуртки.

Найбільшої результативності досягає вчитель, коли забезпечує тісний зв'язок позакласної роботи з навчальною. Гуртківців активно залучають до проведення уроків літератури чи мови. Вони готують індивідуальні повідомлення про письменників чи їхні твори, які не передбачені програмою для текстуального вивчення, вивчають вірші напам'ять і виступають під час лекції, готують виставку книг, допомагають в оформленні кабінету літератури (виготовляють наочність, тематична папки, роздатковий матеріал тощо).

У зміст роботи гуртків активно включають регіональний компонент. Це фольклорні і літературні твори регіону, відомості про письменників рідного краю і літературні угруповання, про ремесла, народні промисли тощо. Усі матеріали, які учні зібрали під час експедицій, культпоходів, екскурсій, зустрічей, учитель може використовувати у подальшій своїй роботі.

Науково-дослідницька робота логічно завершує наукові пошуки, розпочаті на навчально-виховній практиці: важливо апробувати дослідницькі матеріали і простежити зміни в літературному, емоційно-естетичному, культуромовному, етнокультурному розвитку учнів.

Матеріали навчальних експедицій (соціолекти, діалекти, ойконіми, відомості про письменників-земляків, їхні твори тощо) виступають основою як для моделювання фрагментів навчальних та виховних занять, так і проведення цілісної лінгвокраєзнавчої роботи: учнів ознайомлюють з діалектологією, літературним краєзнавством, народознавством, етнографією регіону як засобом вивчення етнокультури рідного краю, залучення їх до збирання й аналізу народного мовлення у тому числі й аудіозапису спонтанного говіркового мовлення різновікових соціальних груп населення.

Курс літератури рідного краю будують відповідно до особливостей літературного процесу і розвитку з урахуванням творчості окремих

письменників, які вивчаються в основному курсі. Це дає можливість представити літературний твір як явище культури, що безперервно розвивається.

Завдання цього курсу – вивчення кращих творів письменників рідного краю, розвиток художнього смаку і навичок самостійного спілкування з творами письменників-земляків, уміння свідомо сприймати закладені в мистецтві слова духовні цінності й відстоювати їх у житті, формування почуття гордості за землю, на якій живе дитина.

З метою розвитку вміння спостерігати, аналізувати позитивні й негативні моменти уроків, робити висновки щодо ефективності тих чи інших методів, об'єктивно оцінити свою діяльність доцільно систематично використовувати фонд відеозаписів уроків учителів-словесників та стажистів. Перегляд уроку чи його частини дозволяє паралельно коментувати зміст, структуру, використані прийоми, мовлення вчителя, емоційний стан учнів.

Показником індивідуального саморозвитку, професійного самовираження і самоактуалізації є розробка елементів авторської методичної системи (програми, дидактичні матеріали, різні типи вправ, оригінальні методичні ідеї і гіпотези, нетрадиційні прийоми роботи, проекти, моделі тощо), а також написання і захист курсових і дипломних досліджень.

Під час практики є можливість перевірити власний рівень теоретичної підготовленості і сформованості фахових здібностей, умінь і навичок. Серед основних учені називають **гностичні, конструкторські, комунікативні, дослідницькі, організаторські, проектні, рефлексивні здібності.**

Гностичні здібності – це здатність особистості розуміти людську сутність, поняття життя і смерті, добра і зла, прекрасного і потворного.

Конструкторські здібності – це здатність визначати тип уроку, формулювати мету та завдання уроку, складати конспект як окремого уроку, так і систему уроків за конкретною темою; обирати раціональні методи і прийоми для реалізації поставлених цілей уроку, з урахуванням вікових та

індивідуальних особливостей школярів та рівня їхньої мовно-літературної освіченості; визначати найбільш доцільні шляхи аналізу тексту художнього твору відповідно до родово-жанрової приналежності; передбачати різні види діяльності учнів на уроці та в позаурочний час.

Комунікативні здібності особистості виявляються у готовності на основі досконалого володіння технікою і культурою мовлення створити на уроці доброзичливу атмосферу, обрати оптимальну комунікативну структуру уроку, реалізувати комунікативний задум.

Організаторські здібності забезпечують здатність науково організувати працю на уроці і в позаурочний час.

Набуті **дослідницькі здібності** – це готовність виявляти рівень філологічної ерудиції учнів і світогляду.

Мовні здібності визначені О.Леонтьєвим як сукупність психологічних і фізіологічних умов, що забезпечують засвоєння, відтворення й адекватне сприйняття мовних знаків мовного колективу, об'єднують здібність аналізувати мовні явища, лінгвістичну спостережливість, мовне чуття і пам'ять. Практика підтверджує: мовне чуття – основа успішного оволодіння мовою, набуття комунікативних умінь.

До **літературних здібностей**, т.зв. "особливого ладу словесної творчості" (П.Білоус), відносять поетичне сприйняття доквілля, відтворюючу уяву, спостережливість, пам'ять, гнучкість образного мислення, багатство словникового запасу, змістовну й емоційну виразність, відчуття мови, багатство і розкутість словесних асоціацій, творчу уяву, віртуозність образотворення (фантазія), оригінальність словесної деталі. Вчителеві української мови і літератури важливо вміти формувати художній смак як здатність особистості визначати естетичну цінність художніх творів, виявляти власне ставлення до них.

Педагогічні здібності вчителя-словесника через призму таких складових, як любов до дітей, прагнення прищепити учням любов до мови і літератури, витримка, педагогічний такт, спостережливість, гнучкість

мислення, володіння методами навчання предмета, інтерес до внутрішнього світу особистості, здатність до співпереживання, а також самоосвіти, самовираження і саморозвитку "віддзеркалюють" гуманістичну спрямованість, творчий потенціал особистості. Невід'ємними здібностями педагога-словесника виступають здібності до викладання: здатність виявляти істотне в мовних явищах, інтерпретувати літературний твір, розкривати його художні особливості, створювати проблемні ситуації, методично урізноманітнювати навчальний матеріал тощо.

Вагоме місце у структурі вимог до майбутнього вчителя української мови і літератури займають **творчі здібності**, серед компонентів яких виступають психологічна готовність до творчої праці, високий рівень індивідуального розвитку, критичність і самокритичність мислення, здібність генерувати нестандартні ідеї, приймати оригінальні рішення, наполегливість у досягненні мети.

Під **рефлексивними здібностями** розуміють специфічну чутливість, здатність проникати у внутрішній світ дітей, розуміти мотиви їхньої поведінки.

Під **креативністю** розуміємо здатність до творчості – характерна для кожної психічно здорової особистості й може виявлятися практично в усіх видах людської життєдіяльності.

До основних креативних якостей Ольга Куцевол відносить: мотиваційно-креативні властивості: мотиви, інтереси, потребу в самореалізації, творчу позицію; емоційно-креативні властивості: емпатію, багатий емоційний досвід, експресивну та імпресивну емоційність; інтелектуально-креативні властивості та здібності: інтуїцію, здатність до перетворень, уяву, фантазію, гнучке мислення, прогнозування; естетичні креативні властивості та здібності: прагнення до краси, естетичну емпатію, почуття форми, стилю, почуття гумору; комунікативно-креативні властивості: здатність співробітничати у творчій діяльності, мотивувати творчість інших, акумулювати творчий досвід тощо.

Для розвитку здібностей, педагогічної обдарованості значну роль відіграє макросередовище, в якому виховується майбутній учитель-словесник: визначення цінності особистості студента, дотримання в навчально-виховному процесі гуманного, демократичного стилю спілкування, особистісно-зорієнтованого та індивідуального підходів до студентів, співробітництво і співтворчість педагога та студента, впровадження в навчально-виховну практику передового педагогічного досвіду, використання інноваційного навчально-методичного забезпечення, проблемного, інтерактивного навчання.

Отже, педагогічна практика забезпечує оволодіння сучасними методами і формами організації навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі, вироблення практичних умінь і навичок модулювати структури різних типів уроків із застосуванням інноваційних особистісно зорієнтованих методик, проводити позакласні заходи за оригінальними сценаріями, виконання методичної пошуково-дослідницької роботи.

3.2. Сучасний урок: основні вимоги, критерії ефективності

Важливий етап педагогічної практики – підготовка і проведення пробних і залікових уроків. Український педагог Василь Сухомлинський про це писав так: *«Урок – це дзеркало загальної і педагогічної культури вчителя, мірило його інтелектуального багатства, показник його кругозору, ерудиції»*. Ефективність і результативність уроків залежать від професійної майстерності словесника, його фахової підготовки й особистісних якостей.

Нешаблонний, оригінальний, самобутній урок, глибокий за змістом і чіткий за формою, - результат самовідданої праці вчителя, який зумів до своєї творчої лабораторії долучити учнів, перетворити їх на співучасників навчально-виховного процесу.

Відвідування й аналіз уроків під час практики дає можливість перевірити:

- пізнавальний, розвивальний, виховний характер навчального матеріалу;
- правильність формулювання освітньо-виховної мети уроку;
- вибір типу і структури уроку, методів і прийомів навчання відповідно до мети, змісту уроку, вікових і індивідуальних особливостей учнів;
- поняття про навчання як двоєдиний процес, діалогічну взаємодію вчителів і учнів;
- реалізацію основних етапів засвоєння теоретичних знань учнями з урахуванням особливостей сприймання, осмислення, узагальнення і систематизації, закріплення і формування практичних вмінь і навичок, роль учителя як керівника процесу;
- дидактичну цінність проблемного, особистісно зорієнтованого навчання, мета і роль реалізації їх принципів і засобів на конкретному етапі уроку чи в умовах певної педагогічної ситуації;
- взаємодію фронтальної, групової, індивідуальної і самостійної роботи учнів на різних етапах уроку;
- важливість дотримання основних дидактичних і виховних принципів на уроці;
- методи і прийоми навчання на уроці, фактори, які зумовлюють їх вибір учителем, ефективність засобів навчання в конкретних умовах навчання і виховання школярів тощо.

Урок – спільна творча діяльність учителя й учнів, співтворчість, колективний пошук істини. Василь Шуляр пропонує таке визначення: *«Сучасний урок – гнучка цілісна динамічна система взаємопов'язаних компонентів і навчальних ситуацій, яка процесуально й змістовно забезпечує літературний та духовний розвиток учня – читача, неперервність інтенсивної розвивальної взаємодії вчителя й колективу в умовах класу та інших форм організації навчально-виховної діяльності школи».*

У Концепції літературної освіти наголошено на необхідності формування нового покоління особистостей із високою гуманітарною

культурою і громадянською відповідальністю, необхідністю збереження національної ідентичності, духовних ідеалів слов'янства в умовах глобалізації світового простору

Сьогодні, згідно з вимогами Державних стандартів базової і повної середньої освіти учнів необхідно змінювати традиційні рамки уроку, посилювати його місткість, підвищувати рівень індивідуалізації навчання і самостійної роботи учнів, розвивати їх творчу активність.

Основними завданнями сучасного уроку є:

- відповідність навчального матеріалу з української мови та літератури вимогам науковості, оптимальності, єдності навчання і виховання, зв'язку з життям;

- реалізація комплексної мети уроку: навчальної, виховної та розвивальної;

- урахування вікових особливостей учнів та їх пізнавальних можливостей, інтересів і запитів;

- реалізація інноваційних технологій сучасного уроку;

- інтегральність уроку (використання між предметних зв'язків);

- цілеспрямованість і копітка робота над пізнавальними завданнями і запитаннями, що виникають у результаті створення проблемних ситуацій;

- практична спрямованість уроку – всебічний мовленнєвий розвиток учнів.

Основні вимоги до уроків мови та літератури:

- узгодженість теоретичних концепцій і наукового змісту уроку;

- оптимальність змісту уроку;

- змістова місткість і доцільність навчального матеріалу уроку (порушення цієї умови призводить до механічного запам'ятовування матеріалу, послаблення інтересу, нераціонального використання часу);

- розмаїття видів робіт, методів і прийомів навчання і викладання, організаційні форми уроку, широко поєднувати індивідуальні, групові і фронтальні форми роботи;

- добір суб'єктивно значущої для учнів інформації, текстів художніх творів і різноманітних мовленнєвих зразків;
- забезпечення інтенсивної мовленнєвої практики учнів, цілеспрямованої і систематичної роботи над розвитком зв'язного мовлення;
- активізація і стимулювання учнів до самостійної, ініціативної пізнавальної діяльності;
- урахування навчально-виховних можливостей уроку;
- забезпечення позитивного емоційного навчального середовища;
- наявність високої педагогічної культури вчителя-словесника, його постійне духовне збагачення, ідейно-моральне зростання.

Важливо правильно визначити мету уроку і засоби її досягнення.

Мета уроку - створення сприятливих умов для вияву пізнавальної активності учня.

Засоби досягнення мети - використання різноманітних форм і методів навчальної діяльності, створення атмосфери зацікавленості кожного учня в роботі класу, стимулювання учнів до висловлювання, використання різних способів виконання завдання без побоювань помилитися або отримати неправильну відповідь, оцінка діяльності учня за результатом, заохочення бажання учня знайти свій спосіб виконання задачі, створення педагогічних ситуацій на уроці, що дозволяють кожному учню виявити ініціативу, самостійність.

Критеріями ефективності уроку визначають наявність індивідуального навчального плану класу; використання проблемних, творчих завдань; завдань, які дозволяють учню самому обирати тип, вид, форму матеріалу; створення позитивної робочої атмосфери; наявність рефлексійно-оцінювального етапу уроку; оголошення і коментар диференційованого домашнього завдання.

Найбільшою проблемою вчителів-початківців є дисципліна на уроці. Для досягнення високого рівня дисципліни учнів на уроці важливо створити атмосферу довіри і розкутості, справжнього демократизму, коли основним

важелями у роботі вчителя стають не диктат дорослого і присилування, а внутрішня мотивація – залучення до спільної праці. Активно сприяє дисциплінованості учнів на уроці система індивідуальних завдань.

Досвідчені педагоги випрацювали деякі поради щодо підтримання і налагодження дисципліни учнів на уроці:

- до початку уроку важливо підготувати класну кімнату: оформити записи на дошці, підготувати наочність і ТЗН, розкрити класний журнал, підручник, словник, конспект уроку на потрібній сторінці, перевірити санітарний стан кабінету, дошки тощо;

- чітко і виразно починати урок;

- не варто починати урок запитаннями: «Що було задано додому? Хто не виконав домашнього завдання?». Необхідно організовувати роботу так, щоб кожен учень протягом всього уроку виконував різні види навчальної діяльності. Невмотивовані паузи на уроці, бездіяльність учнів шкодять дисципліні;

- важливо добирати цікавий і змістовний навчальний матеріал, створювати проблемні ситуації, розумове напруження, за необхідності надавати індивідуальну допомогу окремим учням, контролювати темп уроку, весь клас тримати в полі зору;

- більше уваги слід звертати на тих учнів, які можуть займатися сторонніми справами: використовувати заздалегідь підготовлені індивідуальні картки, завдання;

- умотивувати оцінки учнів, демонструвати діловий і зацікавлений характер коментарів, наголошувати, над чим доцільно попрацювати, щоб мати вищі бали, не скупитися на похвалу і заохочення;

- завершувати урок загальною оцінкою роботи всього класу протягом уроку, виокремлювати найбільш активних учнів, чи навпаки пасивних і байдужих до навчальної діяльності, утримуватися від зайвих зауважень чи повчань;

- важливо пам'ятати: налагодження дисципліни на уроці за рахунок чужого авторитету ніколи не принесе користі для роботи, а навпаки - зашкодить.

шкільній практиці інколи урок може стати причиною страхів і хвилювання як для вчителя, так і для учнів. За результатами опитувань, значна кількість школярів відчуває емоційно-особистісний дискомфорт, у 12% учнів розвивається невроз через тривогу, напруження, від яких страждають на уроці. Отже, вчителю-початківцю необхідно вчитися мистецтву уроку, щоб від нього залишалось почуття радості, насолоди від інтелектуальної і емоційної діяльності, колективної творчості і співпраці.

Поведінку вчителя на уроці характеризують психологічні особливості:

- *наявність інтересу до предмета.* Для цього необхідно використовувати різні форми, методи, знати твори чи їх уривки напам'ять, вільно оперувати науковою і культурологічною інформацією;

- *високий темп роботи.* Між уроками вчителю дається невелика пауза у вигляді перерви, під час якої слід підготувати все необхідне для наступного уроку, переорієнтуватися на інший клас, іншу тему, і, звичайно ж, відпочити. Для уникнення втоми варто навчитися переключати увагу на речі, які приємні на дотик, смак, запах. Корисною буде і прогулянка на шкільному подвір'ї;

- *емоційна перевантаженість.* На уроці іноді виникають емоційно напружені ситуації, що провокує емоційне перевантаження. Щоб уникнути непорозумінь чи конфліктних ситуацій, доцільно поставити себе на місце учня; спробувати зрозуміти, чим викликаний напружений стан тощо.

- *активна позиція.* Дітей важливо навчити слухати, відповідати, працювати, тому необхідно використовувати різні методи психологічного впливу (переконання, аргументація і навіювання);

- *спостереження на уроці.* На початку уроку важливо відчути психологічний стан учнів, щоб утомлених підбадьорити, збуджених

заспокоїти, сонних «розбуркати». Заспокоюючи інших, учитель заспокоює і себе.

3.3. Урок крізь призму діалогу особистостей

Людиноцентризм і дитиноцентризм як невід'ємна риса гуманістичної концепції освіти мають пронизувати навчально-виховний процес загальноосвітньої школи. Це означає звернення до розуму і душі. Окреслені завдання актуалізують увагу до особистостей учителя й учня, які «ведуть освітньо-культурний діалог за критеріями: знання, мистецтво комунікації, новітні технології, духовне проникнення в сутність предмету, явищ, речей; ціннісні відношення та нові смисли, – ставлячи реальні і раціональні акценти» (Л.Мацько). У такому діалозі, слушно зауважує психолог Т.Щербан, поєднуються «дві позиції розуміння, два рівноправних голоси; у двоголосому слові, в репліці інша думка так або інакше враховується: на неї реагують або передбачають, вона переосмислюється або переоцінюється».

У час розширення «горизонтів бачення людиною світу і себе в ньому», «пошуку шляхів, принципів побудови складних систем міжособистісних, міжгрупових, міждержавних суб'єктно значущих відносин на різному рівні і в різних просторах сучасного суспільного життя» (І.Зязюн) діалог соціокультурних індивідуальностей насамперед важливий для старшої профільної школи. Саме на цьому етапі знання, набуті на попередніх етапах, перетворюються в дію, а результатом її є «міцні навички та шляхетна поведінка» (Л.Мацько). Роль української мови в цьому процесі є особливою: йдеться про і комунікативний простір навчально-виховного закладу в цілому, про мову навчальних предметів, і, власне, предмет профільного навчання.

Однак, як показує аналіз шкільної практики, мовне навчання не стимулює вільне володіння мовою. Причинами вважають ігнорування особистісного досвіду і "культури Майстра" (М. Бахтін); пріоритет педагогічного впливу над педагогічною взаємодією; переважання монологічних форм і методів над діалогічними; недооцінку духовно-

моральних цінностей мовно-літературних предметів у виробленні системи переконань та ціннісних орієнтацій. Натомість убогість слова, за В.Сухомлинським, веде до убогості думки, а убогість думки - до моральної, інтелектуальної, емоційної, естетичної товстошкірості.

Ефективною формою педагогічної взаємодії, співпраці, співтворчості і взаємозбагачення вчителя й учнів у навчанні української мови і літератури виступає освітній діалог мовних особистостей. Як концепт культурологічної освіти, діалог оптимізує залучення особистості до світу культурних цінностей. Як категорія психології, діалог виступає однією з форм організації мовомислення, забезпечує формування мовного чуття, мовного смаку, усвідомленої позитивної мовної поведінки і мовно-естетичного досвіду. Прискіпливо досліджують ці якості прагма-, психолінгвістика і такі нові відгалуження інтегрованих наук, як вікова лінгвістика та лінгвоандрагогіка.

Розглянемо концептуальні засади навчання української мови в 10 - 11 профільних класах крізь призму психологічних чинників діалогу особистостей учителя й учня. Важливою для нашого дослідження є наукова позиція Т.Щербан. Психолог наголошує: навчальне спілкування має бути розбудоване в системі тріади “суб’єкт - предмет - суб’єкт”. Її ефективність визначається віковими можливостями учнів і специфікою змісту навчального предмета, що має суттєво сприяти розвитку творчих здатностей суб’єктів учіння.

Відповідаючи на суспільні запити формування людини з інноваційним типом мислення, інноваційним типом культури, з готовністю до інноваційного типу діяльності (В.Кремень), профільне навчання реалізує компетентнісний, функціонально-діяльнісний та особистісно орієнтований підходи. Мету профільного навчання української мови вбачаємо у формуванні інтелектуально розвиненої, морально досконалої, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка вільно володіє виражальними засобами сучасної української літературної мови, її стилями, різновидами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності, характеризується готовністю до подальшого професійно-орієнтованого навчання, спроможна

самостійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку та діяльнісно їх реалізовувати.

Щоб формувати в учнів такі мовно-фахові якості, носієм цих якостей і незаперечним взірцем повинен бути насамперед сам педагог. «...Без особистого безпосереднього впливу вихователя на вихованця, що проникає в характер,- писав К.Ушинський, - навчання не можливе. Тільки особистість може діяти на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна сформувати характер. Причини такого морального магнетизування приховані глибоко в природі людини».

Педагог має бути не лише знавцем лінгвістичних законів і літературних тонкощів, а й психологом-практиком, майстром діалогічної взаємодії, що ґрунтується на педагогічному оптимізмі, відкритості, ширості і природності у спілкуванні, сприйнятті учнів як партнерів, прагненні до духовного взаємозбагачення і доказу істинності знання. Діалог, у процесі якого відбувається обмін не тільки знаннями, а й особистісними смислами, співпраця і співтворчість, знижує тривожність, стимулює розвиток позитивної “Я – концепції”, забезпечує гуманістичний, демократичний стиль спілкування в системі “учитель — учень” (Г.Салашенко). Саме така мовна особистість учителя спроможна формувати мовну особистість учня, рівні й етапи якою окреслені в теоретико-гносологічній моделі Ю.Караулова.

Вербально-семантичний рівень (внутрішній лексикон особистості), представлений у мовній свідомості у вигляді лексико-семантичних груп, граматичних засобів, словосполучень і речень; рівень володіння повсякденною мовою на основі знань мовної системи. У психологічному плані учень повинен виявлятися насамперед як емпатійна особистість, уміти здійснювати рефлексивну діяльність.

Лінгво-когнітивний рівень представлений тезаурусом особистості. Його одиницями виступають поняття, слова-символи, образи, уривки фраз, які виформовуються в кожній мовній індивідуальності в більш або менш упорядковану й систематизовану мовну картину світу. Саме через слово,

мову спілкування, сформованість ціннісних установок учителя відбувається формування ціннісних установок учня.

Мотиваційно-прагматичний рівень, або рівень діяльнісно-комунікативних потреб визначається лексиконом особистості, пізнавальною діяльністю, інтелектуальною сферою, інтересами, мотивами особистості. Саме прагматикон зумовлює встановлення відповідних умов реального спілкування, моделювання в межах мовленнєвих потреб суб'єктів спілкування ситуацій спільної пізнавальної діяльності.

Мовно-особистісний простір старшокласника важливо наповнити перцептивним, маєвтичним, конкретно-чуттєвим, образно-уявним, понятійно-когнітивним, сугестивним, етноментальним, духовно-культурним, соціосупільним компонентами як основою мовнокомунікативних компетенцій молоді людини. Їх набуття відбувається шляхом:

- засвоєння норм мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування та вдосконалення умінь і навичок спілкування в науково-навчальній, соціально-культурній, офіційно-діловій сферах; оволодіння різноманітними стратегіями і тактиками ефективної комунікації; генерування вартісних зразків мовленнєвої творчості; виховання потреби самоосвіти й самооцінки для постійного вдосконалення особистісно-мовленнєвої діяльності;

- оволодіння уміннями сприймати, впізнавати, аналізувати, зіставляти мовні явища і факти, коментувати, оцінювати їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування; сприймати мову як мистецьке явище, що має етичну й естетичну цінність;

- формування умінь і навичок переконливо викладати свої думки, дискутувати, використовуючи різні способи аргументації та ілюстрування прикладами; вести діалог зі співрозмовниками, дотримуючись правил мовленнєвого етикету і толерантності.

Мовнокомунікативні (соціо-, прагмалінгвістичні) компетенції становлять основу рівнів користування мовою у старшій школі, що укладені з урахуванням “Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти”.

На рівні незалежного користувача (10 клас) учень стежить за складною аргументацією на знайомі теми, може розуміти об'ємні висловлювання, більшість теле- і радіоновин і програм про поточні події, більшість фільмів українською літературною мовою. Здатний осмислювати сучасну прозу, поезію, драму; брати участь у діалозі, дискусії, викладаючи й захищаючи свої погляди; чітко, детально висловлюватися і написати чіткий, детальний текст (есе, доповідь, лист) з широкого кола тем, пов'язаних з власними інтересами, без надто помітних пошуків слів і використовувати з цією метою деякі складні мовленнєві звороти. Показує відносно високий ступінь граматичного контролю; може самостійно виправити більшість своїх помилок, продукувати мовленнєві відрізки в досить швидкому темпі.

На рівні автономного (компетентного) користувача (11 клас) учень може розуміти довготривале мовлення, навіть якщо воно не досить чітко структуроване, програми телебачення і фільми, складні документальні й літературні тексти, спеціалізовані статті, оцінюючи особливості їх стилю. Має добрий набір різноманітних мовленнєвих засобів, який дозволяє обирати формулювання для чітких висловлювань у певному стилі на широке коло загальних, академічних, професійних або побутових тем, постійно підтримує високий рівень граматичної правильності; в його мовленні помилки зустрічаються рідко. Легко і вправно здійснює інтеракцію, добираючи й застосовуючи невербальні та інтонаційні засоби. Може брати участь у дискусії, писати листи, власні літературні твори або доповіді на складні теми, підкреслюючи те, що здається найважливішим, відповідно до уявного читача.

Водночас ефективність педагогічного діалогу, як доводить експериментальним дослідженням Г.Салащенко, залежить від успішності подолання бар'єрів діалогічної взаємодії: ситуаційних (відокремленості

партнерів у просторі), контрсугестивних (недовіри й егоцентризму); тезаурусних (безкультурності, низького рівня інтелектуального розвитку, відсутності навичок творчої діяльності) та інтеракційних (невміння планувати й організовувати колективну взаємодію).

Позитивний результат педагогічного дискурсу, на глибоке переконання вчених і практиків, визначається конструктивними, організаторськими і, власне, комунікативними вміннями вчителя, що знаходять свій вияв в імперативній, інформативній, комунікативно-регулюючій стратегіях мовленнєвої поведінки (Н.Антонова). Зокрема імперативна стратегія спрямована на управління всією діяльністю учня на уроці і реалізується з допомогою тактик концентрації уваги, стимулювання фізичної і розумової діяльності, встановлення і підтримки мовленнєвого контакту (*згадайте правило; на дошці запишемо...; Василько, допоможи нам проаналізувати...; достатньо, переходимо до наступного тексту...*) тощо. Інформативна стратегія здійснюється з допомогою інформативних висловлювань різних структурно-семантичних типів (пояснювальних, оцінних, уточнюючих, питальних висловлювань, повторів (*отже, ми сьогодні ознайомилися з ..., то що називається закінченням, правильно, Оксано, а тепер пояснимо...*)). Комунікативно-регулююча стратегія реалізується через мовленнєві акти привернення уваги до навчальної теми, педагогічні зауваження, оцінки, репліки (*повторимо, темою уроку є ..; молодець, правильно виконав завдання; добре ми сьогодні попрацювали; поміркуймо над цими питаннями вдома*).

Ефективними засобами розвитку діалогічної взаємодії на уроках української мови слугують завдання на мовне вправління (участь у мовних іграх, конструювання лінгвістичних задач); творчі завдання (написання творів-описів, творів-міркувань, творів-медитацій, есе, замальовок, пейзажних портретів тощо; наприклад: *підготуйте усний твір у публіцистичному стилі на тему: “Глобалізація — це добре чи погано для мови”?*; *усну розповідь на тему “Зцілення словом”*; *напишіть твір-мініатюру*

“Живе слово” за поданим початком: «У дитинстві нас дуже вабило заглянути до старої скрині, де зберігалися давні речі, такі несхожі на ті, що оточували нас. Вони були з іншого світу, мали свою біографію...); рольові ігри, робота у групах, у парах; самостійна пошукова робота (наприклад: не кожний написаний текст добре сприймається, коли його озвучують, і, навпаки, блискучі усні виступи у надрукованому вигляді можуть втратити свою привабливість. Від чого це залежить? *У чому секрет ефективного усного мовлення? Обговоріть це в класі*); учнівські конференції; конкурси.

Означені вимоги до незалежного і компетентного користувача мовою загострюють увагу і до такої складової в системі здатностей, здібностей і готовностей мовної особистості, як читацькі інтереси. У час раціоналізації духовного життя, деформацій особистості, що супроводжуються “моральною глухотою” й “окам’янілістю совісті”, різко змінюється ставлення учнів до читання. Молоде покоління, часто сприймає слово й мовлення не в художньому тексті, а зі слуху, з екрану, що приховує неповторну красу, точність індивідуального слова. Усні відповіді засвідчують швидше прагнення подати визначення понять, переказати зміст відповідної статті чи вправи підручника, аніж уміння осягнути глибину зображуваних письменником подій, характерів, героїв у тексті. Осторонь залишаються співпереживання, співрозмірковування, наявне небажання опановувати класичні зразки художніх текстів напам’ять.

З огляду на це нагальною є потреба вийти за межі впливу комунікативної стратегії автора підручника чи науково-навчальної праці й виробити власну стратегію і тактику живомовного спілкування. Саме так, наголошує Л.Мацько, у дитини - читача продовжується сприймання, усталюється увага, розвивається образна уява. Краплені міркування (психологи кажуть: сліди) зливаються у ланцюжок міркувань, розвивається мовомислення і мовотворення. Мислення стає швидшим, точнішим, тобто ефективнішим, а мовлення – правильнішим і оптимальнішим для спілкування...образність мови стає формою образного бачення світу. Через

емпатійне, емоційне переживання, рефлексивне пізнання духовно-моральних норм і, культурних цінностей Е.Помиткін) школяр готується до самостійного спілкування з мистецтвом слова, формується його художньо-педагогічне мислення, відбувається творчий саморозвиток. Виховується особистість, відкрита до спілкування з іншими культурами.

Завдання вчителя - не лише організувати інтерпретацію тексту, а й через запитання, спонукання до дії ініціювати ціннісно-сміслову комунікацію, внутрішній діалог й розумову активність учнів. Щоправда, традиційно вчитель прагне до того, щоб кожне слово було знайоме учневі ще до ознайомлення з текстом. Як правило, поступово це призводить лише до механічного запам'ятовування: «учень не може вирішити смислову невизначеність послідовно: від інтонаційного рівня до лексичного, - знання окремих елементів лексичного рівня змушують його щораз дешифрувати мовленнєвий потік і на нижчому лексичному рівні уявляти смисл всього тексту» (Л.Мацько). Така методика навчання не враховує ролі безсвідомого і тому не забезпечує природного становлення і розвитку мовленнєвих здібностей. Отже, лише пізнаючи світ, ми оволодіваємо мовою.

Необхідною умовою успішного педагогічного діалогу вважають дотримання культури слухання. Величезний обсяг інформації, різна швидкість усного мовлення зумовлюють бездумне (коли звукове мовлення є лише фоном для діяльності), уривчасте або вузьке слухання (невміння критично проаналізувати зміст повідомлення і встановити зв'язок між ним і фактами дійсності) сприйняття. Для ефективного слухання О.Яшенкова пропонує використовувати рефлексивний (передбачає активний зворотній зв'язок), емпатичний (передбачає вияв співчуття і співпереживання), критичний (настанова на критичне сприйняття інформації) стилі слухання, що ґрунтуються на певних мовленнєвих прийомах і потребують значних свідомих зусиль, комплексу знань і вмінь.

Отже, в умовах суспільних запитів на інноваційну людину профільне навчання української мови має реалізувати компетентнісний, функціонально-

діяльнісний, особистісно і професійно орієнтований підходи. У контексті таких вимог учитель-словесник повинен бути насамперед елітарною мовною особистістю, психологом-практиком, майстром діалогічної взаємодії. Такий діалог ґрунтується на педагогічному оптимізмі, відкритості, ширості і природності у спілкуванні, сприйнятті своїх вихованців як партнерів, прагненні до їх духовного взаємозбагачення і доказу істинності знання через стимулювання читацьких інтересів, вироблення власної стратегії і тактики живомовного спілкування, ініціювання ціннісно-сислової комунікації та розумової активності. Важливою ознакою успішного розвитку діалогу в системі «учитель – учень» і, як наслідок, необхідною передумовою самоусвідомлення, а, головне, самореалізації є свобода і відкритість особистості до самої себе, своєї і чужих культур, до світу і часу.

3.4. Конспект уроку як комунікативний феномен

Успіх уроку залежить від діяльності вчителя на етапі його підготовки, проведення й аналізу. У такому контексті зростає вага конспекту уроку.

Влучно про це сказав відомий український педагог Олександр Захаренко: “Де найперша таємниця творчості вчителя? Однозначно – в конспекті уроку, точніше у великій праці по підготовці до нього, неповторного, єдиного як прожите життя, як неповторне свято єднання вчительської душі з душами своїх вихованців.

Типовими недоліками логіко-композиційної структури конспекту є нерівномірність складових і відсутність зв'язку між ними; порушення логічної послідовності у викладі; декларативність і бездоказовість положень; намагання подати якомога більше матеріалу за короткий проміжок часу; теоретичні міркування, не підсилені відповідними ілюстраціями; відхід від основної теми; наявність зайвих деталей, що ускладнюють розкриття теми; відсутність чітких проміжних висновків тощо. Тому, готуючи текст уроку, зважаємо на такі принципи побудови, як стислість, компактність,

послідовність, цілеспрямованість: побудова композиції за схемою «проблема – тема – теза – аргумент – мета» (Л.Спанатій).

Тексту уроку мають бути властиві строгість, об'єктивність, логічність і послідовність у викладі думок, точність формулювань, певна експресивна забарвленість, використання логічних засобів впливу і переконання, ілюстративність, як вербальна, так і графічна. Текстовий матеріал спрямований на формування асоціативного мислення і підвищення рівня рефлексії. Важливо, щоб дія навчального матеріалу спонукала **учня** до подальшого занурення в текст.

Власне підготовку уроку доцільно розпочати зі складання плану й тез чи конспекту на основі календарно-тематичного плану, визначення типу уроку і його структуру.

Підготовка до уроку (за вченим Євгеном Пасічником) передбачає розробку поурочного плану, який включає тему, чітке визначення мети, перелік структурних елементів (навчальних ситуацій) й опис ходу уроку. До кожної навчальної ситуації на окремих картках розробляють систему дидактичних завдань для учнів, визначають форми, методи і прийоми їх реалізації.

Український методист Володимир Онишук обстоює варіант двоетапної підготовки: загальної - до викладання навчального предмета або курсу й підготовки до конкретного уроку.

Загальна підготовка до викладання предмета передбачає вивчення складу учнів класу; стилю викладання; змісту навчального матеріалу і програми; планування навчальної роботи; складання календарно-тематичного плану, впорядкування матеріально-технічної бази кабінету, наочних посібників, технічних засобів навчання тощо.

Підготовка до певного уроку включає:

- формулювання теми; продумування змісту навчального матеріалу;
- аналіз програми попереднього й наступного уроків з метою встановлення між ними зв'язку й послідовності;

- вивчення характеру викладу матеріалу в шкільному підручнику;
- формулювання освітньої, розвивальної і виховної мети;
- підбір конкретного матеріалу до теми;
- визначення типу уроку та його структури;
- визначення методики і прийомів на всі структурні етапи уроку;
- підготовку дидактичних засобів і матеріалів;
- визначення форм контролю та оцінки знань, умінь і навичок;
- правильний розподіл часу, необхідного на всі етапи уроку;
- визначення місця і ролі спостереження, демонстрування і опитування

в рамках уроку;

- моделювання плану уроку та складання за ним конспекту;
- перевірка готовності себе до проведення уроку;
- перевірку готовності до уроку учнів.

Під час підготовки до уроку враховують:

- рівень сформованості мотивації, інтересів, уміння навчатися, працездатність, систематичність роботи над предметом, рівень виконання домашнього завдання;

- рівень активності учнів на уроці;
- увагу і дисциплінованість учнів;
- уміння учнів застосовувати знання на практиці;
- здібності і потенційні можливості учнів;
- доцільність використання ТЗН та наочності на уроці;
- працездатність самого вчителя;
- санітарно-гігієнічні майбутнього уроку.

З цією метою здійснюють педагогічне проектування уроку.

Педагогічне проектування уроку – це розробка системи взаємодій учителя та учнів, яка дозволяє досягти певної чітко сформульованої мети навчально-виховного процесу.

Педагогічне проектування уроку складається з таких послідовних етапів:

- 1) моделювання;
- 2) створення проекту уроку;
- 3) конструювання.

На першому етапі створюють умовну модель, концепцію уроку. Чітко визначають місце уроку в межах навчального курсу, розділу, теми; формулюють освітньо-виховну мету уроку, готують навчально-методичне забезпечення уроку з урахуванням типу і форми.

На другому етапі розробляють план-конспект уроку. У плані відображають дату; клас; порядковий номер уроку (за календарно-тематичним планом); тему (за календарно-тематичним планом); мету уроку (навчальну, розвивальну, виховну); конкретні завдання уроку; тип уроку; обладнання; епіграф; ланцюжок навчальних ситуацій (план уроку); тези чи конспект уроку.

Формулювання теми уроку може відрізнятися від назви теми календарно-тематичного плану і класного журналу. У шкільній документації тему формулюють у науково-діловому стилі, для учнів - у художньому.

Наприклад, тема *«Життєвий і творчий шлях Івана Багряного»* може мати такий варіант: *«Відкриття Івана Багряного як людини і як письменника»*; *«Як творяться вірші?»* (Основи віршування), *«Вчімося у поетів красномовству»* (Індивідуальний стиль поета), *«Що за диво ці казки?»* (Види казок. Специфічні особливості народної та літературної казки) тощо.

Тема уроку мови являє собою формулювання частини програми або відповідного параграфа підручника. Темою може бути спеціально сформоване уміння, контрольна робота, її аналіз (робота над помилками). Наприклад, *«Орфограма. Принципи українського правопису.* (Урок -

практикум) 10 клас», *«Співвідношення звуків і букв. Звукове значення букв Я, Ю, Є, Ї. 5 клас»*. Учителі української мови формулюють тему і в художньому стилі, наприклад, *«Мамина вишня в саду»*, *«І рушник вишиваний на щастя, на долю дала»*.

Останнім часом активно впроваджуються в практику так звані інтегральні уроки. Різновидом їх є уроки словесності, що інтегрують два або три предмети – мову і літературу (історію, географію, математику тощо). Уроки словесності покликані відродити кращі традиції української лінгводидактики, корені якої сягають козацьких шкіл. Урок словесності може мати дві теми: лінгвістичну і соціокультурну. Наприклад, *«Тепло отчого дому»* (Складносурядне речення як синтаксична одиниця. 9 клас); *«Цілющі скарби землі»* (Складнопідрядне речення як синтаксична одиниця. 9 клас).

Освітньо-виховна мета уроку складається з навчальної, розвивальної, виховної.

Навчальна (дидактична) мета – це аспект необхідної суми знань з теорії, історії літератури, текстів художніх творів, мовознавства, якої досягають шляхом використання відповідних методів, прийомів на уроці. Навчальну мету оголошують на уроці. Позбавлений навчальної мети урок втрачає сенс, стає неповноцінним. Визначаючись із дидактичною метою, звертають увагу на тему уроку, зміст, завдання, уважно вивчають анотацію програми до теми та програмову рубрику *«Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів»*.

Типовими помилками у формулюванні навчальної мети є лексичні. Наприклад, *«ознайомити учнів із життям і творчістю О.Довженка»*, *«познайомити учнів з історією створення роману «Чорна рада» П. Куліша»*, *«ознайомити учнів зі змістом роману «Собор» Олеся Гончара»*.

Доречно використовувати такі слова: *простежимо, розкриємо, покажемо, опануємо, осягнемо, збагнемо, вивчимо, підведемо до розуміння та*

ін. Наприклад: «простежимо і спробуємо зрозуміти особливості життєвого і творчого шляху Остапа Вишні», «... відкриємо історію написання першого в українській літературі історичного роману «Чорна рада» Пантелеймона Куліша».

Формулювання навчальної мети впливає на вибір методів, прийомів роботи, видів діяльності на уроці.

Розвивальну мету розглядають як аспект формування практичних умінь і навичок, наприклад виразно читати текст твору, аналізувати твір у цілому чи його окремі деталі, дотримуючись наукових принципів, поетапності й шляхів; зіставляти твори мистецтва; підвищувати культуру усного й писемного мовлення тощо. Розвивальну мету не оголошують учням. Однак її визначення на підготовчому етапі допомагає логічно й послідовно вибудувати систему розвитку необхідних умінь у процесі ефективного сприйняття навчального матеріалу. Щоб правильно сформулювати цю частину мети уроку, важливо вивчити програмову рубрику «Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів».

На уроці української мови при вивченні нового матеріалу формулюють пізнавальні і розвивальні цілі. Наприклад, тема: «Частка як службова частини мови. Розряди часток за значенням».

До уроку ставлять такі цілі: поглиблювати і систематизувати знання учнів про частку як службову частину мови,

формувати вміння розрізняти розряди часток за значенням, знаходити їх у тексті, визначати їх синтаксичну роль.

Таким чином, пізнавальна діяльність учнів забезпечується органічним взаємозв'язком навчальної (дидактичної) і розвивальної (практичної), що забезпечує формування мовних і мовленнєвих умінь і навичок учнів. Відтак перші два компоненти мети визначають зв'язок теорії з практикою, реалізують практичну спрямованість у навчанні мови.

Виховну мету конкретизують відповідно до навчального матеріалу уроку, змісту художнього твору, що вивчається текстуально чи оглядово.

Обладнанням до уроку слугують словники, фахові газети й журнали; комплекти портретів письменників, ілюстрації до творів; фонотека, фільмотека, відео- й аудіотека; велика розсувна дошка, на якій можна розташувати, записати певну інформацію. Заплановані додаткові засоби підвищують результативність освітньо-виховної мети уроку.

Тема стисло виражає його зміст, епіграф – головну думку. В ролі епіграфа використовують крилаті вислови, поетичні рядки, висловлювання філософів, літературознавців, поетів, мовознавців, політиків тощо. До епіграфа впродовж уроку можна звертатися кілька разів: на початку, коли визначаються завдання уроку; протягом уроку, коли розв'язують завдання; наприкінці, коли підбивають підсумки.

Епіграф записують на дошці під темою праворуч (лапки не ставлять, праворуч внизу – ініціали та прізвище автора). Наприклад,

*Немає нерухомості в мові...
В мові, як і взагалі в природі,
все живе, все рухається, все змінюється
І.Бодуен де Куртене*

Учитель виразно читає епіграф і після невеличкої паузи пропонує учням прокоментувати почуте, записати у зошит. Досвідчений учитель на цьому етапі уроку легко створить проблемну ситуацію, яку вирішуватимуть протягом уроку. Отже, епіграф впливає на створення емоційного настрою в учнів, визначення мети уроку, вибір шляхів і засвоєння теми.

Епіграф до уроку можуть добирати й учні класу. Для цього радять учням вести окремий зошит, куди записувати слова відомих мудрих людей, митців-земляків, крилаті вислови тощо. Така робота збагачує словниковий запас, спонукає лаконічно й точно висловлюватися, переконливо вести дискусію та ін.

Відповідно до дидактичної мети визначають тип уроку.

У сучасній дидактиці та окремих методиках існують різні погляди на

типологію уроків. Наведемо приклад типів уроків літератури, запропонований Євгеном Пасічником: 1) урок засвоєння нових знань і розвитку на їх основі вмінь і навичок; 2) урок узагальнення і систематизації знань; 3) урок застосування знань, умінь і навичок; 4) урок контролю знань, умінь і навичок учнів; 5) комбінований урок. Олександр Беляєв виділяє такі основні типи уроків мови: 1) урок вивчення нового матеріалу; 2) закріплення вивченого; 3) перевірки й обліку набутих знань, умінь, та навичок; 4) аналізу контрольних робіт; 5) узагальнення та систематизації вивченого; 6) повторення теми, розділу.

Перебіг уроку розуміють як структуру, етапи, способи мотивації навчання школярів, прийоми роботи, зміст і форму запитань і відповідей, завдання, відповіді на них, завдання для пізнавальної і творчої діяльності, зміст навчальних проблем, перевірку і корекцію знань, підбиття підсумків, узагальнення й систематизацію знань та вмінь, зміст домашніх завдань, можливість інструктажу до них тощо.

Урок складається з таких основних етапів:

- перевірка домашнього завдання;
- актуалізація опорних знань;
- повідомлення теми, мети, завдань уроку;
- мотивація навчальної діяльності уроку;
- засвоєння нових знань;
- закріплення знань і формування умінь і навичок;
- підсумок уроку;
- оголошення і коментар домашнього завдання.

На етапі перевірки домашнього завдання – з'ясовують типові помилки і прогалини у знаннях учнів, а протягом уроку проводять корекцію рівня засвоєння важливої для певної теми інформації.

Об'єктивна необхідність такої діяльності та водночас значні затрати часу вимагають чітко продумувати форми і методи перевірки й контролю.

Наприклад, доречно залучати до перевірки письмового домашнього завдання чергового учня, використовувати взаємоперевірку, самоперевірку за схемою чи алгоритмом, тестові завдання, письмові літературні і мовні диктанти, індивідуальні картки, індивідуальні повідомлення, виступи з рефератом, моделювати індивідуальні чи колективні проекти, програмове опитування тощо.

Перевірку домашнього завдання можна виділяти в окремий етап і не виділяти. Якщо діти вдома читали, скажімо, оповідання чи роман, то рівень виконання домашнього завдання перевіряють протягом уроку під час поглибленої роботи над текстом твору, який включає різні шляхи аналізу всього твору чи його окремих аспектів, частин, деталей. У такому випадку можна окремо етап перевірки домашнього завдання не виділяти.

Етап актуалізації опорних знань спрямовують на відтворення знань, умінь або життєвого досвіду учнів, необхідного для опанування навчального матеріалу. Мета етапу – психологічно налаштувати учнів до сприймання навчального матеріалу, пробудити інтерес, створити інтригу. Для цього застосовують такі прийоми роботи: бесіди - апеляції до життєвого досвіду учнів і їх почуттів, вступне слово вчителя, прослуховування музичних творів, перегляд і обговорення репродукцій картин чи фотографій, розгадування кросвордів, головоломок, виразне читання віршів, уявна екскурсія, індивідуальні повідомлення учнів, короткі самостійні роботи, „Мозковий штурм”, „Асоціювання”, міжмистецькі зв’язки, ігрові ситуації.

Етап повідомлення теми, мети і завдань уроку - формулюють мету й визначають шляхи її досягнення.

Мету уроку пропонують визначати через формулювання очікуваних результатів. Наприклад: *«Після цього уроку учні зможуть... пояснювати, характеризувати, визначати, інтерпретувати, порівнювати, зіставляти, аргументувати свою думку, давати оцінку тощо»*.

Метою етапу **мотивація навчальної діяльності** є викликати інтерес учнів до обговорюваної теми й розумової активності, підготувати до свідомого сприйняття нового матеріалу.

Найчастіше мотивацію навчальної діяльності реалізують за допомогою таких прийомів:

- створення проблемної ситуації, для розв'язання якої потрібно засвоїти нове;
- бесіда про зв'язок навчального матеріалу з реаліями життя, розкриття практичного значення його;
- вплив на емоційну сферу (прослуховування музичних творів, перегляд відеофрагментів, робота із репродукціями картин художників чи фотографіями тощо);
- робота з епіграфом уроку (афоризми, цитати тощо);
- різні види рольових ігор (інсценізація, діалоги тощо).

Окреслюють мотивацію навчальної діяльності учнів з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей шкільного учнівського колективу. З цією метою пропонують:

- використовувати різноманітні форми і методи організації роботи, що враховують суб'єктивний досвід учнів щодо теми, яка розглядається;
- створювати атмосферу зацікавленості кожного учня як у власній роботі, так і в роботі однокласників;
- стимулювати учнів до використання різноманітних способів виконання завдань на уроці без побоювання помилитися, одержати неправильну відповідь;
- заохочувати прагнення учнів до самостійної роботи, аналізувати під час уроку різні способи виконання завдань, запропоновані дітьми, відзначати і підтримувати всі прояви діяльності, що сприяють досягненню учнями мети;
- створювати педагогічну ситуацію спілкування, що дозволяє кожному учневі незалежно від ступеня його готовності до уроку виявляти ініціативу, самостійність і винахідливість у способах роботи;

- обговорювати з учнями наприкінці уроку не лише зміст отриманих знань, а й те, що сподобалось (не сподобалось) та чому; що хотілося б виконати ще раз, а що - зробити по-іншому;

- під час опитування на уроці (виставлення оцінок) аналізувати не лише правильність (неправильність) відповіді, а і самостійність, оригінальність, бажання учня шукати та знаходити різноманітні способи виконання завдань;

- оголошуючи домашнє завдання, слід повідомляти не лише його зміст та обсяг, а й давати докладні рекомендації щодо раціональної організації навчальної роботи.

Виділяють різні шляхи реалізації етапу мотивації навчальної діяльності на уроці: 1) з допомогою бесіди; 2) створення проблемних ситуацій; 3) використання творчих завдань; 4) застосування фольклорних джерел, зокрема прислів'їв, приказок, легенд; 5) моделювання інтерактивних вправ «Мозковий штурм», «Незакінчене речення», «Мікрофон»; 6) опрацювання цитат із художньої і науково-популярної літератури тощо. Розглянемо зазначені шляхи на основі регіональних матеріалів.

Мотивацію навчальної діяльності шляхом бесіди можна реалізувати так:

Роман “Жовтий князь” В.Барки – досить складний для сприймання. Насамперед увагу старшокласників привертає реалістичне зображення трагедії родини Мирона Катранника, їх хвилюють і глибоко вражають натуралістичні сцени твору доби голодомору, а також авторське проникнення в згасаючу психіку героїв. Мало зрозумілим для частини учнів залишаються символічні образи як метафізичний вимір роману. Часто старшокласники сприймають роман як хроніку, відображення певного періоду в житті українського селянства, при цьому знаки авторської присутності (деформація ментальності, нехтуваннями віковими традиціями народу у ставленні до навколишньої дійсності, насильство однієї людини над іншою) залишаються нерозшифрованими.

Щоб зрозуміти витoki символіки у романі, варто звернутися до життєпису письменника. Насамперед зосередитися на таких гранях його особистості, як вдача, характер, світогляд, кредо, ставлення до природи, до фольклорної спадщини народу, до Бога. Доцільно провести бесіду:

- *Чому американці називають В.Барку «святим чоловіком»?*
- *Чому свою працю над створенням книжок убачає як Божу допомогу?*
- *Чому став послідовником і проповідником християнської філософії і моралі у житті і творчості?*

Підсумовують роботу словами митця: “Мої книжки застерігають від духовної сліпоти, блукань суспільної думки в світоглядних пошуках. Допмагають кожній людині “справити повеління з святого письма: створити собі нове серце, щоб знайти найкращі ключі для вирішення життєвих проблем”.

Під цим кутом зору розглядаємо історію створення роману “Жовтий князь”.

Мотивацію навчальної діяльності шляхом створення проблемної ситуації (постановка питання, демонстрація експерименту чи створення проблемної ситуації, для розв’язання якої в учнів не вистачає знань) реалізують так:

Шляхом зіставлення протилежних висловлювань двох літературних критиків про один і той же твір, літературного героя, майстерність художнього зображення.

Наприклад, тема уроку: Художня своєрідність пейзажів Харківщини у сентиментально-реалістичній повісті “Маруся” Г. Квітки – Основ’яненка (9 клас).

1. Вступне слово вчителя.

“Нехай же знають і наших! Бо є такі люди, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцімто з наших ніхто не втне, щоб було звичайне, і ніжне, і розумне.” Так писав Г. Квітка – Основ’яненко у передмові до повісті “Маруся”, якій судилося стати першим прозовим твором нової української літератури. Автор дуже хвилювався за долю свого твору: як сприйме його читач? Чи не знайдуться хулители й недоброзичливці, які почнуть кепкувати із мови українського народу? Над текстом повісті письменник працював багато і наполегливо. Переробляв окремі місця, додавав та змінював епізоди, портрети й пейзажі, шліфував мову. Повість увійшла до складу першого тому “Малороссийских повестей”, що в 1834 р. вийшов у Москві українською мовою. Як засвідчив сам Квітка – Основ’яненко, “Маруся” мала на меті довести зрілість і художню досконалість рідної мови. Яке ж враження справила повість на читачів, літературних критиків, громадськість?

Літературознавець 1. *Нова повість Г.Квітки – Основ’яненка нікого не залишила байдужим. Вона активно обговорювалась на сторінках газет та журналів. Євген Гребінка вбачає велике літературно-суспільне значення української творчості Квітки насамперед у тому, що останній своєю художньою практикою показав придатність української мови для створення серйозної літератури, категорично й переконливо заперечивши побутуючу хибну думку, ніби українською мовою “можна писати тільки одне комічне”. “В його “Марусі”, - пише Гребінка, - лагідні почуття виражені так вдало, що навіть прихильники цієї думки, які збирались реготатися до упаду при самому імені Марусі, плакали під кінець повісті”.*

Літературознавець 2: *О.Афанасьєв – Чужбинський описував характер впливу повісті “Маруся” на читачів так: “Хто з нас, малоросіян, не плакав, читаючи цю чудову повість, цю просту, непримхливу драму, але драму, яка розворушить найзачерствілішу душу...”*

Літературознавець 3: *Досить детально й глибоко проаналізував “Марусю” Віссаріон Белінський. Зі слів критика видно, який суспільний*

резонанс мала повість. “Ми не спроможні висловити тієї насолоди, з якою прочитали її, - пише він. – Загальне захоплення публіки, одностайні похвали всіх журналів цілком виправдовують враження, яке справила на нас ця чудова повість”.

Найбільш приваблива його “Маруся” як поетичний опис України”. Крім Наума, Марусі, Василя і Насті в повісті “Маруся” є ще герой – і герої перший, який важливіший і від Наума, й Василя, й Насті, й самої Марусі: це Малоросія, з її поетичною природою, з поетичним життям простого народу, з її поетичними звичаями. Саме цей герой і становить усю привабливість, усю поетичну чарівність повісті... ”

Літературознавець 4: Звичайно, були відгуки й іншого характеру. Так, Олексій Бодяньський у своїй рецензії висловлював критичні зауваження щодо побудови деяких Квітчиних творів. Звертає увагу на те, що повість “Маруся” “надзвичайно розтягнута і захаращена описами”. Однак він знаходить у ній “місяця справді прекрасні, накидані мистецьким пензлем”, і помічає дуже характерну особливість Квітчиного індивідуального стилю: “найпростіші щоденні, так би мовити, випадки у нашому побуті під пером умілого письменника стають щонайцікавішими”.

Після цього оголошують тему, мету і завдання уроку. Ставлять проблемне завдання.

Отже, твір і справді нікого не залишив байдужим. Відгуки були різного характеру, і це не дивно. Адже повість була наскрізь новаторською. Вона започаткувала не лише прозу нової української літератури, а й засвідчила спроможність її бути серед кращих надбань літератури європейської, так як представила сентиментально – реалістичну художню систему, яка вже утвердилася в світовому мистецтві.

Протягом уроку спробуємо довести правильність чи хибність висловлювань літературних критиків і, зокрема, думки Віссаріона Белінського: “...повість здається вам розтягнутою, хоча коли б сам автор

дав вам право виключити із його повісті все, що здається вам зайвим, - ви не знайшли б рядка, який би можна було виключити».

Мотивація навчальної діяльності шляхом вивчення суперечностей між об'єктивним змістом твору і суб'єктивною оцінкою.

Наприклад: після текстуального вивчення повісті «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського і перегляду однойменного кінофільму (режисер Сергій Параджанов), звертаються до десятикласників із запитанням: Чи вдалося творцям кінофільму передати ідейно-художній задум письменника? Яке з трактувань вам сподобалося більше і чому?

Після прослуховування аудіозапису пісні Андрія Малишка, Платона Майбороди «Пісня про вчительку» у виконанні Володимира Гнатюка і сучасної інтерпретації у виконанні групи «Скай», з'ясовують в одинадцятикласників: Який варіант їм сподобався більше і чому? Чи не спотворює сучасне аранжування відомого класичного твору? Чи можуть співіснувати обидва варіанти пісні?

Мотивація навчальної діяльності шляхом виявлення суперечностей, закладених у змісті твору, що текстуально вивчається.

Наприклад: В.Винниченко називає оповідання «Федько-халамидник», чим уже визначає провідну рису вдачі головного персонажа – розбишака. Дочитавши твір, шестикласники переконуються в благородності, мужності, жертвовності і чесності Федька, усвідомлюють, що в майбутньому хлопчик став би чоловіком, якого б поважали і цінували. Чого досягає автор, даючи саме такий заголовок?

Охарактеризувавши образи Катерини і батьків із однойменної поеми Т.Шевченка, особливості їх поведінки, пропонуємо запитання: А чи любили батьки Катерину? Чи не стали й вони причиною трагічного фіналу життя молодій дівчині? Чи маємо ми право на життєві помилки? Оцініть ситуацію з позиції сьогодення. Підсумуйте.

Мотивація навчальної діяльності шляхом зіставлення життєвих явищ, покладених в основу художнього твору, їх відображення різними письменниками.

Наприклад: На позакласне читання доцільно запропонувати одинадцятикласникам роман Івана Багряного «Людина біжить над прірвою» й оповідання «Огненне коло». Що об'єднує названі твори і чим вони кардинально відрізняються – таке завдання для розмірковування.

До проблемних запитань звертаються під час перевірки домашнього завдання, пояснення нового навчального матеріалу, вивчення біографії митця в єдності із його творчим шляхом, під час аналізу всього твору чи окремих елементів, розгляду оглядових тем, літературно-критичні статей, теоретико - літературних понять тощо.

Мотивація навчальної діяльності шляхом використання технології «Мозкова атака». *Наприклад, тема: «Іншомовні слова. 5 клас». Учитель читає літературну бувальщину «Несмачна орфографія».*

Якось компанія літераторів завітала до Одеського приміського ресторану. Поет Микола Бажан проглянув меню і замовив:

- Шість порцій орфографічних помилок.*
- Цього подати не можемо, не тримаємо, - відповів офіціант.*
- Однак у меню великий вибір помилок на всі смаки – сказав поет і*

зачитав меню.

«Мозкова атака»:

- Скільки значень має слово меню?*
- Дайте визначення цього поняття.*
- Це українське слово чи іншомовне? З якої мови запозичене?*
- Відмінюється меню чи ні?*

Протягом уроку спробуємо з'ясувати, як часто у повсякденному мовленні ми використовуємо слова іншомовного походження, при цьому

забуваємо, що лексичний і граматичний склад нашої мови дуже багатий і може задовольнити будь-які потреби.

Мотивація навчальної діяльності шляхом опрацювання фольклорних джерел (прислів'я, приказки, легенди, притчі тощо). Наприклад, для активізації роботи й зацікавленості учнів на початку уроку роздають збірники усної народної творчості чи видрукувану на окремих аркушах тематичну добірку перлин української народної творчості. Прислів'я необхідно прочитати вголос, прокоментувати, зіставити із ситуаціями життєвого досвіду свого чи народу, записати в робочі зошити з літератури.

Наприклад: Тема **«Григір Тютюнник – непересічна особистість та хранитель народних традицій»**

Епіграф:

*Скажи мені – я забуду,
покажи мені – я запам'ятаю,
залучи мене – я навчуся.
Народна мудрість*

Робота з епіграфом.

- Уважно прочитайте епіграф до нашого уроку.
- Як ви розумієте народний вислів?

- Чи погоджуєтеся з ним? Пригадайте життєві ситуації для ілюстрування правдивості вислову.

Сьогоднішній урок ми проведемо у незвичайній формі. Спробуємо, проаналізувавши життєвий і творчий шлях митця, дати відповідь на запитання, чому Григір Тютюнник – непересічна особистість та хранитель народних традицій в українській літературі.

Мотивація навчальної діяльності за технологією «Незакінчене речення»

Учням роздають сторінки учнівської роботи «Мої думки» та пропонують самостійно закінчити запропоновані речення. Після завершення роботи висловлювання зачитують і обговорюють. Наприклад:

Епіграф:

*Ця дівчина не просто
так Маруся.*

*Це – голос наш. Це – пісня. Це - душа
Ліна Костенко*

- Із легенд про Марусю Чурай я довідався, що вона.....
- За романом Ліни Костенко «Маруся Чурай» дівчина постала переді мною як ...
- Хто ж вона – Маруся Чурай...

Мотивація навчальної діяльності шляхом використання творчих завдань відбувається так:

Учням пропонують написати листа письменнику, розіграти уявну зустріч і діалог із ним, інсценівку-озвучення листів митця до сучасників – відомих в літературних колах людей тощо, скласти кросворд, сканворд, загадки, написати фантастичне оповідання, есе, вірші, присвячених окремій особі чи події в житті людей певної епохи.

Мотивацію навчальної діяльності шляхом використання художньої і науково-популярної літератури можна змодельовати так.

Уривки із творів використовують з різними цілями: для ілюстрації матеріалу, постановки проблемного питання, актуалізації життєвого досвіду учнів, в тому числі й емоційного. Наприклад, тема: Василь Симоненко «Цар Плаксій та Лоскотон». Цікава сторінка з життя митця. Казкова історія і сучасне життя. Характеристика дійових осіб твору. Різний спосіб життя і поведінки дійових осіб.

Робота з епіграфом

*Тільки правди в брехні не розмішуй,
Не ганьби все підряд без пуття,*

*Бо на світі той наймудріший,
Хто найдужче любить життя.*

В. Симоненко

(Учитель читає епіграф з дошки. Учні читають мовчки, коментують)

- Як ви розумієте його зміст?
- Хто, на думку нашого поета-земляка, є наймудрішою людиною?
- У чому полягає ця мудрість?

Запишіть епіграф у зошити .

Етап засвоєння нових знань і формування на їх основі умінь та навичок важливий для розгляду нової теми (у середніх класах), оглядової чи монографічної теми (у старших класах).

Завданням цього етапу, зокрема, на уроці літератури - засвоїти нову навчальну інформацію, а саме: огляд біографічних відомостей про письменника, огляд творчості, історія написання твору, що вивчатиметься текстуально; аналіз суспільно-економічних обставин того чи іншого періоду в літературному процесі, виникнення нових тем, ідей, образів, жанрів, методів відображення дійсності у зв'язку із суспільними процесами в різних родах літератури тощо.

На уроках мови на цьому етапі засвоюються знання про мову, її фонетичну і граматичну будову, лексичну систему, способи словотворення, правопис, закладається світоглядне розуміння предмета й основа для формування мовних умінь і навичок, норм мовної діяльності.

У процесі вивчення нового матеріалу необхідно забезпечити глибоке усвідомлення і сприйняття його учнями. Це досягається вмінням учителя виділити в матеріалі головне, встановити логічну послідовність у його розкритті, визначити, що учні мають знати, що вміти. Чітка організація пізнавальної діяльності учнів, їх самостійної роботи досягається вибором науково обґрунтованих методів і прийомів навчання, правильним використанням засобів навчання, постановкою навчальної проблеми тощо.

Організація цього етапу є мірилом педагогічної майстерності та зрілості вчителя.

Етап застосування знань, умінь і навичок чи поглиблена робота над текстом твору передбачає осмислення нових знань і вмінь, їх систематизацію та узагальнення, закріплення вивченого. В основному на цьому етапі уроку літератури вчитель проводить поглиблену роботу над текстами творів.

Роботі над художнім твором, що вивчається текстуально, передують вступні заняття, завдання яких активізувати й збагатити знання певного змісту, відновити відповідні життєві враження, викликати потрібний настрій, пробудити інтерес до твору.

Висвітлюють соціально-економічне та побутове життя суспільства відображеної письменником епохи; розглядають найважливіші події і факти, що характеризують рівень розвитку літератури й суміжних мистецтв; повідомляють про історію написання виучуваного твору та його літературну долю; встановлюють внутрішньо-предметні та міжпредметні зв'язки; пояснюють незнайомі учням слова.

На вступних заняттях застосовують різні методи, прийоми, форми, засоби роботи: розповідь, пояснення або лекція, зроблені вчителем; класні бесіди; доповіді, виступи, повідомлення, реферати школярів; читання уривків з наукових, науково-популярних, художніх чи художньо-публіцистичних творів (монографій, статей, спогадів, автобіографій, підручників із суміжних предметів тощо); демонстрування різних зразків наочності (творів живопису, графіки, скульптури, перегляд фільмів чи окремих кадрів з фільмів, слухання записів, робота з літературною картою тощо); запис учнями в зошити окремих важливих положень, яких немає в підручнику; проведення екскурсій на природу, на підприємство, місцями бойової слави, місцями перебування письменників та ін.

Добір прийомів залежить від характеру твору, педагогічними умовами (підготовленість класу, навчальний матеріал, що передував, досвідченість та

індивідуальні особливості вчителя тощо).

Від змісту вступного заняття та застосовуваних прийомів залежить його тривалість. Надто коротке вступне заняття не може забезпечити належної підготовки класу до сприймання твору; задовге - відволікатиме увагу школярів від твору.

Підготовка учнів до самостійного читання великих за обсягом творів має свою специфіку. Щоб ідейно-естетичний зміст був сприйнятий на достатньому рівні і належно засвоєний, учні повинні активізувати й поповнити свої знання про зображену епоху і творчість письменника, набуті раніше на уроках літератури та суміжних предметів, із самостійно прочитаних книг, переглянутих кінофільмів і театральних вистав тощо. Доцільно порадити учням перечитати відповідні сторінки підручників з інших предметів гуманітарного циклу, прочитати якісь художньо-публіцистичні чи науково-популярні твори про автора.

Пояснюючи значення нових слів, корисно прочитати речення з тексту, де вони вжиті; часом виникає потреба використати наочність (картини, малюнки, самі предмети тощо), навести синоніми, серед яких можуть бути й відомі учням, або назвати однокорінні слова; лексеми, що виникли від іншомовних слів, вимагають розкриття їх семантики; при цьому доцільно назвати й інші відомі чи ще не відомі школярам слова того ж походження.

Розуміння учнями професіоналізмів та діалектизмів нерідко залежить від того, в якій місцевості знаходиться школа. Наприклад, слова «файно», «легінь», вислів «ходити плаєм» учням шкіл Закарпатської області відомі ще з дошкільного віку, а тим, які живуть в інших областях України, необхідно пояснити, показати відповідні малюнки. Діалектизми, вживані в одній місцевості, пояснюються учням інших місцевостей, причому слід дібрати до них і літературні синоніми.

Розкриваючи значення слів, доцільно щоразу визначати, до якої лексичної категорії вони належать (неологізми, архаїзми, професіоналізми тощо). Це сприятиме не тільки практичному застосуванню й закріпленню

знань учнів про різні лексичні категорії, а й глибшому пізнанню особливостей рідної мови, усвідомленню їхньої ролі в художній творчості.

Основними принципами аналізу художнього твору в середній школі є:

1. *Принцип історизму*, конкретно-історичний підхід до аналізу твору; врахування особливостей суспільного життя зображеної епохи.

2. *Принцип науковості*: проведення аналізу твору з позиції сучасного літературознавства; врахування ідейно-художньої своєрідності виучуваного твору, його родової та жанрової специфіки.

3. *Принцип єдності змісту й форми*: виявлення їх взаємозв'язку (зміст оформлений, форма змістовна); з'ясування провідної ролі змісту і впливу форми на зміст; розкриття взаємопов'язаності елементів змісту й форми, перехід одного в друге; показ використання письменником певних елементів форми для вираження певних елементів змісту.

4. *Принцип доступності* учням різного віку та розвитку - і самих наукових положень, і методів, прийомів, форм роботи; врахування суми педагогічних обставин, за яких проводиться аналіз.

5. *Принцип емоційності*: забезпечення умов поглибленого переживання учнями почуттів та вражень, викликаних під час першого читання, з метою посилення виховного впливу твору на юних читачів.

Розрізняють літературознавчий і шкільний аналіз. Літературознавчий аналіз розрахований на дорослу людину з певним рівнем літературної освіченості, шкільний - на учнів, які беруть у процесі аналізу посильну участь. Мета літературознавчого - виявити ідейно-естетичну сутність твору, його художні якості, оцінити твір як літературне явище, визначити його місце в доробку письменника й у літературному процесі; шкільного - розкрити ідейно-художнє багатство літературного твору, навчити школярів самостійно розбиратись у ньому, розвивати читацький таланти, підносити рівень читацької культури.

Завдання аналізу художніх творів у середній школі:

- допомогти учням глибше проникнути в ідейно-тематичний зміст творів

у контексті інших видів мистецтва, досягнути їх естетичні багатства;

- збагатити учнів новими знаннями історичного, морально-етичного, загальнолюдського, соціального характеру;

- збагачувати життєвий досвід учнів, їхнє розуміння життя, людей, взаємин між ними - в минулому й сучасному;

- розвивати художнє й логічне мислення, читацький талант молодих громадян, розширювати їхні літературно-мистецькі інтереси.

Відповідно до завдань виділяють **компоненти аналізу** художнього твору: аналітико-синтетичну роботу над текстом; визначення теми, ідеї, змісту й характеру конфлікту; з'ясування особливостей композиції, сюжету; характеристику персонажів; виявлення національного й загальнолюдського, використання традицій, рис новаторства, особливостей творчого стилю автора, визначення роду і жанру; виразне читання; встановлення внутрішньо предметних та міжпредметних зв'язків.

Існують різні *шляхи аналізу художніх творів*: пообразний – зосереджує увагу на роботі над образами-характерами; проблемно-тематичний – на розкритті проблем соціального, філософського, морально-етичного характеру, поставлених письменником; «за автором» - на послідовному розгляді важливих частин тексту виучуваного твору, композиційний - на виявленні особливостей побудови твору; мовностильовий - на роботі над лексико-стилістичними багатствами твору; в основі компаративного шляху аналізу – порівняння творів української і світової літератури за типологічними і контактними зв'язками тощо.

Для всіх шкільних шляхів аналізу художніх творів спільним є навчальні методи (*бесіда, лекція, самостійна робота учнів*), методичні прийоми (пояснення вчителя, вибіркоче перечитування тексту, перекази, складання планів, формулювання понять і висновків, здійснення внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків тощо). Одними й тими ж є шляхи пізнання (спостереження, індукція, дедукція тощо), мислительні операції (порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, конкретизація), а також

словесне оформлення їх результатів (судження, умовивід, поняття та ін.). Робота виконується колективно, групами або індивідуально, з допомогою вчителя чи самостійно в класі й дома. Проте кожний із шляхів аналізу має й деякі свої специфічні визначальні прийоми роботи.

Для пообразного аналізу характерні такі прийоми:

спостереження над текстом з метою добору матеріалу для характеристики образу персонажа, встановлення його структури, зокрема визначення провідних рис вдачі; з'ясування мотивів поведінки; виявлення використаних письменником прийомів творення образу тощо; здійснення індивідуальної (за схемою), групової, порівняльної характеристики героїв виучуваного твору (усно чи письмово); зіставлення однотипних і контрастних характерів одного чи різних творів; з'ясування місця й значення дійової особи у виучуваному творі, доробку письменника, в літературному процесі.

Алгоритм – це чітка, розумова, з методичною доцільністю продумана система логічних операцій, правил, кроків, послідовне виконання яких неминуче призводить до правильного розв'язання задач.

Алгоритми найповніше, найефективніше реалізують методичні принципи роботи з граматичними правилами чи шляхами аналізу літературознавчого явища, сприяють злиттю в одне ціле двох процесів – засвоєння і застосування у практичній діяльності.

Наприклад: Виконай такі дії у формі алгоритму:

- 1 крок ----- Визнач із ряду образів головні і другорядні;
- 2 крок ----- Добери докази і доведи, чому ці герої є головними;
- 3 крок ----- Здійсни словесний малюнок образу на основі творчої уяви, використавши художньо-виражальні засоби (портрет, описи, вчинки, авторську мову, мову персонажів);
- 4 крок ----- Розкажи про життєву долю героя;
- 5 крок ----- Проаналізуй вчинки та поведінку образу;

- 6 крок ----- Простеж його ставлення до інших героїв, а їхнє – до нього;
- 7 крок ----- Розкажи про ставлення персонажа до природи, тварин (якщо є потреба);
- 8 крок -----З'ясуй, чи має він мету у житті і яку. Проаналізуй її.
- 9 крок ----- Визнач коло його громадських та особистих інтересів, захоплень;
- 10 крок ----- З'ясуй, чи має герой активну життєву позицію;
- 11 крок ----- Проаналізуй авторське ставлення до персонажа;
- 12 крок ----- -Дізнайся думки твоїх товаришів про нього, порівняй зі своєю;
- 13 крок -----Розкрий роль другорядних героїв твору;
- 14 крок ----- Підбий підсумки своєї роботи.

Під час застосування проблемно-тематичного шляху використовують такі специфічні прийоми: формулювання проблеми твору;

створення навчальних ситуацій проблемного характеру;

постановка проблемних запитань і завдань;

організація дискусійних ситуацій;

зіставлення змісту виучуваного твору і театральних вистав та кінофільмів, написаних за ним, або з однотемними творами інших мистецтв з метою з'ясування відмінностей у трактовці спільної проблеми.

Наприклад: Виконай такі дії у формі алгоритму:

1 крок----- Визнач основну проблему твору (підпроблеми, якщо це необхідно);

2 крок ----- Добери фактичний матеріал для доказу проблеми (підпроблеми);

3 крок -----

<p>Якщо ти погоджуєшся зі всім, виконай наступні дії</p>	<p>Якщо у вас виник диспут на основі суперечливих суджень, то виконай такі дії</p>
--	--

	1) Висунь тезу від супротивного; 2) Добери аргументи для доказу; 3) Прокоментуй дібрані аргументи.
--	--

4 крок ----- Знайди засоби вираження авторського ставлення до зображуваного;

5 крок ----- З'ясуй роль авторських зображувально-виражальних засобів мови;

6 крок ----- Узагальни та систематизуй дібраний фактичний матеріал;

7 крок ----- Склади план відповіді;

8 крок ----- Підбий підсумки виконаного.

Для **послідовного аналізу** специфічним є прийом спостереження над розвитком сюжету з метою з'ясування своєрідності його побудови, вичленення найважливіших для розкриття теми і вираження ідеї моментів, подій, виявлення особливостей групування образів-персонажів, причинно-наслідкових та інших зв'язків між подіями, розгалуженості на сюжетні лінії, способів сполучення їх в єдине ціле - художній твір.

Під час застосування **композиційного шляху аналізу** визначають особливості побудови твору, роль елементів сюжету й позасюжетних компонентів, а також різних способів викладу матеріалу в розкритті теми, зображенні типових характерів та обставин, вираженні ідеї.

Наприклад: Виконай дії у формі алгоритму:

1 крок ----- З'ясуй тему твору;

2 крок ----- Визнач головних і другорядних героїв, як вони групуються;

3 крок ----- Досліди точки їх дотику, переплетення;

4 крок ----- Визнач конфлікт твору;

5 крок ----- Знайди у творі епізоди, що конкретизують і розвивають зав'язку;

6 крок ----- Простеж за подальшими подіями;

7 крок ----- Визнач кульмінацію. Підтвердіть відповідь цитатою із тексту;

8 крок ----- Визнач розв'язку, аргументуй свою думку;

9 крок ----- З'ясуй значення позасюжетних елементів;

10 крок ----- Розкрий роль окремих епізодів для реалізації авторського задуму, якщо є потреба;

11 крок ----- Розглянь основні особливості сюжету і композиції;

12 крок ----- Підбий підсумки своєї роботи.

Однією з найважливіших ланок у вивченні літературного твору є **розгляд художньо-естетичних функцій мови твору**. На жаль, у школі часом спостереження за мовою художнього твору зводиться до перерахування окремих поетичних засобів, розгляду тропів. Художні засоби розглядаються як певна «позолота» твору. Тоді й учні, пишучи твори, намагаються якомога частіше вживати зображувально-виражальні засоби, штучно нанижуючи «красиві» слова - епітети, порівняння, метафори. За цим плетивом слів, як правило, немає думки. Чому? Учням часто пропонують виписати тропи із художнього твору, тим самим витісняються такі види роботи, які спрямовані на осмислення своєрідності художньої мови, на визначення ідейно-художнього навантаження її.

Мовний аналіз художніх творів у шкільній практиці здебільшого має літературознавчу спрямованість: під час такого аналізу визначаються тема, сюжет, ідея, композиція, образотворчі засоби (епітети, метафори, порівняння, персоніфікація тощо), тобто художня мова розглядається лише пристосовано до мовної характеристики певного персонажа (наприклад, Тетерваковського із п'єси «Наталка Полтавка» І.Котляревського чи самої Наталки). При цьому основна мовна канва - мова автора - залишається поза увагою всіх учасників уроку. Основні засоби художньої мови у творі залишаються непоміченими, навіть непотрібними у контексті, оскільки учні не розуміють їх значення, роль для втілення ідейно-художнього авторського задуму.

Завдання шкільного мовного (лінгвістичного) аналізу – основну увагу школярів зосередити на вивченні мови і художніх особливостей літературних творів, навчити учнів визначати компоненти аналізу художніх особливостей мови, суміщати компоненти лінгвістичного і літературознавчого аналізів, зважаючи, що перший є основою для другого, розрізняти поняття «мова художньої літератури» та «літературна мова», мова автора (авторська мова) та мова персонажів. В.Лесин зазначає: «Літературна мова – це унормована мова, що обслуговує культурні потреби народу... Мова художньої літератури є найяскравішим і концентрованим вираженням літературної мови».

Методисти називають такі види мовного аналізу: повний і неповний (частковий); комплексний і фрагментарний; лінгвістичний коментар, лінгвостилістичне тлумачення (частковий аналіз), лінгвостилістичне тлумачення (комплексний аналіз).

Повний аналіз мови художнього твору передбачає всебічну характеристику всіх його особливостей: фонетичних, морфологічних, лексичних, синтаксичних чи стилістичних. Найчастіше такий вид аналізу застосовують у старших класах із поглибленим вивченням літератури чи профільних філологічних класах, або ж у вищій школі. Комплексний (лінгвістичний) аналіз тексту потребує чимало часу, тому його використовують для творів малих жанрів – віршів, байок, казок тощо. Повний аналіз також не практикують на прикладах великих та середніх літературних жанрів, тобто романів, повістей, поем тощо. Натомість на прикладах названих жанрів успішно застосовують наступні шляхи аналізу: 1-й – виокремлюють певну частину, ключовий епізод твору і проводять повний лінгвістичний аналіз (уривок із казки «Хо» М.Коцюбинський, широко знаний як «Ранок у лісі»); 2-й – аналізується якийсь один-два мовні аспекти (лексичний склад, морфологічні особливості тощо). Такий аналіз називають вибіркоvim, при цьому немає потреби суворо притримуватися певного порядку, послідовності розумових операцій.

У школі застосовують такий алгоритм розумових операцій:

Виконай дії у формі алгоритму:

- 1 крок ----- Визнач жанр твору, з'ясуй його особливості;
- 2 крок ----- Визнач специфіку жанру;
- 3 крок ----- Знайди і проаналізуй зображувально-виражальні засоби мови;
- 4 крок ----- З'ясуй їх ідейно-художню роль в розкритті образів;
- 5 крок ----- Простеж за авторською мовою і мовою персонажа;
- 6 крок ----- Досліди особливості стилю і творчі манери автора (улюблені теми, проблеми, найбільш вживані жанри, своєрідність художнього бачення, композиційні прийоми, способи творення образів, своєрідність лексики, образного мовлення за різними творами);
- 7 крок ----- Порівняй кілька творів даного письменника на одну і ту саму тему;
- 8 крок ----- Зістав кілька творів різних авторів на одну і ту саму тему;
- 9 крок ----- Зроби свої висновки, підсумуй виконану роботу.

Анатолій і Роман Козлови пропонують таку послідовність шкільного аналізу мови художнього твору:

1. Стисло переказати зміст твору (уривка), визначивши вплив змісту на мову твору.
2. Визначити особливості тексту, які впливають на вибір мовних засобів у творі:
 - літературний рід;
 - жанр;
 - членування на змістові (сюжетні) частини (пролог, зав'язка, кульмінація, розв'язка, епілог);
 - характер викладу (розповідь, опис, роздум);
 - мова автора (розповіді, описи, прямі характеристики персонажів, авторські відступи) і мова персонажів (пряма, невласне пряма мова);

- спосіб викладу матеріалу в художньому творі (розповідь від першої особи, розповідь від другої особи);

- висловлювання персонажів (діалог, монолог,); авторський опис (портрет, пейзаж, інтер'єр, опис явищ, рослин, тварин, предметів тощо);

3. Визначити фонетичні особливості (звукову організацію художнього твору):

- звукові повтори (алітерація, асонанс);

- звуконаслідувальні слова;

- віршові особливості (віршовий розмір, спосіб римування, строфіка, рима тощо);

4. Визначити лексичні особливості художньої мови (словниковий запас художнього тексту):

- експресивно нейтральна лексика;

- експресивно (стилістично) забарвлена лексика;

- за часовим критерієм: застарілі слова (архаїзми, історизми), неологізми (загальноновживані, авторські);

- за територіальним критерієм: загальноновживані слова, діалектизми (етнографічні, семантичні, словотвірні);

- за соціальним статусом: загальноновживані слова, жаргонізми (міщанський жаргон, професіоналізм, арготизми, варваризми) ;

- за походженням: власне українські, іншомовні слова (старослов'янізми, грецизми, латинізми, полонізми, тюркізми тощо);

- поетизми, термінологіями, канцеляризми, просторіччя;

- синонімія: синоніми (семантичні, стилістичні, семантико-стилістичні, контекстуальні), антоніми, омоніми;

- полісемія;

- тропи: прості (епітет, порівняння), складні (алегорія, гіпербола, іронія, сарказм, літота, метафора, метонімія, оксиморон, перифраз, персоніфікація, символ, синекдоха).

5. Визначити своєрідні особливості у словотворенні, морфології, наголошуванні тощо.

6. Охарактеризувати синтаксис як засіб авторського зображення (організація тексту художнього твору на рівні речення і словосполучення):

- повтори: тавтологія, анафора, епіфора;
- риторичні фігури: риторичне заперечення, риторичне звертання, риторичний оклик, риторичний вигук, риторичне запитання;
- фразеологізми: крилаті вислови, прислів'я та приказки;
- синтаксичні фігури: антитеза, інверсія, багатосполучниковість, безсполучниковість, еліпсис, ампліфікація, синтаксичний паралелізм.

7. Підвести підсумки, підкресливши зв'язок змісту, жанру і характеру викладу з мовним втіленням, визначивши місце тексту в літературній мові.

Виділяють низку **прийомів дослідження художньої мови твору**. Так, Є.Пасічник називає спостереження, експеримент, статистичний спосіб, моделювання.

Спостереження - найпростіший, найдоступніший і найбільш поширений прийом, який не потребує спеціальних умов і підготовки до його проведення. Спостерігаючи за мовою художнього твору, учні накопичують і класифікують певні факти, встановлюють взаємозв'язок між ними.

Прийом експерименту полягає у відшукуванні найточніших, найдоречніших одиниць, які реалізували б авторський задум. Із цією метою використовуються прийоми заміни або опускання елементів тексту, зміни порядку розташування членів речення, багатоваріантної підстановки інших слів-синонімів, конструкцій на місце вжитих спочатку, що веде до його деформації. Після цього зіставляємо виконане завдання із авторським варіантом і пояснюємо свій вибір і авторський. Наприклад, візьмемо уривок із повісті М.Коцюбинського «Дорогою ціною».

«Соломія щодня (ходила, мандрувала, походжала, блукала) коло конаку - лиха, роздратована, мов голодна вовчиця. Вона не (знала, уявляла,

усвідомлювала), чого вона туди (ходить, навідується), але щось несподівано (кликало, тягло, заманювало) її у той бік ...».

Є.Пасічник радить учителям-словесникам знайомити учнів із різними редакціями твору. Потрібно показати роботу автора над словом, пошук найвдалішого способу передачі думки – це вимагає великого напруження творчих сил. Наприклад, показати, як виник творчий задум назви повісті «Тіні забутих предків» М.Коцюбинського. У автора було більше 13 робочих назв («Голос предків», «Голос предковічний», «Поклик предків » тощо).

Методисти пропонують спостерігати, як змінюється лексичне значення слова у контексті. Для цього обирають однокореневе чи спільнокореневі слова, пояснюють ідейно-художнє навантаження. В.Сосюра «Червона зима»:

- «Я вірші став писать під вечір золотий...»;
- «І виснуть ліхтарі, як золоте намисто...»;
- «Прискорено йдемо за днем золотокрилим...»;
- «Золотобарвним сном душа палахкотить ...»;
- «Але не боїмось ми банд золотопогонних ...»;
- «... справляв тут капітал свій золотий содом ...».

Висновок може бути таким: слово «золотий» не обов'язково асоціюється із чимось прекрасним, світлим. Воно може викликати негативні емоції.

Доцільно під час спостережень за зображувально-виражальними засобами мови художнього твору укладати словники, узагальнюючі таблиці.

Покажемо на прикладі творів О.Довженка.

**Смислове навантаження знаків української етнокультури
у повістях «Зачарована Десна» й «Україна в огні» О.Довженка**

Знаки	«Зачарована Десна»	«Україна в огні»
-------	--------------------	---------------------

<p><u>мати</u></p>	<p><i>«Ото як вийти з сіней та подивитись навколо – геть чисто все зелене та буйне. ... огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. ... Чого тільки не насадить наша невгамовна мати»</i></p> <p>символ добра, сімейного затишку, берегиня роду</p>	<p><i>«Діточки мої! А боже мій, боже мій! Ой, прощавайте, діти мої... Ще якісь жалібні слова промовляла Тетяна, біжучи за синами, та вже не було її чути...»</i></p> <p>жінка-мучениця, яку розлучилала війна з дітьми</p>
<p><u>земля</u></p>	<p><i>«Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь в землю, щоб проізрастало. Коли вилізає саме з землі всяка росиночка, ото мені радість...»</i></p> <p>символ матері-годувальниці; Вітчизни; духовності; багатства; щедрості; родючості</p>	<p><i>«О українська земле, як укривавилась ти! Ріки кров'ю поналивано, озера слізьми та жалем...»</i></p> <p>війна прокотилася українською землею, збільшуючи число жертв і розруху. Автор подає зловісний пейзаж</p>
<p><u>річка</u></p>	<p><i>«Благословенна будь, моя незаймана дівце Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим... Далека красо моя!»</i></p> <p>символізує батьківщину та босоноге дитинство, рідну домівку та красу навколишньої природи</p>	<p><i>«Бійці пили воду... пожадливо припадали до відра»</i></p> <p>сильне прагнення стати вільними, незалежними</p>
<p><u>Небо</u></p>	<p><i>«Чого тільки не набачив я на небі? Хмари на небі пливуть вибагливо й вільно і, пливучи в просторах голубих...»</i></p> <p>зразок чистоти, невинності, у яке подобалося дивитися малому Сашкові</p>	<p><i>«Вершники біжать великими житами, оглядаючись назад, на чорне димне небо»</i></p> <p>зловіще, означає</p>

Виконуючи таку роботу, розвиваємо творчу уяву, культуру читання у дітей, навчаємо писати власні твори, правильно сприймати літературу і насолоджуватися нею.

Навчити учнів аналізувати мову художнього твору – справа складна і відповідальна, водночас надзвичайно важлива й актуальна у шкільній практиці.

Пообразний, послідовний, композиційний, мовностильовий шляхи найчастіше застосовують в середніх класах, проблемно-тематичне вивчення творів доступне старшокласникам.

Прийомами кожного шляху аналізу школярі оволодівають поступово: спочатку працюють за готовими зразками, потім – за аналогією до них, пізніше - колективно, індивідуально з допомогою вчителя, і, нарешті, самостійно.

Пообразний шлях аналізу забезпечує високий рівень аналітичності, осягнення учнями системи образів-персонажів, однак композиційні і стильові особливості, проблематика його випадають з поля зору, а сам образ-персонаж нерідко зводиться до суми психологічних якостей, - усе це веде до порушення цілісного уявлення школярів про виучуваний твір.

Проблемно-тематичний шлях активізує аналітичне мислення учнів, забезпечує високий рівень синтезування, але розгляд проблем проходить без достатнього аналізу твору літератури як виду мистецтва.

Послідовний шлях, зосереджуючи увагу на сприйнятті твору як цілісного художнього явища, на єдності композиційних елементів, забезпечує умови для здійснення принципу аналізу твору в єдності змісту й форми, проте утруднює осягнення проблем, поставлених письменником, своєрідності композиції, характерів дійових осіб. Під час застосування композиційного шляху досягається високий рівень художньої конкретизації, глибоке проникнення в зміст твору, проте проблематиці його не надається

належної уваги.

Мовностильовий шлях забезпечує умови для проведення аналізу в єдності змісту й форми, повноту сприймання учнями образно-змістової сторони твору, дає учням конкретне уявлення про способи творення образів за допомогою зображувально-виражальних засобів, однак розгляд тексту має не проблемний характер, роль композиційних засобів не з'ясовується, характери розкриваються головним чином через особливості мовлення дійових осіб.

У процесі комплексного використання шляхів один з них, як правило, буде провідним, найбільш застосовуваним, інші - допоміжними, що обумовлюється особливостями вивчаваного твору, рівнем мовно-літературної освіти учнів, метою уроку.

Аналіз художнього твору має посилити емоційний вплив мистецтва слова на учнів.

Основні умови, що забезпечують емоційність аналізу:

- виразність першого читання тексту;
- естетичне сприймання художнього образу;
- емоційність мови учителя;
- розгляд епізодів, які несуть найбільше емоційне навантаження;
- увага до ліричних відступів;
- розкриття краси поетичного слова, з'ясування засобів його вираження;
- перекази, близькі до тексту твору;
- належний рівень літературно-естетичної підготовки учнів, їх здатність відчувати різні емоції, співпереживати з героями;
- практичне освоєння засобів художньої мови і формування вмінь поетично висловлювати свої думки.

Під час аналізу застосовують бесіду, лекції, самостійну роботу учнів, а також різні методичні прийоми: *зіставлення* (елементів художньої структури одного й того ж твору; творів, близьких за характером, сюжетом, образами, проблемами, способами типізації дійсності; змісту твору з життєвими

фактами, які покладені в його основу; з фактами нашої дійсності; з картинами та ілюстраціями відомих художників, скульптурними зображеннями, музичними творами, виставами, кінофільмами тощо; зображеного письменником з особистим досвідом школярів), *перечитування* тексту з метою виконання поставлених учителем завдань; *прослухування* художнього читання твору артистами й обґрунтування свого бачення тощо.

Закріплення знань і формування вмінь і навичок як компонента уроку передбачає таку організацію навчального процесу, яка допомагає повному усвідомленню теоретичного матеріалу шляхом повторення найскладніших питань, навчає учнів застосовувати теорію для вирішення практичних завдань, сприяє систематизації й узагальненню вивченого, проймає всю роботу ідеєю розвитку мовлення, забезпечує активну розумову діяльність, скеровану на розвиток логічного мислення, використовує можливості паралельного викладання споріднених мов, літератур. Це досягають шляхом виконання системи тренувальних вправ, що передбачає не тільки аналіз мовних чи літературних явищ, а й творчі вправи.

На **контрольно-коригувальному етапі (Підсумок уроку)** встановлюють відповідність між поставленими завданнями уроку та результатами, вносять корективи, визначають перспективи, складають план подальшої роботи.

Порівняння результатів навчання з поставленими завданнями дає вчителю можливість виявити типові помилки й труднощі учнів, і, що головне, з'ясувати їх причини та визначити шляхи їх усунення. Значну увагу приділяють само- та взаємооцінюванню, рефлексивній діяльності.

Мета етапу **повідомлення домашнього завдання** - пояснити особливості виконання домашньої роботи, мотивувати необхідність її виконання. Завдання, яке учень виконує вдома, є ланкою, що з'єднує попередній і наступні уроки та вирізняється значною самостійністю, індивідуальністю. Домашня робота концентрує увагу учнів на головному,

сприяє міцному засвоєнню матеріалу, розвиває пам'ять та автоматизує навички.

Виконання домашньої роботи необхідно умотивувати цікавою постановкою проблеми, використанням прагнення учнів до визнання та оцінювання їх успіхів, врахування особистих нахилів і бажань.

Готуючи нетрадиційний урок, ураховують вікові особливості школярів віку.

Таблиця

Психологічні особливості учнів певної вікової категорії

Віковий період	Психологічні особливості учня
Молодий підлітковий вік (5 – 6 класи)	<p>Найявний потяг до активної діяльності, колективних форм роботи на уроці, їх легко залучити до різних видів навчальної діяльності.</p> <p>Характерна посилена емоційність і безпосередність художнього читання. Домінує наочно-образна форма мислення. Загострюється чутливість до художнього слова, сприйняття художнього твору відзначається яскравістю, багатством асоціацій, барв, звуків. Високий рівень запам'ятовування найдрібніших деталей художнього тексту твору, мовознавчих понять і визначень. Активно розвивається і збагачується усне мовлення. Сприймання твору – наївно-реалістичне, фрагментарне, на інформативному рівні. Важко збагнути складні людські почуття, моральні аспекти твору тощо. До художнього твору учень підходить не як до явища мистецтва, а насамперед як до певної інформації. Активно пізнає навколишню дійсність.</p> <p>Для сприймання художнього твору притаманна асоціативна ідентифікація – своєрідне суб'єктивне вживання в образ того чи іншого героя, внаслідок чого відбувається повне чи часткове уподібнення йому. Приміряючи себе до інших, школяр глибше пізнає свої можливості. Діти схильні до фантазування, гри, суперництва, змагання. Не вміють аналізувати художні явища, у висловлюваннях домінує констатація фактів. Не вміють виділити типове й індивідуальне у творі.</p> <p>Відбувається перебудова пізнавальних процесів - формування довільності, продуктивності, стійкості - розвиток довільної уваги, сприйняття, пам'яті (насамперед механічної), мислення (перехід від наочно-образного мислення до</p>

	<p>словесно-логічного нарівні конкретних понять); розвиток саморегуляції поведінки, волі; засвоєння вміння читати, писати, накопичувати знання; розширення сфери спілкування, поява нових авторитетів (учитель), формування стосунків у навчальному колективі; формування самооцінки на підставі оцінки вчителів і досягнутих результатів у навчанні, часто зниження самооцінки; формування впевненості в собі, компетентності або зневіра у власних силах, почуття неповноцінності, втрата інтересу до навчання через критичність учителів і батьків у результаті ускладнень у навчанні.</p>
<p>Старший підлітковий вік (7-8 класи)</p>	<p>Найбільш сприятливий сенситивний період з погляду мовного й літературного розвитку учня. Поглиблюється процес естетичного сприймання твору, розвивається здатність помічати художні прийоми і деталі твору. Відбувається відкриття свого внутрішнього світу, а отже, й усвідомлення існування світу письменника, автора твору. Краще заглиблюються і внутрішній світ літературних персонажів. Прагне визначити своє місце в колективі, сім'ї, у світі. Має певний рівень літературних і мовних знань і аналітичних умінь, хоча аналіз чи інтерпретація художнього твору відмічаються фрагментарністю, одностороннім підходом, недостатньою увагою до тексту твору, одноплановістю узагальнень тощо. Важко визначити авторську позицію у творі, якщо вона виражена не відкрито, а через підтекст та його деталі. На примітивному рівні починає розрізняти авторські узагальнення, індивідуальне й типові у художньому творі. Активно формує і розвиває здібність до мовлення під впливом мовного спілкування, мовної комунікації. Ефективно удосконалює писання як найскладніший вид мовленнєвої діяльності. Високий рівень довільного запам'ятовування мовного матеріалу через активну розмову діяльність, мимовільного – через зацікавленість, порівняння з відомим, опору на різні відчуття.</p> <p>Нестійка емоційна сфера, сплески та некерованість емоцій і настрою, що пояснюється статевим дозріванням підлітків; самоутвердження власної самостійності та індивідуальності, можливість виникнення конфліктних ситуацій на уроках; провідна діяльність - спілкування з підлітками, засвоєння нових норм поведінки та стосунків з людьми через необхідність «завоювати» визнання, приязнь та повагу однолітків до себе; формування самооцінки, характеру; розвиток логічного мислення, здатності до теоретичних міркувань і самоаналізу, оперування абстрактними поняттями; схильність до ризику, агресивності</p>

	як прийомів самоутвердження; вибірковість у навчанні.
Рання юність (9 – 11 класи)	Активно формуються естетичні та художні смаки. Вік шукань, схвильованих роздумів, високих прагнень в поривань. Великою популярністю користуються художні твори, у яких вирішуються важливі моральні проблеми людського буття, психологічно осмислюються стосунки людини з суспільством, порушуються питання про моральні норми. Відбувається формування уявлення про себе, самооцінювання своєї зовнішності, розумових, моральних, вольових якостей; посилення вольової регуляції; збільшення концентрації уваги, обсягу пам'яті, логізації навчального матеріалу, абстрактно-логічного мислення; формування вміння самостійно розв'язувати складні питання; власного світогляду як цілісної системи поглядів, знань і переконань; прагнення до утвердження своєї незалежності, оригінальності; зневажання порад старших. Наявне професійне самовизначення – головний мотив пізнавальної діяльності; істотна перебудова емоційної сфери. Часто вдаються до засвоєння готових положень, висновків, фактів, частина старшокласників підмінює читання оригінальну тексту твору його зменшеною копією чи критичною літературою. Сформована висока самостійність і критичність суджень. Частина старшокласників складають пісні, пишуть вірші тощо. Високий рівень сприйняття і породження мовлення.

Основні типи моделей спілкування на уроці:

- модель А, до якої належать нестандартні уроки, що передбачають однобічний вплив на учня з боку вчителя (*урок-лекція, урок-семінар, урок-суд, урок-новела, урок-залік*);
- модель Б, що містить нестандартні уроки, які передбачають взаємодію учнів у процесі парної чи групової роботи (*урок - огляд знань, урок - брейн-ринг, урок-конференція, урок-КВК, урок-розслідування*);
- модель В, що об'єднує нетрадиційні уроки, в яких передбачається як вплив учителя на учня, так і виконання роботи в парі або групі з рештою учнів (*інтегрований урок, урок-мандрівка, урок-екскурсія, урок-есе, урок - літературно-музична композиція, урок-казка*).

З часом учитель виробляє **індивідуальний педагогічний стиль** у роботі з учнями, колегами, батьками.

Індивідуальний педагогічний стиль - це своєрідний «почерк», певна манера педагогічних дій, що притаманна кожному вчителеві.

Олександр Захаренко писав про це так: «... таємниця творчості педагога в його відмові йти по протореній стежці, в його звичці знаходити нестандартні рішення будь-якої проблеми. Кого люблять діти? Хто не такий як всі, хто щодня радує їх новинкою, хто не буденно сіра, а святкова творча особистість».

Розрізняють спільні та індивідуальні ознаки педагогічного стилю. Під спільними ознаками розуміють основні риси педагогічної майстерності групи вчителів, під індивідуальними – особисту майстерність окремого педагога, яка насамперед пов'язана з нахилами, здібностями, талантом.

На формування педагогічного індивідуального стилю неабиякий вплив справляють такі основні **стилі спілкування вчителя з учнями**

Порівнюючи класифікації стилів педагогічного спілкування, найбільш прийнятною, на нашу думку, є така диференціація **стилів педагогічного спілкування**:

➤ **діалогічний**: активність, контактність і висока ефективність спілкування; педагогічний оптимізм, опора на позитивний потенціал особистості школяра (студента) і учнівського (студентського) колективу, поєднання доброзичливої вимогливості з довірою до самостійності молодої людини; впевнена відкритість, щирість і природність у спілкуванні; безкорислива чуйність і емоційне сприйняття учнів (студентів) як партнерів зі спілкування, прагнення до взаєморозуміння і співпраці; глибоке й адекватне сприйняття й розуміння поведінки індивіда, його особистісної проблематики, врахування полімотивованості його вчинків; цілісний вплив на

особистість вихованця та його ціннісно-смыслову орієнтацію; висока імпровізованість у спілкуванні, готовність до новизни, орієнтація на діалог, дискусію, обговорення; прагнення до власного професійного особистісного зростання; достатньо висока й адекватна самооцінка, розвинуте почуття гумору;

➤ **альтруїстичний:** повне підпорядкування себе завданням професійної діяльності, відданість роботі та студентам у поєднанні з недовірою до їхньої самостійності, підміна їхніх зусиль власною активністю, формування у вихованців залежності від себе; потреба в емоційній близькості, чуйність і навіть жертвність у поєднанні з байдужістю до того, як його розуміють; відсутність прагнення до власного професійного особистісного зростання; низький рівень рефлексії власної поведінки;

➤ **конформістський:** поведінкове, депроблематизоване і безконфліктне спілкування з вихованцями без чітко визначених педагогічних і комунікативних цілей, яке часто переходить у пасивне реагування на зміни ситуацій; відсутність прагнення до глибокого розуміння учнів (студентів), підміна його орієнтацією на некритичну “злагоду” (інколи – зменшення необхідної дистанції до панібратства), зовнішня формальна доброзичливість при внутрішній байдужості або підвищеному занепокоєнні; орієнтація на репродуктивну діяльність, прагнення відповідати існуючим стандартам; поступливість, невпевненість, недостатня вимогливість, відсутність ініціативи; лабільна або низька самооцінка;

➤ **пасивний:** холодна відчуженість, гранична стриманість, підкреслена дистантність, орієнтація на поверхневе рольове спілкування; відсутність потреби в емоційному включенні у спілкування, замкненість і байдужість до вихованців, низька сенситивність щодо емоційно-психічних станів (“емоційна глухота”);

висока самооцінка у поєднанні з прихованою незадоволеністю спілкуванням;

➤ **маніпулятивний:** егоцентрична спрямованість, висока потреба у досягненні успіху; підкреслена вимогливість, замасковане приховане самолюбство; високий рівень розвитку комунікативних умінь і вмиле використання останніх для прихованого маніпулювання партнерами зі спілкування; добре знання сильних і слабких сторін вихованців у поєднанні з власною закритістю, нещирістю; достатньо розвинена рефлексія власної поведінки, високі самооцінка і самоконтроль;

➤ **авторитарно-монологічний:** прагнення до домінування, орієнтація на “виховання примушування”, домінування дисциплінарних методів і прийомів над організуючими; егоцентризм, нетерпимість до помилок, заперечень із боку співрозмовників, відсутність педагогічного такту, агресивність; суб’єктивізм в оцінках, жорстока поляризація останніх; ригідність, орієнтація на репродуктивну діяльність, стерео типізація педагогічних впливів; низька сенситивність і рефлексія власної поведінки, висока самооцінка;

➤ **конфліктний:** неприйняття спілкування у своїй професійній діяльності, педагогічний песимізм, роздратовано-імпульсивне відштовхування вихованців, скарги на їхню ворожість, прагнення звести спілкування з ними до мінімуму; емоційні “зриви”, інформативне перекладання відповідальності за невдачі у спілкуванні на співрозмовників або на об’єктивні обставини; низька самооцінка і самоконтроль (за Григорієм Васяновичем).

Вищим рівнем і найбільш продуктивним у реалізації завдань навчально-виховного процесу сучасної школи, безперечно, є діалогічний стиль спілкування. Такий стиль забезпечує реальний морально-психологічний контакт суб’єктів спілкування, сприяє подоланню психологічних бар’єрів,

трансформує позицію підкорення на позицію співпраці, створює продуктивні міжособистісні взаємини партнерів по спілкуванню.

4.

ТЕХНОЛОГІЇ ЗАНЯТЬ ІЗ РЕГІОНАЛЬНИМ КОМПОНЕНТОМ

4.1. Технологія сучасного уроку

Пошуки засобів ефективного навчання спонукають до створення і застосування педагогічних технологій.

Слово “технологія” грецького походження й означає “знання про майстерність”.

Як зазначає Олена Пометун, педагогічна технологія дає відповідь на запитання *як, якими* (методами, прийомами, засобами) досягти поставленої мети, встановлюючи порядок використання різноманітних моделей навчання.

Технологія – це комплекс, що складається з запланованих результатів, засобів оцінки для корекції та вибору оптимальних методів, прийомів навчання, оптимальних для даної конкретної ситуації, набору моделей навчання, розроблених учителем на цій основі.

Будь-яка технологія передбачає послідовність і взаємозв'язок етапів:

1. Визначення основної мети і чіткої системи цілей, що формулюються, як правило, через передбачуваний результат.

2. Конструювання, проектування навчального циклу, яке передбачає:

- діагностику рівня навченості учнів, їх здібностей, можливостей;
- структурування та опис навчального матеріалу на окремі навчальні змістові одиниці (модулі, блоки) відповідно до мети;
- прогнозування кінцевих результатів (обсяг знань, умінь, навичок, цінностей);
- попереднє діагностування учнів з метою визначення рівня підготовленості їх до роботи над конкретною темою;

- обґрунтування та вибір методів, форм і засобів навчання з конкретної теми;

- проектування критеріїв оцінювання результату (поточного, проміжного, підсумкового) та процедур корегування навчального процесу.

3. Реалізація запланованої роботи: мотиваційна підготовка, усвідомлення учнями мети і завдань навчальної діяльності, розуміння учнями критеріїв оцінювання результатів навчання, засвоєння навчального матеріалу, усвідомлення та відтворення способу дій, забезпечення зворотного зв'язку у керівництві навчальною діяльністю, поточна корекція.

4. Контроль й аналіз результатів навчальної діяльності учнів.

5. Повторне відтворення циклу без змін чи з корекцією.

Проектування педагогічних технологій – це дослідницька діяльність з розробки оптимальних дидактичних умов, які забезпечують максимальну реалізацію творчого потенціалу учнів, продуктивності їх навчання.

Поняття “педагогічна технологія”, “технологія навчання”, “освітні технології”, “технології в навчанні”, “технології в освіті” широко використовують і мають різні тлумачення, залежно від тенденцій в освіті.

Урок – елемент педагогічної системи, його **технологія** – це система дій, яка підвищує ефективність навчання. **Технологічний підхід до уроку** дає можливість сконструювати такий навчальний процес, який відповідав би змісту і навчальній меті, що ставить перед собою й учнями вчитель.

Технологія навчання – сукупність адекватних до мети, завдань, принципів і умов навчання форм, методів, прийомів, які забезпечують ефективне поєднання теорії й практики на заняттях з української мови чи літератури.

Учені виділяють такі ознаки технології уроку:

- сучасність – постійне прагнення до новизни і вдосконалення змісту уроку;

- оптимальність – спроба досягти навчально-виховних цілей при економічному використанні часу;

- інтегральність – синтез знань з мови, літератури, історії, краєзнавства тощо;

- науковість – опора на досягнення сучасної лінгвістики, лінгводидактики, лінгвопсихології, літературознавства;

- відтворення процесу навчання і його результатів;

- програмування діяльності вчителя й учнів;

- використання різноманітних засобів навчання, ТЗН;

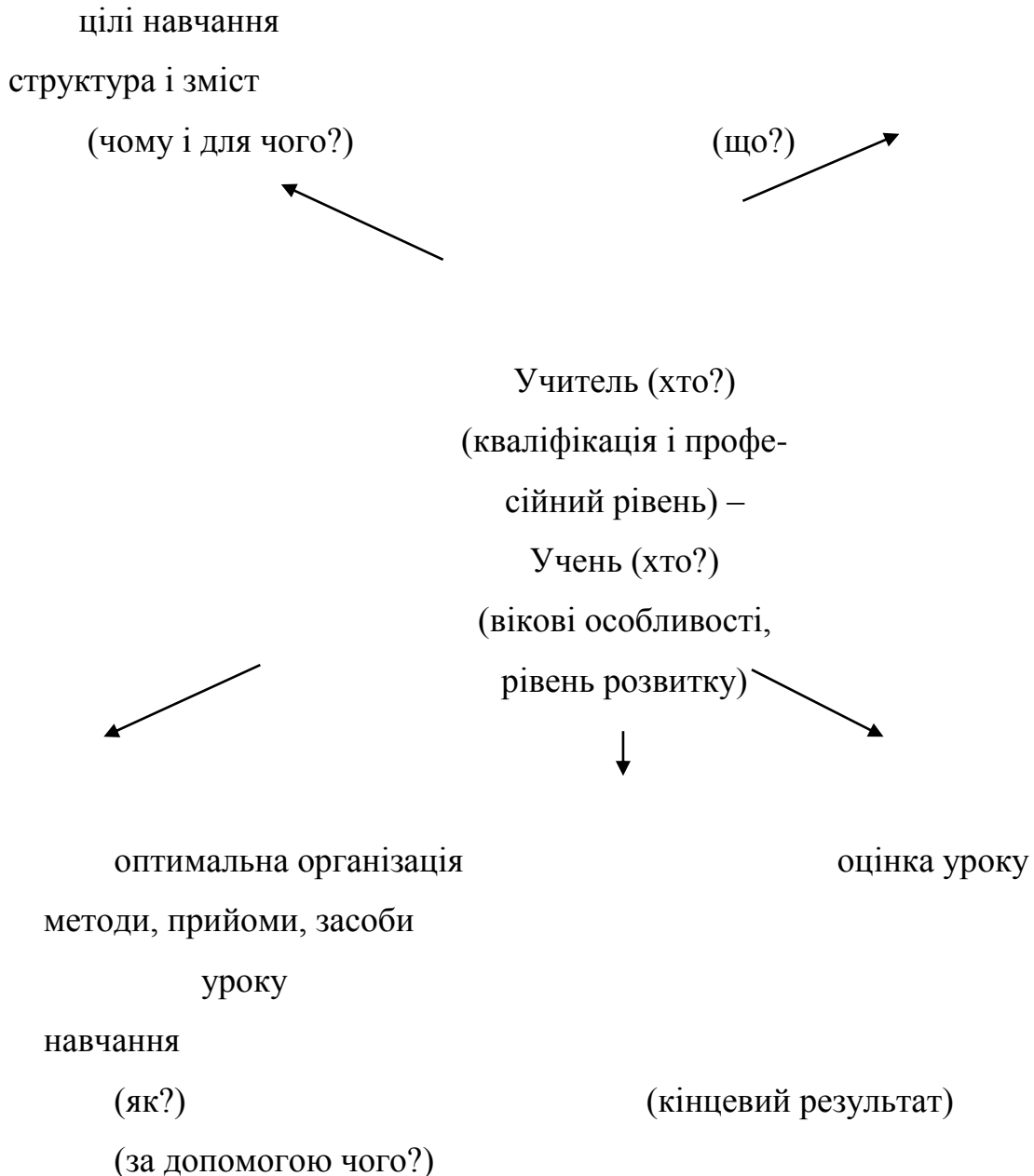
- якісна і кількісна оцінка результатів уроку.

Марія Пентилюк зазначає, що інноваційні процеси сьогодення насамперед стосуються структури уроку. Важливою в цьому плані є проблема технології уроку, що передбачає системний підхід до навчального процесу. Системний підхід охоплює всі етапи розробки системи уроків – від постановки цілей і конструювання навчального процесу до перевірки його ефективності. За умов системного підходу до навчальної діяльності технологію уроку слід розглядати як систематичне і послідовне втілення на практиці попередньо спроектованого навчально-виховного процесу. З огляду на те, що кожний урок є елементом педагогічної системи, його технологія є складником загальної педагогічної технології, під якою розуміють систему дій, що підвищують ефективність навчання.

Технологічний підхід до уроку дає можливість конструювати навчальний процес відповідно до змісту, меті і навчальним цілям, що ставить учитель перед собою й учнями. Розробка технології уроків розкриває творчі можливості учителя – словесника і передбачає: 1) постановку мети; 2) визначення змісту; 3) оптимальний вибір організаційних форм і засобів навчання; 4) розробку структури і змісту уроку, спрямованих на ефективне розв'язання дидактичних завдань. Навчальний процес двоєдиний, участь у ньому беруть як учитель, так і учні, кожен виконує свою функцію і роль. Структуру технології уроку можна показати у вигляді схеми.

Складові технології уроку української мови

(за М.Пентилюк)

Виділяють технології репродуктивні, тестові, проєкти, диференційованого, особистісно зорієнтованого, розвивального навчання, технології модульно-розвивального, проблемного навчання, глибокого засвоєння на основі схемно-знакових моделей тощо. Розглянемо найбільш перспективні педагогічні концепції, що діють у галузях мовної і літературної освіти або можуть бути застосовані в них.

О. Пометун, Л. Пироженко виділяють чотири групи технологій залежно від мети уроку та форм організації навчальної діяльності учнів:

- інтерактивні технології *колективно-групового навчання* – технології, що передбачають одночасну спільну (фронтальну) роботу всього класу;

- інтерактивні технології *кооперативного навчання* (організація навчання у малих групах учнів, об'єднаних спільною навчальною метою: робота в парах, карусель, робота в малих групах, акваріум тощо);

- технології *ситуативного моделювання* – побудова навчального процесу за допомогою залучення учня до гри, передусім, ігрове моделювання явищ, що вивчаються;

- технології *опрацювання дискусійних питань* – широке публічне обговорення якогось суперечливого питання.

Інтерактивні технології кооперативного навчання – це кооперативна форма навчальної діяльності – форма організації навчання у малих групах учнів, об'єднаних спільною навчальною метою. Кооперативне навчання здійснюється як у групах, так і в парах.

Парна і групова робота організовується як на уроках засвоєння, так і на уроках застосування знань, умінь та навичок.

Залежно від змісту та мети навчання можливі різні варіанти організації роботи груп: *робота в парах; ротаційні (змінювані) трійки; два - чотири - всі разом; карусель; робота в малих групах; діалог; синтез думок; спільний проект; пошук інформації; коло ідей; акваріум*

Інтерактивні технології кооперативно-групового навчання – це інтерактивні технології, які передбачають одночасну групову (фронтальну) роботу всього класу. Групова (фронтальна) форма організації навчання – передбачає навчання однією людиною групи учнів чи цілого класу. Усі учні працюють разом чи індивідуально над одним завданням із наступним контролем результатів: *обговорення проблеми в загальному колі; мікрофон; незакінчені речення; мозковий штурм; навчаючи – вчусь; ажурна пилка; аналіз ситуації (Case – метод); вирішення проблем; дерево рішень.*

Інтерактивні технології ситуативного моделювання – це модель навчання у грі – побудова навчального процесу за допомогою включення

учня в гру, підпорядковану дидактичній меті (передусім ігрове моделювання явищ, що вивчаються). Учням надається максимальна свобода інтелектуальної діяльності, яка обмежується лише визначеними правилами гри. Учні самостійно обирають собі роботу у грі, висуваючи припущення про ймовірний розвиток подій, створюють проблемну ситуацію, шукають шляхи її розв'язання, беручи на себе відповідальність за обране рішення. Учитель в ігровій моделі виступає як інструктор (ознайомлення з правилами гри, консультації під час її проведення), тренер (підказка учням для прискорення проведення гри), головуючий, ведучий (організатор обговорення). Види інтерактивних ігор: *імітаційні ігри; симуляційні ігри; судове слухання; громадські слухання; рольова гра.*

Інтерактивні технології опрацювання дискусійних питань. Дискусія – широке публічне обговорення спірного питання. Вона може виступати як метод засвоєння знань, закріплення їх, вироблення вмінь і навичок, як метод розвитку психічних функцій, творчих здібностей і особистісних якостей учнів, а також як метод стимулювання і мотивації уміння. Є кілька варіантів моделювання навчальних тем на основі дискусії:

- побудова вивчення теми як підготовки до дискусії за всім матеріалом, яка відбувається на останньому уроці;
- включення дискусійного компонента в окремі уроки теми на етапах перевірки домашнього завдання і закріплення щойно вивченого матеріалу;
- побудова навчання як самостійної або групової роботи учнів з обговорення її результатів.

Найбільш поширеними у вітчизняній методиці навчання є метод прес; займи позицію; неперервна школа думок; дискусія; дебати.

Модульне навчання – це пакет науково адаптованих програм для індивідуального навчання, що оптимізує академічні та особистісні досягнення учня з певним рівнем підготовки. Воно здійснюється за окремими

функціонально автономними вузлами, відображеними у змісті, організаційних формах і методах, тобто за модулями, призначення яких – розв’язання конкретного кола психолого - педагогічних завдань

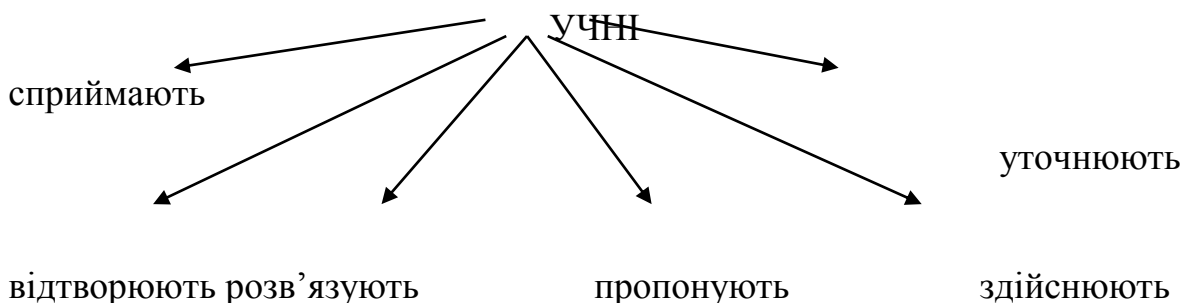
Мета модульно-розвивальної технології навчання (за А.Фурманом) - забезпечення оптимізації соціального зростання вчителя й учня.

Завдання: самореалізація особистості вчителя й учня завдяки творчому прилученню їх до культурних цінностей, оптимальний розвиток кожного.

Проблемне навчання як процес складається з низки етапів: виявлення суперечностей, усвідомлення їх як певних ускладнень – створення проблемної ситуації; осмислення проблемного завдання і прийняття його студентами, розуміння установки; аналіз умов пізнавального завдання, встановлення залежності між його складовими; членування основного проблемного завдання на мікрозавдання, визначення плану (програми) їх розв’язання; висунення й усвідомлення гіпотези; мобілізація ресурсу знань, умінь і навичок відповідно до умови завдання й гіпотези; добір методів і засобів розв’язання завдання; виконання системи дій і операцій, що сприяють розв’язанню завдання; перевірка одержаних результатів на практиці, зіставлення з гіпотезою, встановлення логічного зв’язку між знаннями набутими нині й раніше.

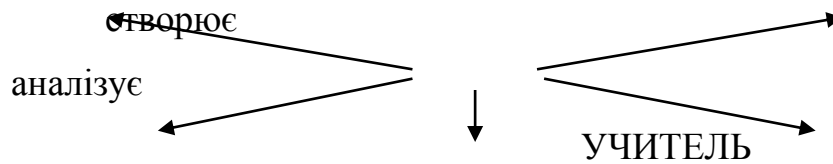
Структура уроку за технологією проблемного навчання

(за Н.Дайрі)

Пе	Проблемна		Сам	Виявлен	Роз	Завдан
ревірка	ситуація		остійна	ня	в'язання	ня для
знань	Про	Про	пошуков	результатів	проблем	домашньої

	блемне завданн я	блемний виклад	а діяльніс ть		них завдань	самостійної роботи
--	------------------------	-------------------	---------------------	--	----------------	-----------------------

мотивує
обирає

визначає

Суть проблемного навчання полягає у створенні для учнів проблемних ситуацій, в усвідомленні, сприйнятті, розв'язанні їх у процесі спільної роботи учнів і вчителя за умов максимальної самостійності перших і під загальним керівництвом останнього. Таке навчання відбувається за типовою схемою:

- учитель створює проблемну ситуацію, для розв'язання якої учень має знайти й використати нові для себе засоби діяльності;

- учні аналізують ситуацію, усвідомлюють, що для них невідоме, шукають способи розв'язання проблеми, вчитель допомагає їм, надаючи необхідну інформацію.

Результатом проблемного навчання є нові знання, уміння, способи їх реалізації, розумова діяльність учнів. Так, поглиблюючи знання десятикласників про лексику соціальних діалектів, доцільно у класі провести дискусію: чи варто користуватися комп'ютерним жаргоном у міжособистісному спілкуванні на комп'ютерні теми? Перед цим необхідно провести етап рефлексії і самоперевірки у формі бесіди і розв'язати такі завдання:

- Що ми називаємо соціодіалектами?

- Схарактеризуйте поняття «жаргон», «арго», «сленг».
- Які способи творення жаргонізмів, арготизмів?
- Дайте визначення явища «професійний жаргон».
- Що ми розуміємо під поняттям «просторіччя»?

В основі репродуктивної технології пояснювально-ілюстративне навчання, для якого характерне інформування, просвіта учнів і організація репродуктивної діяльності для засвоєння знань, вироблення вмінь і навичок. Головне завдання вчителя – дати учням знання в готовому вигляді й зорієнтувати їхні зусилля на запам'ятовування відповідної інформації. Домінуючими прийомами реалізації технології є слово, розповідь, пояснення, лекція вчителя.

Слово й розповідь учителя – це прийоми роботи, які найчастіше використовуються в середніх класах; лекція – у старших класах.

Слово вчителя використовують, коли необхідно дати учням коротеньку інформацію. Ним учитель розпочинає урок (вступне слово вчителя), підбиває підсумки певного етапу чи всього уроку (підсумкове слово вчителя), дає необхідну інформацію протягом уроку (пояснення вчителя).

Основне призначення розповіді-пояснення - подати учням навчальну інформацію і забезпечити її сприйняття, осмислення, запам'ятовування. Форма подачі інформації може бути різною: 1) розповідь-пояснення; 2) шкільна лекція; 3) пояснення завдання самостійної роботи; 4) повідомлення додаткових відомостей; 5) інструкція до виконання завдань. Під час усного викладу навчального матеріалу використовують засоби для активізації сприйняття і засвоєння інформації, зокрема наочність (таблиці, схеми, фотографії, малюнки, репродукції картин), технічні засоби (епідіаскоп, кодоскоп, магнітофон, комп'ютер).

У старших класах розповідь учителя поступово розширюється і набуває ознак лекції.

Педагогічною суттю методу лекції є логічно послідовний виклад навчального матеріалу вчителем. Лекція – один з економних способів

передачі інформації. Але лекція має свої обмежені можливості у засобах активізації учнів, утруднює зворотний зв'язок учителя й учнів, індивідуальну роботу в класі. Учень виступає переважно об'єктом впливу, а суб'єктом дії.

Лекція може бути результативною і ефективною за умов: правильного вибору навчального матеріалу; включення в лекцію проблемних запитань і завдань, створення проблемних ситуацій; лекторської майстерності вчителя.

Пропонують таку структуру уроку-лекції:

1. Актуалізація опорних знань.
2. Повідомлення теми, мети, мотивація навчальної діяльності.
3. Оголошення плану лекції, списку літератури.
4. Розповідь учителя (власне лекція).
5. Повідомлення учнів (заздалегідь підготовлені за завданням учителя).
6. Використання ТЗН, наочності.
7. Бесіда на сприймання матеріалу.
8. Підсумок.

Перевагами цієї технології є економія часу; ефективність управління навчально-виховним процесом; зменшення зусиль учнів для розуміння складного матеріалу тощо. Основними недоліками - обмежені можливості для розвитку самостійності, критичності і гнучкості мислення, творчого потенціалу школярів.

Тестові технології допомагають об'єктивно визначити рівень знань школярів з літератури і мови, сформованість у них відповідних умінь і навичок. Переваги тестування над іншими формами контролю навчальних досягнень учнів полягають у тому, що за їхньою допомогою знімається емоційне напруження школярів, характерне для проведення контрольних робіт, рівень володіння теоретичним та фактичним матеріалом перевіряється швидше, ніж при використанні традиційних методичних форм, сам процес перевірки спрощується за процедурою.

Тестові завдання мають свою специфіку. Відповідно до призначення тести з літератури можна поділити на кілька різновидів:

1. Тести, що перевіряють засвоєння життя і творчості письменника.
2. Тести, що перевіряють знання тексту літературного твору.
3. Тести, що перевіряють уміння комплексно або частково, за одним із аспектів аналізувати літературний твір.
4. Тести, що перевіряють засвоєння учнями літературознавчої теорії.

Тести двох перших видів покликані перевірити рівень засвоєння фактологічного матеріалу й не можуть вважатися визначальними в остаточному оцінюванні навчальних досягнень учнів;

Тести третього виду спонукають школярів до активного мислення, потужної інтелектуальної роботи, дають змогу виявити не тільки знання учнями тексту, а й його розуміння, і тому можуть використовуватися при тематичному оцінюванні;

Тести четвертого виду покликані визначити засвоєння школярами основ теорії літератури й теж не є визначальними в оцінюванні школярів, а тільки в комплексі з іншими завданнями сприяють виробленню у них чіткої настанови на постійну, систематичну працю.

Подаємо зразок: «Тести за творчістю О.Кобилянської. 10 клас»

1. Тести, що перевіряють рівень засвоєння життя та творчості письменника

1. Де народилася Ольга Кобилянська?
 - а) на Буковині (+);
 - б) в Галичині;
 - в) на Поділлі;
 - г) на Катеринославщині;
 - г) на Полтавщині.

2. Початкову освіту Ольга Кобилянська отримала офіційною мовою тогочасної Буковини:

- а) українською;
- б) німецькою (+);
- в) польською;
- г) російською;
- ґ) угорською.

2.Тести, що перевіряють знання тексту літературного твору

1. Хто з персонажів повісті «Людина» висловлює протест проти функцій, «визначених природою – бути дружиною, матір'ю, домогосподаркою?»

- а) Ірина Ляуфлер;
- б) Олена Ляуфлер (+);
- в) Герман-Євген-Сидор;
- г) батько Олени;
- ґ) Фельс.

2. Хто з персонажів повісті «Царівна» О.Кобилянської заявляє: «Я люблю боротьбу... Таку, з якої чоловік виходить сильнішим і чистішим».

- а) Іван Марко;
- б) Лорден;
- в) Павлінка;
- г) Наталка Веркович (+);
- ґ) Василь Орядин.

3.Тести, що перевіряють уміння комплексно або частково, за одним із аспектів аналізувати літературний твір

1. У чому особливість композиції повісті «Царівна» Ольги Кобилянської?

- а) написана у формі листів;
- б) написана у формі сповіді;
- в) написана у формі щоденникових записів (+);

- г) написана у формі закінчених новел;
- г) оповідь подана від 1-ої особи, свідка подій.

2. У якому творі О.Кобилянська виписала ідеал нової людини – сильної, духовно багаті особистості, самодостатньої Людини, гідної її високого покликання?

- а) «Людина»;
- б) «Царівна» (+);
- в) «Земля»;
- г) «Без дії»;
- г) «Битва».

3. Що стало кульмінацією повісті «Земля» О.Кобилянської?

- а) одруження Сави;
- б) служба Михайла у війську;
- в) народження у Анни близнюків;
- г) братовбивство (+);
- г) смерть Михайлових синів.

4. До якого твору Ольга Кобилянська взяла слова норвежця Йонаса Лі: «Кругом нас знаходиться якась безодня, що її вирила доля, але тут, у наших серцях, вона найглибша»?

- а) «Земля» (+);
- б) «В неділю рано зілля копала»;
- в) «Битва»;
- г) «Некультурна»;
- г) «Людина».

4.Тести, що перевіряють засвоєння учнями літературознавчої теорії

1. Провісницею якого творчого методу в українській літературі дослідники називають Ольгу Кобилянську?

- а) модернізм (+);
- б) психологізм;
- в) імпресіонізм;

- г) реалізм;
- г) сентименталізм.

2. В якому епічному жанрі не працювала О.Кобилянська?

- а) соціально-психологічне оповідання;
- б) фантастичний роман (+);
- в) соціально-психологічна повість;
- г) пейзажна психологічна новела;
- г) алегоричні поезії в прозі.

Кількість варіантів відповіді на тестове запитання, з яких учневі треба вибрати правильну, може бути різною і встановлюватися з урахуванням віку школярів: для учнів середньої школи таку кількість бажано обмежити трьома-чотирма варіантами; для старшокласників – чотирма-п'ятьма. Також слід урахувати, що мислення учнів середньої школи, як правило, конкретне й не надто активно спирається на оперування абстрактними поняттями, тож завдання для них слід добирати саме такого типу – якнайбільше конкретні, а саме: перевірка знання та розуміння тексту художнього твору, освоєні в теоретичному матеріалі, певною мірою – вміння застосувати інформацію в практичній діяльності. Натомість старшокласники вже можуть оперувати абстрактними категоріями, здійснювати аналіз літературних явищ і понять, їх зіставлення й порівняння, встановлення зв'язків між ними та їх розчленування за певними показниками.

Сучасні вчені-тестологи вважають, що тестові завдання з вибором однієї (кількох) правильних відповідей мають великий оціночний потенціал. З точки зору форми тестові завдання з літератури можуть пропонувати кілька варіантів відповіді, з яких учневі слід вибрати правильну, провести паралелі між літературними явищами та поняттями, встановити певні зв'язки між ними, а також визначити зайві або пропущені елементи в поданих переліках тощо, отже за формою тестові завдання розподіляють на чотири основні групи.

Перша група – це тестові завдання з вибором однієї чи кількох правильних відповідей. Вибір правильної відповіді породжує істинне судження, а вибір неправильної – хибне. Отже, кожне тестове завдання такої форми повинно обов'язково містити правильну відповідь (відповіді). Текстологи правильну відповідь називають «ключем», оскільки вона ніби відмикає двері до виконання завдання й отримання учасником тестування бала (балів). У тестових завданнях із вибором однієї або кількох правильних відповідей не може бути варіантів «правильна відповідь відсутня», «всі відповіді правильні», «всі відповіді неправильні». В інструкції до виконання тестового завдання з вибором однієї чи кількох правильних відповідей повинна міститися інформація чи вказівка на кількість правильних варіантів відповідей. Наприклад:

1.Завдання за вибором однієї правильної відповіді

1. Роки життя Григора Тютюнника:

- а) 1931 – 1980 (+);
- б) 1935 – 1963;
- в) 1895 – 1937;
- г) 1893 – 1913;
- д) 1937 – 1999.

Завдання за вибором двох правильних відповідей (допускається більше)

1. Григiр Тютюнник працював у таких лiтературних жанрах:

- а) оповiдання, повісті, казки (+);
- б) новели, кiносценарiй (+);
- в) роман, водевiлi, кiносценарiй;
- г) статтi, нариси, репортажi;
- д) репортажi, есе, спогади.

2. Друга група тестiв – це тестовi завдання на встановлення відповідності Під час виконання таких завдань необхідно встановити відповідність інформації, позначеної цифрами і буквами, тобто утворити

логічні пари між певними літературними (літературознавчими) фактами, розміщеними у двох колонках.

Наведемо приклад такої форми тестових завдань.

1. Установіть відповідність між літературними стилями (напрямами, течіями) та їх видатними представниками:

1. Г.Сковорода	А. Неоромантизм	1.	
2. Г.Квітка-Основ'яненко	Б. Імпресіонізм	2.	
3. М.Коцюбинський	В. Сентименталізм	3.	
4. О.Кобилянська	Г. Експресіонізм	4.	
5. М.Хвильовий	Д. Бароко	5.	
	Е. Реалізм		

3.Третя група тестів – тестові завдання на встановлення послідовності

У тестових завданнях на встановлення послідовності передбачається відновлення учнем певної логічної, хронологічної або іншої послідовності. Як і в попередньому випадку, учень шукає правильні відповіді на перетині двох колонок, позначених цифрами і буквами, цифри ж позначають правильний порядок розташування варіантів, позначених буквами.

Наведемо приклад такої форми тестових завдань.

1. Установіть хронологічну послідовність написання поем Т.Шевченка:

А. «Неофіти»	1.	
Б. «Марія»	2.	
В. «Кавказ»	3.	
Г. «Катерина»	4.	
Д. «Гайдамаки»	5.	

4. Четверта група тестів – тестові завдання на вписування короткої правильної відповіді.

Клоуз-тест – це тест-доповнення. Він не має варіантів відповідей, пропущені слова учні домислюють самостійно й записують на місці пропуску. Ефективність такого виду контролю буде забезпечена за умови, коли в учнів належним чином розвинене писемне мовлення, а також техніка письма. За змістом клоуз-тести можуть відображати відомості про життєвий та творчий шлях письменника, зміст художнього твору, як правило, названі види завдань носять репродуктивний характер, а тому не можуть бути визначальними в остаточному оцінюванні навчальних досягнень.

Зразки клоуз-тестів до теми «Ольга Кобилянська. 10 клас».

Клоуз - тести до теми «Леся Українка» 10 клас.

1. Справжнє ім'я Лесі Українки - _____.
2. Ольга Петрівна Драгоманова, в одруженні Косач, виступала під літературним псевдонімом _____.
3. У листі до Ольги Кобилянської Леся писала: „Мені легко було вийти на літературний шлях, бо я _____, але від того не менше кололи мене поетичні терни...», .

Тестові завдання **з української мови** є одним із ефективних методів навчання, засвоєння і перевірки знань. Системно відображаючи програмовий матеріал, вони сприяють об'єктивному і всебічному оцінюванню рівня його засвоєння, аналізу особливостей мовної культури особистості. Тому вміння послуговуватися тестами як засобом перевірки лінгвістичних знань і можливостей потрібні кожному вчителю, який дбає, щоб його уроки були насичені різними ефективними видами діяльності з урахуванням індивідуальних особливостей учнів.

Тести за змістом можуть охоплювати теоретичний і практичний матеріал основних розділів курсу сучасної української мови: фонетики, орфографії, лексики, фразеології, морфології, синтаксису, пунктуації, стилістики, культури мовлення, практичної риторики, лінгвістики тексту. Отже, перевіряти рівень знань змісту мовних понять і термінів, мовних

явищ, закономірностей, правил орфографії та пунктуації, значення мовних одиниць та особливостей їх функціонування, а також уміння розпізнавати мовні явища й закономірності, групувати і класифікувати мовні явища, установлювати причинно-наслідкові зв'язки мовних явищ, визначати істотні ознаки мовних явищ, відрізнати випадки правильного використання мовних засобів від помилкових, аналізувати текст: його зміст, структуру й призначення, розуміти значення та особливості функціонування мовних одиниць, створювати власні висловлювання з певною комунікативною метою, аргументовано відстоювати власну думку, використовувати здобуті знання для аналізу життєвих явищ, виражати мовними засобами свій духовний світ, популяризувати української мовою цінності української і світової культури.

З структурою і функціональним призначенням тести бувають **спонукальні або питальні:**

1. Виберіть речення, у якому неправильно вжито слово *неділя*.
 - 1) У неділю дідусь з онуком пішли гуляти у зимовий парк (З підручника).
 - 2) Була неділя, тихий час дозвілля (М.Рильський).
 - 3) Вербна неділя – назва християнського свята (За словником).
 - 4) Одна неділя має сім днів (З розмови).
 - 5) Від неділі до неділі – все в одному ділі (Народна творчість).
2. У якому рядку прислів'я містить антоніми?
 - 1) Покірну голову шабля не січе.
 - 2) Молодому книга – крила, старому – кийок.
 - 3) Де руки і охота, там скоро робота.
 - 4) Всяке діло починай з голови.
 - 5) На чужий труд ласий не будь.

За змістом тести можуть бути як репродуктивного, так і творчого характеру.

Наприклад, **тест репродуктивного характеру**, в якому подано найістотніші ознаки поняття, на основі яких необхідно назвати його:

1. З'ясуйте, які слова в речення вжито для більшої виразності.

Правда та кривда – як вогонь та вода (Народна творчість).

1) Омоніми.

2) Спільнокореневі.

3) Синоніми.

4) Пароніми.

5) Антоніми.

Тести **творчого характеру**, в яких, наприклад, на основі запропонованої назви поняття і часткового переліку його ознак необхідно завершити визначення:

1. Продовжіть речення: «Займенником називають повнозначну частину мови, що ...».

1) ...означає число, кількість предметів, їх порядок при лічбі й відповідає на питання скільки? який? котрий?

2) ... вказує на предмети, ознаки, кількість, але не називає їх.

3) ... виражає ознаку предмета або його належність і відповідає на питання який? яка? яке? чий? чия? чие? чиї?

4) ... означає назву предмета і відповідає на питання хто? що?

5) ...означає дію або стан і відповідає на питання що робить предмет? що з ним робиться?

Тести **загальноорієнтувального плану** з такими елементами, як «вказати, яке речення відповідає наведеній схемі», «визначити логічну основу класифікації», «вибрати рядок, у якому правильно виконано морфологічний аналіз слова», «знайти рядок, у якому допущено орфографічну (пунктуаційну, стилістичну) помилку» тощо.

1. У якому реченні словосполучення «з + родовий відмінок» виконує функцію означення?

1) *В кім юная душа – той не синіє з горя (П.Тичина).*

2) *Лукія почуває, що Віталій просто щасливий з своєї роботи (О.Гончар).*

3) *На д доріжкою з асфальту дві берізки обнялись (В.Сосюра).*

4) *Робота, щирі задуми з дитинства полонили (М.Стельмах).*

5) *Завтра вранці він уже не йтиме цим шляхом, п'ючи студену воду з зелених криниць (О.Гончар).*

2. У якому реченні допущено помилку при виокремленні звертання?

1) *Щоб ти, ясеню, став ще вищий, а ти, рудо, красніша, а ти, парубче, сміливіший, а ти, дівко, миліша (В.Китайгородський).*

2) *Україно – мамо сестро жінко, в'ється блискавицею твій стан. Ти, ж бо Україно, українка, склала серденьком свої вуста (Є. Гуцало).*

3) *Гей, нові Колумби, й Магеллани, напнемо вітрила наших мрій! (В.Симоненко).*

4) *Хапай Петре, поки тепле (українське прислів'я).*

5) *Ой ти, дівчинонько, моя, вір'яночко, у тебе личенько – рум'яне яблунько. А твої вустонька, а твої губоньки – звелись пелюстоньки з вогнем докупоньки (І.Драч).*

3. У якому рядку морфологічний аналіз виділеного слова виконано правильно?

*І все **навколо** – бенкет спостережень (ланцюг повторень – парад перетворень) немов накручено час на стержень (виток сповільнень – ривок прискорень)(Ю.Андрухович)*

1) Навколо – прислівник, способу дії, незмінний, у реченні – обставина.

2) Навколо – прислівник, місця дії, незмінний, у реченні – обставина.

3) Навколо – прийменник, непохідний, вжито з родовим відмінком.

4) Навколо – прийменник, похідний (прислівниковий), вжито з давальним відмінком.

5) Навколо – прийменник, похідний (прислівниковий), вжито з родовим відмінком.

4. Установіть відповідність між видом підрядних речень і наведеними прикладами.

Вид підрядного	Приклад		

речення			
1 означальне	А Аби зійти до верховин мети, знайди опору у собі самому		
2 з'ясувальне	Б Не вірте, що ви людина звичайна, — неправда!		
3 обставинне місця	В Не маєм права забувати пісень, яких навчила мати.		
4 обставинне мети	Г Клен старий на мене дивиться, наче батько на дитя.		
	Д А там, де в полі козаченька вбито, стоїть береза сива.		

5. Визначте правильне тлумачення фразеологізмів.

<i>Фразеолог ізм</i>	<i>Значення</i>		
1 Без тижня день	А щодня Б недавно В завжди Г ніколи		
2 Вискочити на суше	А перемогти в змаганнях Б брати до В звільнитися від когось Г уникнути покарання		
3 Спуститися з неба на землю	А зрозуміти щось важливе Б порівняти мрії і дійсність В сприймати дійсність реально Г вважати всі зусилля марними		
4 У свою шкіру не потовпиться	А бути дуже товстим Б бути дуже обережним В бути дуже досвідченим		

	Г бути дуже сміливим		
--	-----------------------------	--	--

6. Визначте, якою частиною мови є виділені слова в реченні (цифра позначає наступне слово).

На сонячному пагорбі, (1) *неподалік* уже (2) *давним-давно* запустілого старовинного маєтку, стоїть школа, (3) *мурована* з червоної (4) *вогнетривкої* цегли

А прикметником

Б дієприкметником (як форма дієслова)

В прислівником

Г прийменником

Д часткою

Е прикметником

1 –

2 –

3 –

4 –

Оптимальною формою тестування є використання роздрукованих варіантів. Це унеможливило помилки, що трапляються при сприйнятті завдань на слух. Важливою передумовою якісного використання тестових завдань є також їх варіювання. Це передбачає звернення до кількох видів того самого завдання та забезпечує від списування між самими учнями.

Кількість тестів має пропорційно узгоджуватися із системою оцінювання за балами, тобто можливим є використання 24, 12, 6, 4 та іншої кількості тестових завдань, що даватиме змогу легко й точно оцінити роботу школярів. Тестові завдання треба використовувати не тільки на уроках контролю знань та вмінь школярів, але й під час вивчення та закріплення нового матеріалу, що буде гарним тренінгом для школярів, при звичаюватиме до виконання завдань такого типу.

Для якісного впровадження тестування у шкільну практику є систематичність, продуманість використання протягом усього навчального року.

Проектна технологія навчання – це стимулювання інтересу учнів до певних проблем, вирішення яких потребує певної суми знань та сформованості практичних умінь для реалізації проектної діяльності.

Проект (з латинської «proectus», що означає «кинутий уперед») - це намір, який буде здійснено в майбутньому, сукупність певних дій, документів, текстів для створення реального об'єкта, предмета, створення різного роду теоретичного/практичного продукту.

Часто ототожнюють два різні види діяльності - **проектування і дослідження**. **Дослідження** виявляє те, що вже існує, проектна діяльність створює новий продукт. Тобто проектування передбачає планування, аналіз, пошук, реалізацію, результат (замислив - спроектував - здійснив).

За видом діяльності проекти бувають:

- дослідницькі (курсіві, дипломні роботи);

- творчі (наприклад: «Жива й мертва вода» - етнокультурознавчий міжпредметний проект, у якому учні досліджують унікальні властивості води, визначають традиційне ставлення українців до стихії води; розглядають, як вода як образ показана в художній літературі, яку силу їй приписує народ в легендах, переказах, піснях, у народних казках описані властивості води тощо);

- рольові, пригодницькі (наприклад: «Подорож місцями проживання і лікування Лесі Українки», де учні готують і розігрують екскурсію головними вулицями, парками міст чи сіл, виконуючи ролі літературознавця, біографа, архіваріуса, екскурсовода, екскурсантів, журналістів, фотокореспондентів та ін.);

- прикладні (наприклад, «Маршрут вихідного дня»);

- телекомунікаційні (зміст і композицію пропонують телевізійні програми, наприклад, «Я так думаю», «Без табу», «Свобода слова», «Життя чудове»);

- змішані види проектів: дослідницько-прикладні, творчо-рольові, інформаційні, інтерактивні та ін.

Основні вимоги, які висувають до проектної технології:

1. Наявність проблеми, яка вимагає дослідницького пошуку для її розв'язування (*наприклад*, особливості сучасного уроку, погляди представників різних регіонів на проблему, людей різних професій, батьків, дітей, студентів інших країн світу).

2. Практичне, теоретичне, пізнавальне значення передбачуваних результатів.

3. Структурування змістовної частини проекту (із зазначенням поетапних результатів).

4. Використання дослідницьких методів: визначення проблеми, задач дослідження, які впливають із проблем висунення гіпотези їх розв'язування, обговорення методів дослідження, оформлення кінцевих результатів, аналіз отриманих даних, підбиття підсумків, корегування, висновки (використання в ході спільного дослідження методу «мозкової атаки», «круглого столу», статистичних методів, творчих звітів, перегляду та ін.).

5. Самостійна (індивідуальна, парна, групова) діяльність учнів.

Результати виконаних проектів повинні бути матеріальними, тобто оформлені у вигляді відеофільму, щоденника мандрівника, комп'ютерної газети, презентації, веб-сторінки, електронного посібника тощо.

Основними перевагами проектної технології називають:

- пізнавальну активність учнів;
- уміння самостійно здобувати знання, орієнтуватися в сучасному інформаційному просторі;
- активний розвиток критичного мислення.

Наведемо приклад застосування проектної технології на тему ***«Інтерв'ю Гр.Тютюнника: образ національного і загальнолюдського у новелістиці письменника» (11 клас)***

У процесі підготовки проекту було визначено два етапи формування в учнів старших класів розуміння понять загальнолюдського і національного у творчій спадщині Григора Тютюнника:

I етап – вивчення біографії письменника у контексті загальнолюдського і національного за допомогою інтерактивних технологій.

II етап – розгляд оповідань «Три зозулі з поклоном», «Оддавали Катрю» у контексті визначеної теми за методом проектних технологій.

На першому етапі на основі словників, довідникової літератури учні опрацьовують лексичне значення понять «загальнолюдського» і «національного». Під загальнолюдським розуміють риси характеру, властиві всьому людству: гідність, мораль, духовність, милосердя, толерантність, відповідальність, справедливість, совість тощо, які проявляються у вчинках людей та ставленні один до одного, а поняття національне охоплює особливості певної нації, національності, що відображають їхній характер, сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, що появляється в культурі, мові, поведінці. Основними проявами національного є честь, мудрість, шляхетність, мужність, свобода, почуття родинного обов'язку, ставлення до землі.

На другому етапі укладають список літератури для самостійного опрацювання учням, визначають тип уроку та методичні прийоми - урок-рольова гра - уявна зустріч з Григором Тютюнником.

На етапі підготовки до уроку пропонують випереджувальні завдання учням для самостійної роботи. Попередньо визначають групи дослідників – «біографи», «знайомі письменника» і сам Григір Тютюнник. Групи дітей опрацьовують листи, автобіографічні твори, спогади, критичну літературу, щоденникові записи.

Урок планують у вигляді прес-конференції, тому запрошують представників періодичних видань.

Представники журналу «Слово і час» і газети «Урядовий кур'єр» пропонують запитання переважно суспільно-політичного характеру, кореспонденти «Літературної газети» – переважно про літературні плани, умови друку творів, збірок, представники журналу «Світ молоді» запитують письменника про актуальні проблеми творчості, які цікавлять молодь.

Технологія інтегрованого уроку – урок, в якому органічно поєднано відомості з інших навчальних предметів, поєднаних однією темою. Таке поєднання сприяє інформаційному збагаченню сприймання, мислення і почуттів учнів за рахунок залучення цікавого матеріалу, що дає змогу з різних сторін пізнати якість явища, поняття, досягти цілісності знань.

Виділяють такі **способи інтеграції: за змістом** (залучення матеріалу з інших дотичних предметів) **і за способом пізнавальної діяльності** (спостереження, мислення, мовлення)

В інтегрованому уроці застосовують обидва способи інтеграції.

Лариса Варзацька виділяє такі типи інтегрованих уроків української мови і мовлення:

- *вступні уроки* (уроки до певної навчальної теми з використанням між предметних зв'язків та інтегрованих видів діяльності);

- *базові уроки* (уроки, спрямовані на вироблення, корекцію і контроль навичок, умінь узагальнювати і систематизувати виучуваний мовний матеріал. На цих уроках не використовуються інтегровані засоби навчання, ефективними є між предметні зв'язки);

- *заклучні уроки* (уроки з вивчення певної теми та широким використанням інтегрованих видів діяльності, що активізують словесну творчість, розкривають виражальні можливості мовних засобів (слова, граматичні форми, інтонації)).

Наведемо приклад застосування інтеграції на уроці літератури на тему **«Роман Ліни Костенко «Маруся Чурай» у взаємозв'язках з історією України» (11 клас)**

На етапі підготовки до уроку ділять клас на три групи: 1 група – літературознавці; 2 група – історики; 3 група – читці. Учні самостійно опрацьовують літературознавчі та історичні джерела, готують доповіді й повідомлення. Літературознавці коментують авторську позицію в романі, розкривають роль художніх засобів у змалюванні героїв, звертають увагу на особливості використання історичного матеріалу; історики пояснюють згадані в тексті історичні дати, розповідають про події того часу та історичних діячів; читці вибирають епізоди з твору та готують виразне читання їх.

Освітньо-виховна мета інтегрованого уроку досягається з участю двох учителів – предметників, тому весь історичний матеріал може обговорювати учитель історії, а літературознавчий – учитель літератури.

Наведемо приклад інтеграції за змістом навчального матеріалу.

Слово вчителя.

У романі Ліни Костенко «Маруся Чурай» перед нами постає енциклопедія життя України XVII століття з усіма її світлими і сумними сторінками. І хоч тут багато батальних сцен, галереї відомих історичних діячів, широкого географічного тла, роман є дзеркалом тієї доби, тонко оздобленими руками майстра.

Доведемо, що Л.Костенко з великою відповідальністю поставилась до історичного матеріалу, суворо дотримуючись наукової достовірності подій і фактів.

Виступи учнів

Учень-літературознавець. Багатовікова історія України – це літопис життя народу-великомученика. Майже кожне століття, як свідчить наукові джерела, позначене головними роками, епідеміями, спустошливими війнами, чужоземними навалами. У романі «Маруся Чурай» під пером Ліни Костенко

ожила історична епоха XVII століття в емоційно виразних художніх образах. Рідна земля з її трагічною долею стоїть за спиною кожного з героїв, історія України тісно переплетена з сюжетною лінією життя.

Весь твір перейнятий почуттями любові до рідної землі, яка постає перед нами строкатою мозаїкою людських доль, що, взяті разом, становлять історію народу.

Роман у віршах «Маруся Чурай» - твір панорамно-масштабний, у якому відтворено увесь вир кипучого політичного і культурного життя України XVII століття.

Учень-історик. Визвольна війна, яка розгорнулася в середині XVII століття, відноситься до того ж періоду в історії України, який сприяв формуванню загальноукраїнської національної ідеї та консолідації нашого народу .

Кривава баталія національно-визвольної війни на українських землях розгорнулися з 1648 по 1676 роки. На першому етапі визвольного руху (1648-1657 рр.) основним завданням було звільнення України з-під влади польської шляхти. Національно-визвольну війну очолив гетьман Богдан Хмельницький.

Коли в травні 1648 р. над територією Польщі з'явилася комета, дехто сприйняв це явище як знак небес про майбутнє лихо. Справді, війна підірвала сили Польщі, а період з 1648 по 1657 рр. був переломний момент в історії національно-визвольного руху України. Люди не стояли осторонь цих подій, оскільки розуміли необхідність розв'язання війни. Мабуть, не було жодного свідомого українця, якого не хвилювала доля своєї країни.

Учень-літературознавець. В основу роману поетеса поклала страдницьку долю легендарної піснярки з Полтавщини Марусі Чурай. За народними переказами, Маруся народилася 1625 року в родині урядника Полтавського добровільного козацького полку Гордія Чурая. Легенда наділила Чураївну неабиякою вродою, поетичним і музичним талантом, гарним голосом. Піснями, котрі складала Маруся, властива дивовижна довершеність, музична і словесна. Стаючи надбанням народу, її пісня

починає жити життям усієї країни. Сам гетьман Б.Хмельницький відзначив видатні заслуги М.Чурай, велич її пісень, які допомагали козакам долати труднощі походів.

Читець.

Не вільно теж, караючи, при цім не
Урахувати також і чеснот.
Її пісні – як перло многоцінне,
Як дивен скарб серед земних марнот.
Тим паче зараз, як така розруха.
Тим паче зараз, при такій війні, -
Що помагає не вгашати духа,
Як не співцями створені пісні?
Про наші битви – на папері голо.
Лише в піснях вогонь отой пашить.
Таку співачку покарать на горло, -
Та це ж не що, а пісню задушить!

Учень-літературознавець. До нашого часу не дійшло жодного документального свідчення про Марусю Чурай як реальну історичну особу. Ліна Костенко стверджує, що всі папери, де могли б згадувати ім'я Марусі, загинули ще в 1658 році під час пожежі в Полтаві.

Читець. Влітку 1658 року Полтава згоріла дощенту.

Горіли солом'яні стріхи над Ворсклою.
Плавились бані дерев'яних церков.
Вітер був сильний. Полум'я гуготіло.
І довго ще літав над руїнами магістрату
Легенький попіл спалених паперів –
Всіх отих книг міських Полтавських,
Де були записи поточних судових справ.
Може, там була і справа Марусі Чурай?
Жодних свідчень про неї,

Що книги міські Полтавські «через війну,
Под час рабовання города, огнем спалені?»

Коментар учня-історика. Розгром Полтави в 1658 році – це історичний факт. Підтвердженням цього є козацькі літописи («Історія русів», літописи Самовидця, Грабянки, Величка), в яких знаходимо згадки про цю подію. Полтава була спалена згідно з наказом гетьмана І.Виговського в той час, коли в Україні після смерті Б.Хмельницького, розгорнулася міжусобна боротьба, що надовго спустошила край.

Учень-літературознавець. Образ Марусі Чурай – це немов сама душа української жінки, взагалі України. У ньому уособлені кращі моральні риси українського народу, найглибші й найвищі людські думки, почуття і пристрасті. Чураївна проходить через усю тогочасну Лівобережну Україну від Полтави до Києва. Ліна Костенко детально описує враження героїні від побаченого, коли вона йде на прощу. По дорозі до Києва Маруся зустрічається із мандрівним дяком, який добре знає сучасне і минуле рідного краю, здатний сягати думкою в майбутнє. Дяк-філософ допомагає дівчині зрозуміти всю складність і повноту історичної епохи. Він показує їй місця, де відбулися битви, невдалі козацькі повстання, жорстокі розправи польської шляхти, набіги кочівників.

Читець.

Пройшов я землю піднебесну,
Як говорив святий Іов.
Куди не глянеш в даль оцю окрестну -
Тут споконвіку скрізь лилася кров.
Там відступало військо Остряниці.
Тут села збив копитами Кончак.
А у долині річки Солониці
Слізьми покутий висох солончак.
Он бачиш, хрест, і та пташина зграйка,
І та вже річка висохла на чверть, -

оце отут скрутили Наливайка
і віддали на мученицьку смерть.
Був молодий і гарний був на вроду.
І жив і вмер як личить козаку.
За те, що він боровся за свободу,
Його спалили в мідному бику.

Учень-літературознавець. На емоційному тлі вищесказаних слів йде розкриття історичних та суспільних фактів. Ліна Костенко точно називає історичні події, постаті, місця. Автор змальовує в одному ракурсі різні фрагменти історії: описуючи дві події з часів польського володарювання (Солоницьку битву (1596) та повстання під проводом Остряниці (1638)), вона згадує ще одну, що стосується половецького хана Кончака, який своїми набігами спустошував Україну ще в XII столітті. Поетеса підтверджує думку, що «тут споконвіку скрізь лилася кров».

1-й учень-історик. *(розповідає про набіги половецьких військ, очолюваних Кончаком).*

2-й учень-історик *(розповідає про повстання під проводом Наливайка).*

3-й учень-історик *(розповідає про повстання під проводом Остряниці).*

Учень-літературознавець. У розділі «Проща» Л.Костенко також розповідає про життя нашого народу під владою Польщі. З'являється образ зрадника Яреми Вишневецького. Дяк розповідає Марусі і про деградацію роду Вишневецьких та ганебну зраду, яку вчинив Ярема.

Читець.

Там жив Ярема, син Раїни,
страшний руйнатор України.
Упир з холодними очима,
пихатий словом і чолом,
душа підступна і злочинна,
закута в панцир і шолом,
Уломок рицарського роду,

мучитель власного народу,
кривавий кат з-під темної зорі, -
отам він жив, на Замковій горі.
Загарбав край, неначе відумерщину,
І брав за все – живе і неживе.
За дим, за торг, ставщину, сухомельщину,
спасне, гребельне, з воза, рогове.

Учень-літературознавець. Мандрівний дяк згадує у своїй розповіді і матір Я.Вишневецького Раїну («душа Раїни плаче по церквах», «душа Раїни кволить між руїн»). Емоційна пригніченість цього образу посилює відчуття трагедії, яка сталася на цій землі. Автор детально описує руїни, які залишилися на місці палацу Яреми. Опис знищеного палацу підтверджує думку про те, що спустошення стало ознакою доби. Душу Марусі огортає смуток.

Читець.

А там, де жив всевладний Єремія,
Де поросли вже дикі чагарі, -
Ще кам'яною щелепою зсія
Щербатий змії чорніє на горі.
Де був палац – лежать одні руїни,
Стирчать уламки обгорілих стін.
Усе сумує смутками своїми...
Душа Раїни кволить між руїн...
І тільки хмари, хмари пурпурові...
І при дорозі – мальви і терни...
І на губах, як вічний присмак крові, -
Столиця Вишневецького. Лубни.

Учень-історик. Польсько-український магнат Ієремія Вишневецький походив зі славного козацького роду (його дідом був відомий князь Байда Вишневецький, а мати доводилась сестрою в других київському митрополиту

Петру Могилі), але виховувався в польському оточенні, де з нього зробили відступника. Цей пан із надзвичайною жорстокістю придушував повстання селян на Лівобережжі і на Волині, кидав у колодязь жінок і грудних дітей, спалював у церквах жителів сіл та містечок, виколював очі лірникам і бандуристам за те, що вони розносили заклики й відозви Хмельницького по

Технології особистісно-зорієнтованого уроку

Мета - забезпечити можливість навчання за індивідуальною програмою, створити умови для його самовизначення й самореалізації учня, спиратися на інтереси, цінності, схильності, психолого-фізіологічні особливості (пам'ять, увагу, уяву, мислення) особистості.

Учитель, обираючи особистісно-зорієнтоване навчання, має пам'ятати:

- стиль спілкування на уроці повинен ґрунтуватися на педагогіці співробітництва;
- урок слід будувати на діяльній основі: учень активно працює – одноосібно, у парі, групі, кооперативно;
- оволодіння навичками ціле визначення, планування, організації, рефлексії, оцінки, корекції є обов'язковим;
- учитель має спиратися на суб'єктивний досвід, психофізіологічні особливості школяра, його інтереси, ціннісні орієнтації, індивідуальний стиль навчальної діяльності, створювати атмосферу успіху;
- учень постійно має знаходитися в ситуації вибору;
- використовувати активні й інтерактивні методи навчання.

Анатолій Фасоля пропонує таку структуру особистісно-зорієнтованого уроку:

1. *Мотивація* (мета: сфокусувати увагу учнів на проблемі й викликати інтерес до обговорюваної теми).
2. *Цілевизначення* (мета: чітко визначення цілей, забезпечення розуміння учнями змісту їхньої діяльності, тобто того, чого вони мають досягти на уроці й чого від них чекає вчитель).

3. *Рефлексія* (мета: обговорення роботи на уроці, а саме участі кожного в спільній діяльності, аналіз здобутих результатів, труднощів, обговорення шляхів подолання недоліків у роботі, осмислення своїх відчуттів, порівняння їх з відчуттями й міркуваннями однокласників, планування досягнення намічених цілей). Послідовність формування рефлексивних умінь має такий вигляд: *аналіз і оцінка – взаємоаналіз і взаємооцінка – самоаналіз і самооцінка*.

4. *Оцінювання* (на уроці оцінюються: *рівень навченості учнів* – традиційне виставлення оцінок за знання); *рівень навчованості* – оцінка навчальних можливостей, зона найближчого розвитку (за Л.Виготським); *рівень особистісного зростання*).

Технологія інтерактивного уроку

Інтерактивний урок – спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка має конкретну, передбачувану мету – створити комфортні умови навчання, за яких кожен учень відчуває свою успішність, інтелектуальну спроможність.

Олена Пометун пропонує таку структуру уроку при застосуванні інтерактивних методик:

1. Мотивація (мета: сфокусувати увагу учнів на проблемі й викликати інтерес до теми).

2. Оголошення, представлення теми та очікуваних результатів (мета: забезпечити розуміння учнями змісту їхньої діяльності, тобто того, чого вони повинні досягти в результаті уроку і чого від них очікує вчитель).

3. Надання необхідної інформації (мета: дати необхідну суму знань, щоб на її основі виконувати практичні завдання. Це може бути міні-лекція, читання роздаткового матеріалу, перевірка виконання домашнього завдання).

4. Інтерактивна вправа – центральна частина уроку (мета: практичне освоєння матеріалу, досягнення поставлених цілей уроку. Послідовність проведення цього етапу така: 1) інструктування – вчитель окреслює цілі

вправи, правила, послідовність дій і визначає час на виконання завдань; 2) об'єднання чнів класу в групи, розподіл ролей; 3) виконання завдання учнями самостійно і один з одним, учитель як організатор, помічник, консультант; 4) презентація результатів виконання вправи.

5. Підбиття підсумків, оцінювання результатів уроку (мета: усвідомлення того, що зроблено на уроці, чи досягнуто поставлених цілей, як можна застосувати отримане в майбутньому). Важливо, щоб учні змогли самі сформулювати відповіді.

Наведемо приклад уроку із застосуванням інтерактивних технологій

Тема 1: Загальнонавчана лексика та стилістично забарвлені слова.

Діалектні, професійні слова, терміни

Тема 2: Українська мова – мова нашого народу (10 клас)

Протягом уроку проводять такі вправи:

«Мовний аукціон»

Інструкція: учням пропонують якнайшвидше підняти руку для відповіді на поставлене запитання. Учні, які слухають, мають можливість доповнити, скорегувати відповідь однокласника. За правильну, але неповну відповідь без прикладів ставиться один бал. За правильну, але неповну відповідь з прикладами – два бали. За правильну повну відповідь з прикладами – три бали. Ведучий аукціону – учитель (він же - арбітр). Окремий учень виконує роль секретаря, фіксує набрану кількість балів учнями.

- Що називається лексикою? *(Це вся сукупність слів української мови)*

- Яка наука вивчає словниковий склад мови? *(Лексикологія – наука про мову, яка вивчає словниковий склад мови як систему)*

- На які групи за походженням поділяються слова? *(Власне українські та запозичені (старослов'янізми та запозичені з інших мов).*

- Які слова відносять до незапозичених? Навести приклади. *(Власне українські – успадковані з попередніх етапів розвитку мови. Наприклад: земля, білий, баритися, мрія).*

- Які слова називаються запозиченими? (Слова, які запозичені з інших мов (латинської, грецької, тюркських,, німецької, грецької, англійської, французької тощо) називаються запозиченими). Або Запозичення – слова, засвоєні українською мовою з інших мов.

Грец. – мікроб, дифтонг, історія.

Лат. – інститут, президент, вірус.

Франц. – п'єса, жанр, етикет.

Англ. – шоу, футбол, спорт.

Нім. – офіцер, штаб, фартух.

Гра „Ти – мені, я - тобі”

Учні, об'єднавшись у пари (як сидять за партою), розкривають один одному ключові поняття теми уроку: І варіант розповідає про загальноживану лексику, II варіант дає пояснення, які слова відносимо до спеціальної лексики. Кожен наводить власні приклади.

Лексична розминка

(Учні кожного ряду одержують завдання записати на дошці слова. Переможе той ряд, який швидше впорається із завданням і не зробить жодної помилки.)

1 ряд – медичні терміни (вірус, хвороба, апендицит...)

2 ряд – музичні терміни (нота, альтерація, музичний ключ...)

3 ряд – спортивні терміни (футбол, тренер, пас...).

Пошукова робота. Гра «Я найкращий знавець рідної мови»

Серед поданих нижче слів знайти діалектизми і замінити їх літературними відповідниками.

Пильний, кліпати, жінка, дівзуня, помирати, бадеда, вікно, обща, понаравилась, машина, аудиторія, колючка, швидко, паганий, актьор, козак, безпремінно, робити, насмішка.

(Дівзуня – дівчина, бадеда – дівчина, обща – загальна, понаравилась – сподобалася, аудиторія – аудиторія, паганий – поганий, актьор – актор, безпремінно - неодмінно).

Вибірковий диктант

Випишіть слова-назви професій - і письмово поясніть їх значення.

Ремесла, якими займаються козаки

... Серед народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці і т. ін. Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої в цих краях багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох.

Тесля – робітник, що займається грубою обробкою деревини, спорудженням дерев'яних будов.

Стельмах – майстер, який робить вози, сани, колеса та ін.

Коваль – майстер, що куванням обробляє метал, виготовляє металеві предмети.

Зброяр – майстер, який виготовляв зброю.

Кожум'яка – майстер, що виготовляв сирицю.

Римар – майстер, який виготовляє ремінну зброю.

Швець – майстер, що шиє і лагодить взуття.

Бондар – майстер, ремісник, що виробляє діжки, бодні, дерев'яні відра.

Кравець – фахівець із пошиття одягу.

Технологія підготовки нетрадиційних (нестандартних) уроків

***Нетрадиційні уроки** – це оригінальні форми навчально-виховної роботи, які допомагають учителеві уникнути одноманітності і шаблонності в навчанні учнів, застосовувати ефективні методи і прийоми у процесі засвоєння, поглиблення і закріплення літературних знань, формуванні вмінь і навичок, розвитку їхніх творчих здібностей.*

Найбільш поширеною є характеристика такого уроку як імпровізованого навчального заняття, що має нестандартну (невизначену) структуру та незвичайний задум й організаційну форму. З іншого боку, нестандартним можна назвати уроки у тій чи іншій технології навчання. Наприклад,

особистісно зорієнтований урок, урок у розвивальній системі навчання, модульний урок тощо.

Нетрадиційні форми навчання відзначаються оригінальною організацією навчально-виховного процесу; забезпечують ефективність і результативність виконання особистісно-зорієнтованих завдань; дають можливість відійти від шаблонів у методиці; забезпечують можливість врахувати особливості навчального матеріалу й індивідуальні риси учнів; сприяють вихованню творчої особистості учня, розширюють можливості вчителя-словесника тощо.

Для більшості нестандартних уроків характерні колективні способи роботи; цікавість до навчального матеріалу; значна творча складова; активізація пізнавальної діяльності; партнерський стиль взаємовідносин; зміна ролі вчителя; нестандартні підходи до оцінювання та ін.

Як засвідчує аналіз, такі уроки учителі проводять недостатньо. Найчастіше до структури традиційного уроку вводять елементи нестандартності: вікторини, літературні ігри, інтерактивні вправи, дискусії, проблемні ситуації, додаткові засоби вивчення літературного матеріалу (телефільми, відеоспектаклі, навчальні телепередачі тощо).

Причинами такого стану називають: брак часу, перевантаженість шкільних програм, відсутність методичних посібників, байдужість школярів і небажання читати тексти художніх творів, відсутність внутрішньої мотивації у школярів глибоко і серйозно вивчати літературу тощо.

Потреба таких уроків очевидна: з'являються нові можливості для розвитку пізнавальних і комунікативних якостей у школярів.

Урок-лекція передбачає послідовний виклад навчального матеріалу, цілісне розкриття теми або певного розділу, аналіз конкретних фактів та явищ, чіткість аргументації та наукова доказовість висновків, використання різноманітних методичних прийомів. Такі уроки вимагають уваги, запам'ятовування, тому використовують наочність, складання плану, опорних схем; стисле конспектування основних моментів тощо.

Урок-семінар – це послідовне обговорення повідомлень, рефератів, доповідей, виконаних учнями самостійно або під керівництвом учителя для поглибленого вивчення теми, систематизації та узагальнення знань. Такі уроки сприяють формуванню навичок спілкування.

Семінарські заняття проводяться у старших класах, коли в учнів уже сформовані певні уміння і навички самостійної роботи з книгою, коли учні здатні робити самостійні висновки, узагальнення, порівнювати та зіставляти.

Цінність семінарських занять у вихованні в учнів самостійності в опануванні ними знань. У школі старшокласники повинні навчитися користуватися різними джерелами уміти підбирати потрібний матеріал, осмислювати літературу та життєві явища, коментувати відібране, викладати думки, розмовляти без папірця, встановлювати контакт із слухачами, реагувати на їх поведінку і таке інше.

Поширеним недоліком уроків-семінарів є формалізм. Учні виступають із доповідями чи рефератами, в яких списування чужих думок, багатство марнослів'я, порожнього красномовства у мовленні учнів-доповідачів.

Слабким місцем у організації шкільних семінарів буває неправильне визначення вчителем головної мети заняття. Це найбільше виявляється в семінарі дискусійного типу, коли не можуть переконати один одного.

Уроки-семінари мають специфічний зміст. Їх доцільно проводити з таких тем, де учень повинен не просто засвоїти певні відомості, а й знайти вирішення актуальної проблеми.

При підготовці до семінару вчителі спирається на індивідуальні особливості учнів. Широко застосовують як фронтальні, так і індивідуальні (підготовка коментарів, обдумування власного погляду щодо проблеми, доповідь і інше) і групові завдання (підготовка доповіді, стенду, пошуки літератури, інтерв'ю зі спеціалістом тощо). Якщо на звичайному уроці всі учні повинні бути готовими відповідати на всі запитання вчителя, то на семінарі кожен відповідає за якусь певну частину, але відповідає персонально або як член творчої групи, а тому відповідальність для учня стає реальною,

зростає.

Форма, зміст, місце семінару визначається самим учителем, при цьому він повинен врахувати можливості конкретного класу, а також матеріал, який треба засвоїти учням. У цьому виявляється творчість учителя – знайти доцільну форму навчання. Підготовка до уроку-семінару може тривати до двох тижнів. Учитель визначає тему, пропонує учням питання для обговорення, теми рефератів та доповідей, рекомендує опрацювати літературу.

При цьому необхідно дотримуватися вимог Міністерства освіти щодо кількості семінарів на тиждень у старших класах з усіх шкільних предметів. У зв'язку з тим, що в основі семінару лежить самостійна робота учнів, аби не перевантажувати їх та не порушувати розпорядок дня, пропонується у 9 класі проводити семінар один раз на тиждень з усіх предметів, у 10 класі – 2-3 рази, у 11 класі – 3-4 рази.

Для обговорення виносимо 3-4 запитання, якщо більше, то урок буде малоефективним. Кожне містке запитання можна розбити на підпитання (таким чином уникнути перевантаження учнів). Винесені питання обговорювати детально, дати можливість усім висловитися.

Наприклад, план до уроку – семінару на тему «Сучасна українська проза. Постмодерний період».

1. Українська дискусія про постмодернізм. Періодизація постмодерного періоду в сучасній українській літературі.

2. Покоління «батьків» і межові явища у традиційній стилістиці (Валерій Шевчук, Ліна Костенко, Марія Матіос).

3. Неомодерний стиль як компенсація розгромленого українського модернізму (В'ячеслав Медвідь, Євген Пашковський, Олесь Ульяненко, Степан Процюк).

4. Передпостмодерні явища у сучасній українській прозі (Володимир Діброва, Богдан Жолдак, Лесь Подерев'янський).

5. Феміністичний дискурс сучасної української прози (Оксана Забужко,

Євгенія Кононенко, Ірен Роздобудько).

Завдання уроку-семінару

1.Перевірити якість засвоєння нового матеріалу.

2.Розвивати вміння самостійно працювати з додатковою науково-критичною літературою, виявляти інтелектуальні здібності учнів, спрямовувати навчання на практичне застосування знань.

3.Навчити учнів застосовувати знання, одержані на практиці, для аналізу різних процесів, літературних явищ тощо.

Основні принципи організації уроку-семінару

1.Клас наперед поділено на групи («доповідачі», «рецензенти», «хроністи», «журналісти» тощо), оголошено тему, план і літературу до семінару.

2.Кожен учасник будь-якої з груп бере участь у семінарі.

3.Група «хроністи» результати своїх та чужих виступів оформляє у вигляді письмового завдання, а група «журналісти» - у вигляді запитань.

4.Кожен член групи бере участь у виступах.

Основні правила уроку-семінару

1.Тема семінарського заняття визначається вчителем, виходячи з того, що вона, скажімо, відсутня в шкільному підручнику.

2.Усі учні повинні записати заздалегідь тему, план та літературу майбутнього семінарського заняття.

3.Вироблення регламенту уроку є обов'язковим, адже це дає змогу виступити якомога більшій кількості учнів класу і не дає їм розслабитися та бути пасивними на уроці.

4.Така форма проведення уроку дозволяє уникнути пасивності всіх учнів класу, допомагає їм краще засвоїти новий навчальний матеріал.

Регламент уроку-семінару

1-й етап. Доповідач 1 виступає з повідомленням, що розкриває перше питання семінару.

2-й етап. Рецензент № 1 робить рецензію відповіді Доповідача № 1 і доповнює її, якщо це потрібно.

3-й етап. Хроніст № 1 складає табличку на основі цих виступів.

4-й етап. Журналіст № 1 на основі виступів своїх попередників придумує перше запитання і ставить його для всіх учнів класу. Все знову повторюється до тих пір, доки не вичерпаються питання плану семінарського заняття.

5-й етап. Підсумок уроку. Оцінювання учнів. Домашнє завдання.

Поширеною нестандартною формою уроку в старшій школі є **Урок-суд**, який використовують для вивчення протилежних поглядів у формі суду.

Завдання уроку-суду

1. Розвивати вміння аналізувати й узагальнювати явища та події згідно з інтересами дітей.

2. Вести пошукову роботу відповідно до своїх захоплень.

3. Виробляти вміння відстоювати свою точку зору, поважаючи думку опонента.

Основні принципи організації уроку-суду

1. Поділ класу на ролі за побажаннями самих учнів (суддя, секретар суду, адвокат, прокурор тощо).

2. Обов'язкове «переобладнання» класу на судову залу; перевдягання учнів згідно з обраною роллю.

3. Наявність двох сторін - обвинувачення та захисту.

4. Включення в роботу всього класу через поставлені завдання.

Регламент уроку-суду

1. Вступне слово вчителя.
2. Актуалізація опорних знань (бесіда).
3. Засвоєння нових знань (рольова гра-суд).
4. Закріплення вивченого (виконання завдань, поставлених учителем).
5. Підсумок уроку (вирок суду). Домашнє завдання.

Під час такого уроку важливо не допустити однобічної, звинувачувальної версії.

Урок – диспут - це обговорення спільного питання, проблеми з метою правильного розв'язання.

Диспут включає такі компоненти:

1. Пізнавальний включає знання про предмет, що викликає суперечку і проблемну ситуацію, яка виникла.

2. Операційно-комунікативний означає вміння вести суперечку, відстоювати свою точку зору, володіти способами здійснення логічної операції.

3. Емоційно-оціночний включає емоційні переживання, потреби, цінності, відносини, мотиви, оцінки.

Основні принципи організації уроку-диспуту такі:

1. Клас наперед поділено на групи (стверджувальна та заперечувальна сторони, може бути й нейтральна сторона, але обов'язково слід обґрунтувати таку позицію).

2. Команди-опоненти проводять між собою дискусію.

3. Після кожного уроку-диспуту команди змінюють свого лідера (капітана), щоб кожний учасник набув досвіду лідерства.

4. Кожен учасник команди обов'язково бере участь в уроці-диспуті, відстоюючи позицію своєї команди, для решти учнів, що не потрапили до жодної з команд, учитель ставить завдання, яке вони розв'язують протягом уроку.

Основні правила уроку-диспуту:

1. Тезу уроку-диспуту визначає вчитель наперед, вона залежить від теми, що вивчається за програмою.

2. Усі учні повинні записати тезу і самостійно або за допомогою вчителя підготуватися до уроку. Підготовка проходить згідно з поділом учнів на групи.

3. Під час підготовки до уроку вчитель повинен дати учням список рекомендованої літератури, а якщо учням важко її знайти, то зробити ксерокопії головних фрагментів, розділів чи статей.

4. Під час проведення такого уроку необхідно виробити його регламент, це дозволить виступати всім учням класу.

5. Обов'язково оформити у вигляді таблиці чи індивідуальних карток пам'ятку «Як вести дискусію (диспут)».

Регламент уроку-диспуту

Основні етапи уроку-диспуту

Таблиця

<i>Етап уроку - диспуту</i>	<i>Діяльність учителя</i>
Підготовчий	<p>Тезу уроку формулюємо заздалегідь, ознайомлюємо з нею учнів: записуємо на дошці чи на змінному стенді в кабінеті літератури;</p> <p>Визначаємо групи учнів, які братимуть участь у диспуті та розподілити за бажанням учнів на стверджувальні і заперечні ролі.</p> <p>Визначаємо групу інформаційної підтримки стверджувальної сторони і розподіляємо на групи «літературознавці», «архіваріуси», «біографи», «психологи», «теоретики» тощо.</p> <p>Визначаємо групу інформаційної підтримки заперечувальної сторони і розподіляємо на групи «літературознавці»,</p>

	<p>«архіваріуси», «біографи», «психологи», «теоретики» тощо.</p> <p>Визначаємо серед решти учнів групи, що будуть записувати аргументи і контр аргументи перших двох груп, тобто виконуватимуть завдання.</p>
Основна частина	<p>Надамо слово захисникові стверджувальної сторони.</p> <p>Надаємо слово всім учасникам групи підтримки стверджувальної сторони.</p> <p>Надамо слово «захисникові» заперечувальної сторони.</p> <p>Надамо слово всім учасникам групи підтримки заперечувальної сторони.</p> <p>Завершальний підсумковий диспут «захисників» з метою з'ясування фактів, аргументів, доведень, суджень, позицій.</p> <p>Під час виступів основну роботу зосереджуємо над текстом твору: цитування, коментарі, спостереження, тезування тощо.</p> <p>Застосовуємо і додаткові форми навчання: таблиці, схеми, логічні схеми, літературні плакати, відеоматеріали тощо.</p>
Заключна частина	<p>Надаємо слово учням, що фіксували стверджувальні аргументи.</p> <p>Надаємо слово учням, що фіксували заперечувальні аргументи.</p> <p>Надаємо слово учням, що бажають виступити із доповненнями.</p> <p>Виробити аргументи і контраргументи шляхом спільного обговорення (прийом «Мозковий штурм»). Укласти текстуальну таблицю, записати в зошити.</p> <p>Підбити підсумки уроку.</p> <p>Оцінити діяльність учнів на уроці.</p> <p>Оголосити і прокоментувати домашнє завдання.</p>

Пам'ятка «Як вести дискусію (диспут)»

Сперечатися по суті: головне в дискусії - аргументи, факти, логіка і доказовість.

1. Уникати реплік, що принижують людську гідність, поважати думку опонента, прагнути зрозуміти його раніше, ніж критикувати, виявляти стриманість.

3. У суперечці не допускати підвищення голосу.

4. Чітко формулювати власну думку.

5. Прагнути встановити істину, а не демонструвати власне красномовство.

6. Виявляти скромність і самокритичність, вміння з гідністю визнавати недостатність своєї аргументації.

Урок-новела – дає змогу не тільки запам'ятати навчальний матеріал, але й зробити ґрунтовний аналіз цього матеріалу, що, зрештою, формує глибокі знання учнів і практичні уміння.

Головна мета уроку-новели - розширення кругозору учнів. Використовують для опрацювання оглядових тем у старших класах, поглиблення відомостей про певне мистецьке явище, якщо в оглядах автори підручника обмежилися лише визначенням. Наприклад, «Імпресіонізм як оригінальне явище світового мистецтва», «Альтернатива як спосіб самовираження сучасних молодих українських письменників», «Особливості жіночого письма постмодерного періоду в українській літературі».

Урок-залік пов'язаний з перевіркою наявних в учнів знань з певної теми. Такі уроки сприяють розвитку механічного та смислового запам'ятовування, якості мислення (глибина, широта, самостійність тощо), мовлення, тому пропонують використовувати на етапі узагальнення і систематизації вивчення монографічної теми чи розділу підручника.

Урок - огляд знань спрямований на перевірку рівня сформованості в учнів умінь самостійно працювати із художніми і літературознавчими джерелами. У зв'язку із перевантаженням чинних шкільних програм, деякі теми у старших класах доводиться вивчати оглядово. Для проведення цього уроку важливу роль відіграє підготовча робота учнів за сприяння й керівництва вчителя. Так, учитель для груп учнів-дослідників пропонує список літератури, який необхідно опрацювати самостійно й на основі критичного аналізу скласти розгорнуте висловлювання на запропоновану тему.

Виконання завдань вимагає від учнів критичності та гнучкості мислення, уваги, уміння зіставляти, порівнювати, виділяти значуще, аргументувати, тому використовують такі типи уроків у класах з поглибленим вивченням літератури чи профільних, як заняття факультативу.

Урок - брейн-ринг передбачає перевірку знань учнів у нетрадиційній формі: замість традиційного індивідуального опитування, тестової перевірки, пропонують систему запитань в оригінальній і, часом, незвичній формі для невеликої за кількісним складом групи учнів-однорідців, команди.

Запитання продумує як сам учитель, так учні, що мають високий рівень знань. Важливо, щоб запитання не розголошувалися до початку уроку, а вперше прозвучали на уроці. Як правило, для проведення такого уроку учні об'єднуються у дві команди за власним бажанням.

Такі типи уроків проводяться на етапі узагальнення і систематизації знань. У формі брейн-рингу можна проводити і предметні виховні заходи. Особливість цього типу уроку – суперництво, кмітливість, дух змагання, що завжди викликає у дітей інтерес.

Основні принципи організації уроку - брейн-рингу

- 1.Наявність спеціально обладнаних ігрових столів.
- 2.Поділ класу на команди (шість осіб).
- 3.Повідомлення теми чи розділу, які необхідно повторити, адже питання для гри будуть саме з них.
- 4.Підбір додаткових джерел та літератури, яку необхідно проглянути і вивчити (для капітанів команд).

Основні правила проведення уроку - брейн-рингу

1. Вступне слово вчителя. Оголошення теми, мети.
2. Повторення вивченого матеріалу (брейн-ринг) - змагаються по дві команди по черзі, поки не зіграють тричі; гра триває до 5 балів.

3.Конкурс капітанів, де пропонуються питання підвищеної складності (IV рівень оцінювання знань).

4.Підсумок уроку роблять у вигляді проблемного запитання до теми.

Правила гри «Брейн-ринг»

1.Ведучий ставить запитання і виголошує «час», після чого команди мають право натискати кнопки на столах і відповідати.

2.На обговорення одного питання дається одна хвилина.

3.Відповідь повинна бути повною, точною, впевненою.

4.Якщо одна з команд дала неправильну відповідь, тоді друга команда отримує право на відповідь та 20 секунд на обговорення.

5.У межах гри відбувається конкурс капітанів, де пропонуються запитання підвищеної складності.

6.Якщо одна з команд натисне на кнопку раніше, ніж ведучий скаже слово «час», то вона позбавляється права відповіді на це запитання.

Урок-конференція є нарадою представників різних спеціальностей для обговорення певних проблем. Така форма уроку вимагає використання сукупності різних методичних приймів і засобів навчання, зокрема наочності (фотографії з сімейного альбому письменників, видання книг за різні роки, документи, відеоматеріали, аудіо записи, літературні плакати, схеми, карти перебування чи подорожей, узагальнюючі текстуальні таблиці, комп'ютерні презентації). При цьому школярі є активними учасниками перебігу подій, що активізує мислення, розширює світогляд, формує висококваліфікованого учня-читача-дослідника певних проблем. Така форма уроку дозволяє глибоко і всебічно обговорити проблему, встановити міжпредметні і міжмистецькі паралелі.

Наприклад, питання для обговорення на уроці-конференції за темою «В.Винниченко» 10 клас.

1. В.Винниченко – письменник-творець художньо-публіцистичного літопису шляхів українського народу до незалежності.

2. «Сонячна машина» як оригінальне самобутнє явище у світовій літературі. Зв'язок роману з «Машиною часу» Г.Уелса.

3. Гостропроблемність психологічних драм («Брехня», «Гріх», «Чорна Пантера і Білий Ведмідь»).

4. Ізольованість В.Винниченка від світу, рідного краю. Перепетії нещасливої долі політика, письменника, художника.

5. Тяжке повернення на Україну.

Уроки - КВК сприяють формуванню самостійності мислення, стимулюють розвиток творчих здібностей, винахідливості, кмітливості. Педагогічну сутність такого уроку диктує телевізійна програма з однойменною назвою.

Урок-розслідування передбачає збирання учнями конкретних фактів, що характеризують стан певної проблеми. Такі уроки ефективні для розгляду важливих проблем історичного і суспільно-політичного характеру.

Цінність уроку полягає в тому, що школярі формують навички самостійної роботи з літературою, розвивають мовленнєві здібності, вміння чітко й аргументовано висловлювати свої думки, оцінювати життєві і мистецькі явища, спираючись на свої знання і особистий досвід.

Інтегрований урок дозволяє учням здійснити засвоєння знань з предмета в сукупності з іншими науками, сприяє формуванню пізнавального інтересу, забезпечує узагальнення наявних знань, уміння використовувати їх у процесі вивчення інших наук. Освітньо - виховна мета інтегрованого уроку досягається з участю кількох учителів - предметників, скажімо, української і зарубіжної літератур, української літератури й історії чи музики, української літератури й мови, української літератури й українознавства, народознавства й української мови тощо.

Наведемо фрагменти уроків інтеграції літератури й українознавства, літератури й музики.

Тема: Література рідного краю. Творчість Д.Павличка – перлина Гуцульської України (11 клас)

Мета: ознайомити учнів із життєвим та творчим шляхом Д.Павличка, його поетичним кредо, багатогранною діяльністю митця як громадсько-політичного діяча, перекладача, пісняра; навчити визначати основні мотиви поетичної творчості поета, її ідейно-тематичний зміст, особливості громадської та інтимної лірики;

розвивати естетичний смак, відчуття краси, творче мислення, уяву, навички творчо-пошукової, самостійної роботи;

виховувати національну гідність та свідомість, повагу та любов до рідного слова, народу, його культуру, формувати загальнолюдські моральні цінності: щирість, доброту, милосердя, справедливість.

Обладнання: портрет Д.Павличка, фотоальбом “Д.Павличко. Відомі та маловідомі сторінки з життя поета”, фотовиставка “Історичні пам’ятки села Стопчатів”, карта Гуцульщини, герб, прапор гуцульського краю.

Тип уроку: Засвоєння нових знань і формування на їх основі умінь і навичок, інтегрований

Епіграф

Моя душа чекає дива
І вся тривогою щемить –
Десь недалеко мить щаслива,
Мого життя найкраща мить
Д.Павличко

Хід уроку

I Актуалізація опорних знань, умінь і навичок.

1.1. Інтелектуальна гра “Криголам”

Учні називають письменників та поетів рідного краю, їх твори.

- Хто із письменників, поетів рідного краю вам запам’ятався найбільше? Назвіть їх імена.

- Визначте основну тематику та проблематику їх творчості. Назвіть найбільш відомі шедеври їх літературної діяльності.

- Як ви вважаєте, чи важливо для нас вивчати літературу рідного краю? Обґрунтуйте свою думку.

- Прочитайте напам'ять поезію одного із місцевих митців. Визначте її ідейно-тематичний зміст.

- Чи погоджуєтеся ви з думкою, що без знань літератури рідного краю неможливо зрозуміти літературу країни і всього світу?

2. Оголошення теми, мети, мотивація навчальної діяльності.

2.1. Слово вчителя

Наш присвячений творчості одного з найкращих письменників Гуцульщини – Дмитра Васильовича Павличка. Протягом уроку ми дізнаємося про відомі та маловідомі сторінки із його життєвого та творчого шляху, здійснимо заочну екскурсію в гуцульський край, визначимо основні мотиви творчості митця, проаналізуємо його діяльність як громадсько-політичного діяча, перекладача тощо.

3. Сприймання і засвоєння нової навчальної інформації.

3.1. Рубрика “Гуцульщина – колыска української культури”

Виступи учнів-краєзнавців:

Учень 1

Гуцульщина – один із найчарівніших куточків нашої Батьківщини. Укриті лісами гори; на їхніх верхах розлогі полонини; барвисті луки із безліччю цілющих рослин; шумливі потоки й ріки з численними водоспадами; чисте свіже повітря – усе це завжди вабило й вабить кожного, хто любить природу.

Гуцули – справжні діти природи, які з самого дитинства звикли працювати на землі, а у вільний від роботи час вони співають пісні, грають на

трембіті, танцюють, складають загадки, прислів'я, приказки і жодний регіон України не може зрівнятися своєю культурою перед Гуцульщиною.

У цілому, гуцули співають не дуже радо. Рідко можна почути їхній спів за роботою або в дорозі, співають лише з особливих нагод, зокрема, на урочистостях, а також під час Різдвяних свят і на похоронах. Вони, а часом і жінки, іноді натякають піснею на місце побачення з коханим, щоб він знав, де її знайти. Мелодія пісень одноманітна, монотонна. Дуже мало задушевних, сентиментальних віршів, хоча трапляються просто чудові, епічний жанр переважає. Гумор і дотепність пронизує багато пісень, чимало з них – сороміцькі. Крім пісень варті уваги ще й загадки й приказкові звороти (приповітки, приповістки) Гуцул ставиться з великою пошаною до матері-землі – Гуцульщини. Після кожної молитви, будь це вранці чи ввечері, побожний мешканець гір цілує землю.

Гуцули вірять у різні сили природи, природні стихії. Наприклад, воді вони приписують особливу лікувальну силу. Якщо її освятив священник, то вона може відігнати злого духа і все, що від нього походить і перебуває у зв'язку з ним, тому вона застосовується і для приборкування граду, й при знятті чарів із заморожених корів. Хворий, який умиється свяченою водою, відчує негайне полегшення, цією водою обприскують також вулики перед тим, як бджоли вперше рояться, для того, щоб вони не покинули його.

Учень 2

Гори Карпати оповиті численними легендами і одна з них про морське око. Кажуть, що колись на тому місці, де тепер лежить Морське око, стояла садиба багатого, але дуже скупого чоловіка. Коли він стояв одного дня на подвір'ї зі своєю сокирою при роботі, мимо проходили два жебраки і просили милостиню. Але багатий чоловік був глухий до їхніх прохань і навіть кинув сокиру услід за бідними. Тоді раптом почало блискати і гриміти, садиба провалилася і виникло озеро.

Про інше озеро розповідають таку легенду. Колись надумали будувати нову церкву, виникла гостра суперечка між церковними братами з приводу

місця, на якому мала бути споруджена нова дзвіниця. Коли сварка ставала все бурхливішою, стара дзвіниця раптом провалилася і чим глибше вона занурювалася, тим більше заповнювалася водою новоутворена западина. Так утворилося нове озеро.

Гуцульський народ багатий на різноманітні приказки, повір'я, загадки, адже він живе у тісному зв'язку з природою і так як ми не можемо жити без повітря та чистої води, так гуцул не може існувати без матінки-природи.

Культурне життя Гуцульщини надзвичайно цікаве і різноманітне.

Робота із картою, гербом, прапором гуцульського краю.

Учень 3

Прапор Гуцульщини затверджений на засіданні Конференції Гуцульських Товариств Америки й Канади 15-го квітня 1972-го року в місті Клівленді. Він складається з трьох різнокольорових смуг. Зелений колір символізує Зелену Буковину, Зелену Верховину, а білий (срібний) колір символізує срібні ріки, червоний – улюблений гуцульський колір і представляє він Червону Русь.

Герб Гуцульщини затверджений на засіданні Конференції Гуцульських Товариств Америки і Канади 15-го квітня 1972-го року в м. Клівленді і поділяється на 4 площини: на першій зображений орел з короною; на другій – голова бика, а над нею небесні світила, на третій – гуцули, які видобувають вугілля, а на четвертій – хвилясті смуги.

Учень 4

Якщо уважно розглянути карту Гуцульщини, то можна побачити, що гуцули заселяють північно-східні схили карпатських лісових гір. На заході вони межують з бойками, на північному і східному підніжжі гір їхніми сусідами є руснаки, на півдні і в долині Сучави, далі над Молдовою та Бистрицею, вони межують з ромунами, на хребті Карпат вони переходять у верховинців, які заселяють південний схил. Таким чином, місця проживання гуцулів розташовані у Галичині та Буковині. Це суворий і непрохідний гірський край.

Д.Павличко – поет, живописець, духовний виразник, носій культури Гуцульщини.

Учень 5

Перед тим, як безпосередньо перейти до ознайомлення із життєвим та творчим шляхом Д. Павличка, ми підготували інформацію про його рідне село Стопчатів, у якому він сформувався як поет.

За архівними даними село згадується на початку XVI століття, але в дійсності це досить давнє село. Уже в 1482 році у Стопчатіві була побудована, а в 1794 році добудована дерев'яна церква, яка стоїть там і тепер. Замість цвяхів при побудові застосовували дерев'яні кілки, тільки необхідні цв'яхи робили місцеві ковалі.

Назва села пішла від того, що на високо розташованій над селом горі за часів турецько-татарських нападів, був закопаний високий стовп, на якому по черзі “чатували” вартові люди. На чатовні були сигнальні предмети, як вогняні, так і звукові. Щоб збільшити площу для розміщення сигнального інвектора та “гнізда” для чатового, біля високого дерева був закопаний стовп, а саму вершину цього дерева прирубано. Чатівня була розміщена на такому високорозташованому місці, що з нього видно було інші села. Чатовий слідкував за дорогами та вразі появи орд, він подавав сигнали населенню.

У зв'язку з цим, місце це називали “Стопчатів”, а з часом – Стовпчатів. До того часу село ділилося на часті – Горішня частина, де була побудована церква, заливи та луги. Луги названо від густих луків, які росли понад річкою – Лючкою. Після присвоєнню селу назви Стовпчатів, адміністративно село об'єднано в одиницю, тільки умовно село ділилося на Стовпчатів горішній і “Стовпчатів долішній”.

Учень 6

Село Стовпчатів багате на різноманітні історичні пам'ятки. Давайте розглянемо фотовиставку історичних пам'яток рідного села Д.Павличка.

Гордістю усіх жителів села Стовпчатів є церква святого Ніколая, побудована та посвячена у 1825 році. У селі знаходиться пам'ятник воїнам

УПА. Його відкриття відбулося 14 жовтня 2002 року. Цікавою пам'яткою є могила січового стрільця Юрія Мельника. На могилі викарбувані такі слова: “Тут спочиває командант 2-гої Коломийської сотні ім гетьмана І. Мазепи. Юрій Мельник загинув за волю України у 1919 році”.

Сільські свята, збори відбуваються у Будинку культури (Народний дім), який побудований у 1936-1937 роках. Тут діяло товариство “Просвіта”, а також 24 липня 1892 року було відкрито читальню.

Село багате й на інші історичні пам'ятки, за допомогою яких ми не забуваємо свого минулого, своєї історії.

Робота з календарем. Учень 7

Давайте назвемо основні дати із життєвого та творчого шляху Д.В.Павличка. Для цього звернемося до нашого календаря.

Народився Д Павличко 28 вересня 1929 року в селі Стівчатіві на Прикарпатті у багатодітній селянській родині. Початкову освіту здобув у польській школі в с. Яблунів, продовжив навчання в Коломийській гімназії, а далі в 1948 році вступив до Львівського університету. Ще студентом Д.Павличко очолює літературну частину Львівського ТЮГу, з 1953 року навчається в аспірантурі, досліджує сонети І.Франка, та невдовзі полишає наукову роботу.

1954 р. – його приймають до Спілки письменників СРСР, заочно, за поданням М.Бажана.

1957-1959 р.р. – завідує відділом поезії журналу “Жовтень”, по переїзді до Києва 1946 р. певний час працює у сценарній майстерні кіностудії ім. О.Довженка (за його роботами поставлені фільми “Сон”, у співавторстві з В.Денисенком, та “Захар Беркут”, режисер Л.Осика).

1966-1968 р.р. – віддані праці в секретаріаті СПУ, 1971-1978 р.р. – редагуванню журналу “Всесвіт”. Д.Павличко – один із засновників Руху, Демократичної партії України, один із лідерів парламенту (1990-1994), нині активно займається дипломатичною роботою.

Які ж фактори вплинули на становлення Д.Павличка як людини з багатогранним талантом?

Насамперед це рідна гуцульська земля, рідне село, батько Василь Павличко та мати Параска Павличко, колеги по перу: Т.Г.Шевченко, І.Я.Франко, яких він вважав своїми друзями. Значний вплив на свідомість майбутнього поета мала українська мова, український фольклор та живий український народ.

Першорядну роль Д. Павличко відіграв у своєму селі. Він брав участь у найважливіших сільській заходах: відкриття школи с.Стовпчатова, яке відбулося 1 вересня 1976 року, був присутній на з'їздах літераторів Косівського району, разом з братами Миколою та Михайлом побував на відкритті пам'ятника Я.Галана в с. Яблунів, неодноразово виступав на з'їздах вчителів української мови та літератури Косівщини, брав участь у прийнятті Акту проголошення незалежності України. Під час Помаранчевої революції написав гімн, який присвятив даній події. У ньому ми знаходимо такі слова:

Ми тут зійшлись на повеління Бога

Звершити суд над владою нікчем.

І доки не засяє перемога,

З гранітного майдану не зійдем.

Україна – рідна наша мати,

Силу нам дає пророк Тарас,

Нас багато, нас не подолати,

На рабів не обернути нас!

Учень 8

Перша збірка поезій Д.Павличка “Любов і ненависть” з’явилася у 1953 році. Пізніше побачили світ поетичні книги ”Мою земля“ (1955), “Чорна нитка” (1958). Визначальною особливістю творчості поета цього періоду була підкреслена публіцистичність, громадянська напруга художнього слова, хоча досить часто молодий митець був змушений йти на компроміс із пануючою ідеологією. Та вже поетична збірка “Правда кличе” (1958), яка

побачила світ на самому початку хрущовської відлиги, засвідчувала, що він був сповнений віри в можливість появи в тогочасних суспільних умовах справді вільної, духовно багатой людини. Однак вісімнадцятитисячний тираж книжки було знищено за вказівкою партійних цензорів.

Етапною для Д.Павличка стала збірка "Гранослов" (1968), у якій автор утверджував ідею незнищенності національної культури. Але чи не найповніше таланти поета розкрився в його ліриці. Збірки "Сонети подільської осені" (1973), "Таємниця твого обличчя" (1974, 1979) стали помітним явищем в українській літературі другої половини ХХ століття.

3.2.1. Інтерв'ю з письменником.

Група "Кореспондентів" задає запитання письменнику (його роль виконує один з учнів).

Запитання 1: Чи правда те, що на сьогоднішній день Україна є мові відомою країною для інших європейських держав? Як же зробити її загальновідомою для інших європейських спільнот?

Дмитро Васильович: Україну не знають, бо в нас не було держави, а та, що була за часів Сталіна і Брежньєва, займалася більше не пропагандою, а приниженням і знищенням української культури. Тому все залежить від нас. Нам необхідно представляти Україну в усій її красі перед світом, щоб її не гнобили, а нею пишалися.

Запитання 2: Дмитре Васильовичу, якщо щиро, чи важко бути сімдесятилітнім? Я маю на увазі, не лише суто людські відчуття, а й самопочуття мистецьке: адже кожен ювілей – це ще й певне підбиття підсумків і створення планів на майбутнє. Що вам вдалося зробити за цей період, а що ще ні? -

Дмитро Васильович: Мені за весь цей час вдалося зробити не так уже й багато, як цього хотілося і якщо подивитися вперед, то залишилося не так багато часу для того, щоб розпочинати щось нове, значуще. Я підбиваю підсумки не лише під час круглих дат, а й набагато частіше,

стараюся озиратися назад, щоб сказати собі “а я це зробив” і не для когось іншого, а для свого народу.

Запитання 3: Яким, на ваш погляд, повинен бути справжній поет?

- **Дмитро Васильович** Поет – це слуга народу, вдень і вночі, в холод і в спеку він стоїть на варті в будь-який час готовий віддати своє життя за народ. Поет – це людина, для якої доля народу є його долею, а болі і страждання є його власними бідами.

Тема: “Словами Павличка говорить музика”

Мета: ознайомити учнів із пісенною творчістю Д.Павличка, її фольклорною основою, із особливостями інтимної лірики митця, узагальнити знання про відомі та маловідомі сторінки із життя поета, його зв'язок із народною творчістю;

навчити учнів проводити паралельний зв'язок між пісенною творчістю Д.Павличка і усною народною творчістю українського народу, пригадати відомі прислів'я, приказки про пісню та її роль в житті суспільства;

розвивати навички творчо-пошукової та самостійної роботи школярів, творче мислення та уяву, вміння правильно висловлювати свої думки, давати розгорнуті відповіді на запитання;

виховувати повагу до народної творчості українського народу, до пісні та праці, формувати загальнолюдські моральні цінності, творчу ініціативу.

Обладнання: фотоальбом “Д.Павличко. Відомі та маловідомі сторінки життя поета”, виставка збірок українських прислів'їв, приказок, загадок.

Тип уроку: інтегрований

Форма уроку: літературний концерт.

Епіграф

моя – кров і піт,

Кожна думка

сія волі світ.

Вже над нами

Кожна днина і
мить – у вогні,

Кожна пісня
горить у мені

Д.Павличко

Хід уроку

1. Ведуча

Добрий день, дорогі друзі! Сьогодні ми зібралися у цьому залі віддати шану великому поету, філософу, майстру з великої літери – Дмитрові Павличку. Пригадати, а можливо і вперше почути, його мелодійно пісенні поезії.

2. Ведучий

Хто ж цей чоловік? Він звичайна людина? Давайте здійснимо мандрівку мало відомими сторінками життя Д.Павличка і розглянемо фотоальбом, який підготували учні.

Отже, на 1-ій сторінці ви можете побачити батьків поета: матір – Параска Павличко (з роду Бойчуків), батько – Василь Павличко, які вплинули на формування світогляду майбутнього поета, хоча мати була неписьменною, але знала безліч казок, пісень, загадок і ознайомила малого Дмитрика з українським фольклором ще з дитинства. А батько – Василь Павличко вчив свого сина справедливості, виховував любов до праці.

Друга сторінка ознайомить вас із людьми, які також вплинули на формування Д.Павличка як поета: це шкільні друзі митця, студенти з Коломийської гімназії, у якій навчався сам поет, це його друзі з рідного села Стовпчатова, а також брати і сестра Марія.

Третя сторінка нашого фотоальбому знайомить нас із великою подією в житті Д.Павличка – його весілля із майбутньою дружиною Богданою, яке відбулося 1957 року.

Четверта сторінка змальовує найтепліший куточок для Д.Павличка – це його рідна хата у с.Стопчатові, де він провів найзагадковіший період свого життя. Саме з цієї хати і розпочалася його велика дорога у житті.

На наступних сторінках фотоальбому ми маємо змогу ознайомитися з деякими подіями культурно-освітньої діяльності Д.Павличка. Це його виступ на зустрічі вчителів української мови й літератури з Косівського району, на відкритті школи у селі Стопчатові, на засіданні літераторів Косівщини, під час відкриття пам'ятника в с. Яблунові Ярославу Галану.

Остання сторінка нашого фотоальбому одна із основних, адже вона розкриває громадсько-політичну роботу Д.Павличка як депутата ВРУ, зокрема поет брав активну участь у проголошенні незалежності України. Митець не байдужий до подій сучасності, прикладом цього є “Гімн Помаранчевої революції” як відгук на події, що відбувалися на майдані Незалежності у Києві.

1. Ведуча

Говорячи про Д.Павличка як про видатного поета, письменника, перекладача, громадського діяча, ми не можемо оминати увагою ще одну грань творчості митця – пісенну. Коли читаємо поезії Д.Павличка, вони відгукуються в нашому серці чарівною мелодією.

2. Ведучий

Давайте пригадаємо, що таке пісня, які крилаті вислови, прислів'я і приказки про пісню ви знаєте?

Учні

О пісне народна! Одна ти мене

Лиш одна ти мене

Не лишаєш,

І куди тільки доля

Мене не жене

Ти зі мною, як пташка, літаєш.

Б.Лепкий

Мої пісні вродила воля,
Я тільки кров'ю їх скропив,
Щоб гомін їх не гас ніколи, щоб у народі вічно жив

М.Терещенко

- Було так співати
Як кашу з маслом їсти.
Він стільки пісень знає,
Що й на воловій шкірі не списав би.
Сяка-така пісенька, лучча ніж сварка.
Пісня складами славна.
То не пісня, та то правда.
Казка – брехня, а пісня – правда.
З пісні слово не викидається.
Не кожен веселий, хто співає.
Хоч нові птахи, та старі пісні.

Учні попередньо ознайомилися з найбільш відомими піснями
Д.Павличка.

Гра “Впізнай назву пісні”

Учні діляться на дві команди. 1-ша – зачитує слова із пісні; 2-га – називає, з якого твору вони взяті.

До Дніпра я приходжу вмивати свій зір,
Щоб у темряві дух мій не згас.
І вдивляється в очі мені з – понад зір,
Наче батько, суворий Тарас («Пісня про Україну»)

З далекого краю
Лелеки летіли,
Та в одного лелеченька
Крилоньки зомліли («Лелеченьки»)

Згинуть роси, як над світом
Сонечко зійде багряне,
Крапля крові самоцвітом
У його промінні стане. («Впали роси на покоси»)

Мене задужали вітри,
Ослабли корені мої,
Лишилося два, а може, три
Листочки яворові («Долиною туман тече»)

Я стужився, мила, за тобою,
З туги обернувся мимохіть
В Явора, що палений журбою,
Сам-один між буками стоїть («Явір і яворина»)

Мене водило в безвісті життя,
Та я вертався на свої пороги.
Переплелись, як мамине шиття,
Мої сумні і радісні дороги. («Два кольори»)

Один із учнів зачитує слова Д.Павличка про пісню, які записані на змінному стенді, а інші занотовують його в зошити.

“Пісня – один із найважливіших елементів духовності, без якого втрачає сенс материнське і будь-яке інше виховання, затьмарюється, або й зовсім зачиняється вхід людини у мистецтво”.

Без народної пісні, яка осяває ще дитячу свідомість, випробовує й розвиває голосові здібності, закладає драматичні основи душі майбутнього співака, а найголовніше, дає йому почуття належності до рідного народу, без цієї пісні немає не те що митця, а й людини.»

Дмитро Павличко

2. Ведучий

“Пісні про Романа” - найперша поезія Д.Павличка, що стала піснею. Діти прослуховують її із запису магнітофону.

Бесіда за змістом почутого

- Хто чув цю пісню, як вона називається?
- Хто її автори (поет і композитор)?
- Як починався поет-пісняр Д.Павличко?
- З яким композитором його єднає багаторічна творча співдружність?

Повідомлення учня про пісенну творчість Д.Павличка

Д.Павличко як поет-пісняр став відомим наприкінці 60-их років. В.Денисенко, режисер кіностудії імені О.Довженка, саме розпочав роботу над ліричним кінофільмом “Роман і Франческа” про романтичну історію моряка та італійської дівчини, делікатність і ніжність стосунків між якими мали посилювати пісні. Написати текст пісенних творів він запропонував молодому авторові вже широко відомих читачеві збірок “Любов і ненависть”, “Моя земля”, “Чорна нитка”, а музику – талановитому, тоді ще мало відомому Олександрові Білашу. Так із щасливої руки творця фільму відбулася зустріч поета й музиканта, від якої й почалася їх творча співпраця, що триває майже тридцять років. Дружба гуцула й полтавчанина породила прекрасні зразки пісенної лірики, що полюбилися не тільки на Україні, а й далеко за її межами. “Пісня Романа”, “Пісня Франчески в театрі”, “Пісня Франчески на площі” стали улюбленими не лише в рік виходу фільму (1961), а й упродовж багатьох наступних років.

Робота над пісенною спадщиною Д.Павличка

Клас ділиться на творчо-пошукові групи: “Співаки”, “Народознавці”

Співаки виконують пісню “Впали роси на покоси”

Запитання до учнів

- Що символізує роса в цій пісні? (Роса – це образ юного кохання, яке тільки-но зароджується, адже вони “впали на покоси...засвітили все навколо”. Може, це ще навіть не кохання, а симпатія, яка переростає в світле, ніжне почуття)

- А чому в пезії-пісні сказано:

Білі роси – то кохання,
Що живеє лиш до світання?

- А яку роль відіграє образ сонця? (Образ сонця уособлює життєві труднощі, які стають на перешкоді закоханих людей. Якщо вони їх подолають, то це справжнє кохання, а не вранішня росаю. Тут відчувається перегук з народною піснею – Як сонечко зійде, кохання відійде.

- Чому роси білі? (Напевне тому, що в пісні йдеться про перше кохання, а воно таке беззахисне, непорочне і чисте, як білі роси або як білі лілеї...Та віриться, що ці почуття пройдуть всі випробування, бо воно “правдиве й світле.” Поезія завершується оптимістично:

Кров, що в серці не поблідла,-
То любов правдива й світла.

- Чи хвилює ця пісня й тепер? (Звичайно. Любов вічна і перше кохання буває в кожного)

- Спільна праця Павличка і Білаша – це випадковість чи закономірність, як ви гадаєте? (О.Білаш написав музику до 40 поезій Д.Павличка. Ось лише кілька пісень, які облетіли світ: “Лелеченьки”, “Два кольори”, “Дзвенить у зорях небо чисте“, “Явір і яворина”, “Пісня про Україну”, “Колоски”, “Епіталама хлібові” та інші. Спільна праця обох митців – це і випадковість, адже режисер міг запросити й іншого талановитого поета і композитора і водночас – закономірність, бо як сказав сам Д.Павличко, “між словом і музикою в пісні ...повинна існувати

духовна єдність авторів, яка зринає з подібності їхніх устремлінь, з гармонійної сумірності їхніх людських і творчих прикмет”).

Звучить пісня “Лелеченьки” у виконанні кількох учениць.

“Науковці” (про історію створення цієї пісні)

Пісню «Лелеченьки» спочатку не планувалося вводити у присвячений Т.Шевченку фільм “Сон”, сценарій до якого написав Д.Павличко у співпраці з В.Денисенком. Проте у процесі роботи над картиною в сцені, де кріпаки, вивезені далеко за межі України, страждають, думаючи про свою рідну домівку, так органічно напрошувалася пісня, яка відтворила б настрій знедолених. Ось і виникла думка написати таку пісню. О.Білаш погодився створити музику, а Д.Павличко спочатку категорично відмовлявся писати текст, бо сценарій був уже затверджений. Та обоє друзів – Денисенко і Білаш - так гаряче переконували поета, що запальна, пристрасна його натура не могла не відгукнутися. Твір, хоч і був написаний досить швидко, вразив своєю художньою і музичною довершеністю.

- Як ви ставитеся до пісні “Лелеченьки”? Одноденна вона, по-вашому, чи жива й сьогодні? (Це не тільки пісня, а й туга за рідною землею, Батьківщиною. В уяві постає щемлива картина: з чужини повертаються лелеки, справіку улюблені птахи на Україні, які несуть на своїх крилах весну. Багато птахів не змогли повернутися додому, не змогли перелетіти моря. Хоч у творі жодного разу не зустрічається слово “Батьківщина”, “Вітчизна”, але воно постійно відчувається. Така пісня не може бути одноденною, вона – вічна, бо йдеться в ній про найсвятіші для кожної людини почуття – любов до рідних, землі, краю).

- Чому поет назвав пісню “Лелеченьки”, а не “Лелеки”? (Пестливий суфікс підкреслює усталене народне сприйняття цих благородних птахів, ніжність і любов до них. Світ природи тут органічно співіснує із світом людини. Бо за образом лелеченьки, який гине по дорозі додому, можна побачити козака або просто людину, яка бажає хоч би померти на рідній землі).

1. Ведуча

Послухайте пісню “Явір і яворина” у виконанні дуету (хлопець і дівчина).

“Прийом взаємних запитань”

- Яке враження справила на вас ця пісня? До яких роздумів спонукала? Про що вона? (Співається в ній про справжнє, глибоке, земне й водночас неземне кохання, яке від конкретного ліричного героя переростає в символ, а можливо, навіть в ідеал, який має бути в житті кожної людини. Краса і сила почуття, які виражені у творі, вражають. Візьмемо одну тільки фразу: “Зроблять скрипку із його журби”. Якою має бути та журба, щоб перетворитися в скрипку).

(Вражає не тільки сила почуття, а й його трагізм. Очевидно, це нещасливе кохання. Вдумаймося у слова:

З туги обернусь мимохить
В явора, що палений журбою,
Сам-один між буками стоїть.

(Основний зміст пісні нагадує мені Франкове “Ой ти, дівчино, з горіха зерня”, там йдеться про нещасливе почуття, почуття без взаємності: “Чом твоє серденько – колюче терня.”)

(Я вважаю, що не можна не звернути увагу на високу поетичність та образність цієї пісні. Тут немає побутовізму, зазамленості, буденності. Панує атмосфера чистого, красивого кохання. Кохання ліричного героя настільки сильне, що воно вивищує його над іншими. А для інших воно не зрозуміле. Ось чому явір стоїть не серед яворів, а серед буків).

2. Ведучий

Ще однією поетичною гранню Д.Павличка є його інтимна лірика, без якої він не мислимий як поет.

Учень зачитує одну із поезій збірки
У безлічі земних тривог
Згубилося ім'я твоє.

Та я належу ще тобі,
Хоч сам від себе не таю,
Хоч не в молитві, а в клятьбі
Я силу згадую твою.
Жорстоко в правоті своїй
Невірсто не суди моє,
З'явись, благослови, зігрій,
Якщо ти є, якщо ти є.

1. Ведуча

Ось такий ніжний, ліричний Д.Павличко. Це вірш із збірки “Таємниця твого обличчя” (1974). Її автор присвятив кохання, вірності, глибоким інтимним почуттям, що знайшли вираження в безмежно прекрасній поезіях. Певним чином, вони перегукуються із “Зів’ялим листям” Івана Франка легкістю, ніжністю, глибиною почуттів закоханих.

Невеликий вірш “Дзвенить у зорях небо чисте” - лірична перлина, золоте зернятко справжньої, непідробної поезії. Душа ліричного героя неначе дерево безлисте. Її цвітіння залежить від багатьох чинників, що переможуть і сніг, і мороз, і зиму. Щаслива доля, любов справдешня, дружба, що живе в літах роблять людей щасливими, облагороджують душу.

Учень розповідає поезію “Ми йдем з тобою на листя опале”, а “Творча група” усно малює картину, яка виникла в уяві під час прослуховування поезії.

“Творча група”

Поезія під назвою “Ми вийдемо з тобою на листя опале” малює перед нашою уявою наступну картину: у осінню пору, коли вітер зриває з дерев листя, на осінній галявині зустрілися олень і ланя, вони співають свою пісню, але несподівано їх романтичну зустріч перериває постріл мисливця.

2. Ведучий

- А які художні засоби автор використовує у поезії і з якою метою? (Автор використовує такі художні засоби: метафора (сляє повітря,

голос очиститься, трава заграє, вітер затрубить, постріл розбудить), порівняння (повітря, як сиві опали; станем з тобою, як олень і ланя), епітети (листя опале, бентежне волання). Ці художні засоби автор використовує з метою, щоб одухотворити природу, показати в образі оленя і лані двох закоханих людей, які змушені зустрічатися таємно від інших.

Учениця зачитує напам'ять вірш “Так гарно ти снилась мені”

“Творча група” визначає тему та ідею поезії

Тема – показ нещасливого кохання ліричного героя, який сумує за своєю коханою навіть під час сну.

Ідея – возвеличення образу коханої людини, яка порівнюється із блакитною зорею на вечірньому небі.

Учениця зачитує поезію “Ти пахнеш, як листя весняне”

“Творча група” виписує наявні у творі порівняння і пояснює їх значення.

- Ти пахнеш, як мамина срібна сережка.
- Як вулик, де сховане сонце.
- Як мамину руки сяйливі.
- Як мамина лагідна мова.

1. Ведуча

Отже, як бачимо, перу Д.Павличка належить велика кількість поезій на інтимну тематику, в яких розкривається кохання на лоні природи, тому досить часто інтимна лірика переплітається з пейзажною. Вірші митця наскільки мелодійні, що читаючи їх, ми немов чуємо мелодію відомих пісень, які на сьогоднішній день відомі як народні пісні.

Нетрадиційні форми роботи пробуджують в учнів інтерес до літератури, до культурно-мистецької спадщини рідного краю, розширюють кругозір, формують світогляд, заохочують до пошукової діяльності.

Так, урок-мандрівка має задовольняти вимоги, що висувають до ігор-мандрівок: пересування гравців у просторі; оформлення території відповідно до змісту гри; повідомлення учням пізнавальної інформації у захоплюючій формі; чітке формулювання завдань на кожній зупинці впродовж гри; вироблення шкали оцінювання виконання гравцями завдань; оформлення карти-схеми, на якій позначено маршрут учасників гри. Такі уроки сприяють розвитку спостережливості та уваги школярів, розширенню їх світогляду.

Урок-екскурсію проводять за межами школи для ознайомлення з об'єктом, який вивчається (на природі, у музеї, біля пам'ятника письменнику, історичної чи архітектурної пам'ятки). З цією метою розробляють маршрут, визначають зупинки, добирають навчальний матеріал відповідно до назв зупинок, моделюють прийоми і форми роботи до кожного етапу. Екскурсії бувають не лише реальні, а й віртуальні. Останні вимагають значної кількості різних видів наочності, звукового оформлення, доцільно застосувати й ТЗН.

Урок-композиція передбачає виклад матеріалу в певній послідовності з додаванням музичних елементів, репродукцій, літературного матеріалу.

Урок-казка спрямований на розвиток уяви та творчого мислення учнів. Цьому сприяє залучення школярів до складання сюжету казки. В основу якого, як правило, кладеться фабула (ланцюжок подій, що відбуваються в певній послідовності), яку може запропонувати учитель. Колективно перетворюючи фабулу на сюжет, учні вигадують образ оповідача, героїв, епізоди-діалоги, пейзажі, інтер'єри, чарівні засоби. Процес створення казки формує мовленнєві здібності учнів, сприяє естетичному розвитку, творчої уяви і фантазії. Не менш важливий і етап літературного оформлення вигаданого сюжету казки, який передбачає наявність специфічних особливостей жанру.

У процесі літературного оформлення казки ураховують цікавий і захоплюючий зміст казки; можливість її інсценування, створення костюмів для учасників казки, зміни декорацій; використання наочності та музичного оформлення.

Формування етнокультурної компетенції школярів неможливо без глибокого знання рідної мови.

4.2. Технології уроків української мови з регіональним компонентом

*Маємо відродити в наших українцях і українках генетичну
пам'ять, почуття гордості,
маємо і до збайдужілих душ торкнутися запашистим євшан-
зіллям рідного слова*

О.Гончар

Мета вивчення лінгвокультури на уроці мови – це усвідомлення мови як національно-культурного феномену, розширення знань про взаємозв'язок розвитку мови, історії та культури народу, вдосконалення етикетних норм мовленнєвого спілкування, пізнання культури рідного народу в "діалозі" з іншими культурами. Ознайомлення із цариною народних традицій, фольклорних жанрів, національною літературою формує уявлення учнів про шлях духовно-культурного розвитку рідного народу, особливості його ментальності, самобутність української культури.

Кожну з тем соціокультурної змістової лінії спрямовуємо на більш якісне представлення української мовної особистості й вибудовують за принципами концентричності і спіралевидності.

Водночас на формування умінь виконувати історико-культурологічні коментарі до національно-культурних лексем, проводити етнолінгвістичне дослідження, укладати мовні, літературно-краєзнавчі альбоми етнографічних районів України; вилучати соціокультурну інформацію з різних джерел, опановувати різні способи збору, узагальнення, систематизування лінгвокультурної інформації, працювати з центрами української культури, готувати тематичні екскурсії, зустрічі, олімпіади, вікторини, ігри, конкурси, укладати тематичний словник-тезаурус.

Наприклад, під час вивчення теми «Етимологія як учення про походження слів» (10 клас) прокоментуємо такий епіграф:

*Ми увіходимо в світ слова,
Себе шукаєм в древній праоснові.
І дума предків постає жива,
І воля їх вчувається у слові.*

О. Довгий

Продовженням роботи може стати комунікативна розминка: Такі видатні вчені, як Вільгельм фон Гумбольдт, Олександр Потебня, Мартін Хайдеггер, Едвард Сепір були переконані, що кожна мова несе в собі своєрідну картину світу. Чому так? Як наша мова поєднує нас із далекими предками і дозволяє зберігати свою особливість, інакшість у глобалізованому світі? Яка ваша думка? Обговоріть ці питання в класі.

Далі доречним є виконання такої вправи:

«У надрах лексики потужною пружиною стиснутий досвід наших пращурів – їхні уявлення, погляди, думки, переживання, відчуття прекрасного» (Пилип Селігей). Доведіть цю думку, прочитавши текст. Охарактеризуйте семантичне навантаження слова "рід" у наведеному уривку. Створіть словотвірний ланцюжок до слова «рід».

Давньоруське слово *родъ* завжди функціонувало з низкою значень, серед яких і такі: "сукупність поколінь", "сім'я", "велика патріархальна сім'я". **Багатозначність** цього іменника стала основою для утворення з допомогою префікса у- і загальнослов'янського слова *urod* - "народжений не в рід" («той, хто чимось відрізняється від інших в роду»). Звідси в одних мовах - позитивна (пор. укр. врода - краса, пол. uroda краса, чес. urod - урожай), в інших - нейтральна або навіть негативна семантика (пор.: в укр. врода - краса, рос. урода - людина з фізичними вадами).

Згідно із тлумаченням Івана Огієнка, Рід - це Бог долі, талан, суд-присуд (згадаймо приказку: "Так йому на роду написано"), а Рожаниці - це богині людської Долі, феї, що з'являються при народженні дітей. Свято Рожаниці відзначали крупичним хлібом, сиром та добровонним вином" на день Богородиці 8-го вересня.

Із словом *рід* пов'язані слова брат і "друг" (*drugъ). В основі слова "друг" давньоруський корінь деръ, що означає "міцний". Етимологічно спорідненими і слова "здрастуйте", "дружина", "державна": в цих словах виділяється корінь дер-, "дерево". Отже, коли ми говоримо:"Здрастуйте", то бажаємо людині бути "гарним деревом", тобто здоровим.

Тепер пропонуємо для ознайомлення теоретичний матеріал.

Історія слів – це коріння мови, історія народу, його зв'язків з іншими мовами і національними культурами. Вивчає походження та історію слів *етимологія*.

Етимологія (від грец. *ἔτιμον* «істина», *λόγος* «слово, вчення») — 1) розділ мовознавства, що вивчає походження й минулі етапи розвитку слів та морфем певної мови або груп мов; 2) пояснення походження якогось слова за допомогою зіставлення його зі спорідненими словами тієї самої або іншої мови.

Вивчення лексикології, фразеології, словотвору, морфології неможливе без використання відомостей з етимології. Одержані в результаті етимологічних досліджень висновки про значення слів на давніх етапах мовного розвитку дають конкретні уявлення про соціально-економічне життя і мислення носіїв мови в доісторичні часи.

Основною одиницею етимології є **етимон**, що розглядається лінгвістами як початкове слово, початкова основа чи морфема (найчастіше корінь).

Далі логічним є таке завдання

◇ *Прочитайте текст. Визначте його стильову належність, основну ідею. Що вам відомо про історію своєї родини? За наведеним зразком*

підготуйте довідковий матеріал (за словниками) для лінгвістичної вікторини «Моя сім'я», в якій розглядатиметься походження і значення назв спорідненості.

Загадкова етимологія слова *дід* і *баба*. Так, ще в єгипетській міфології морфема *ба-* виступає одним із ел...ментів, що складають людс...ку сутніст..., її душу, життєву силу, яка продовжує існувати й після смерті людини. Морфема *Ді* в к...тайс...кому, древн...оіндійському пис...мі означала "першопредок", "повелитель". Уже в ХУІ – ХУІІІ ст. слова набули різнопланових семантичних відтінків.

До слова "баба" у словнику української мови пропонуються такі значення: мати батька або матері; стара за віком жінка, взагалі жінка; зн...важливо: слабкий н...рішучий чоловік; жінка, що приймає пологи; баба-ворожка, зла чарівниця; важка підвісна довбня; рід печива з пшеничного борошна; сорт груш і слив.

Слово "дід" має різні значення, а саме: бат...ків або мат...рин батько; чоловік похилого віку; заст. убогий чоловік; старець, сторож на баштані, у садку; у переносному значенні - тінь; у множині - люди минулих поколінь. Від поданої лексеми утворилися різноманітні похідні слова. Ос... окремі з них: дідовід - "поводир у незрячих", дідик - "мітелка з соломи, трави", ведмедик, дідовник - "осот, лопух", дідо – "детал... ткац...кого верстата", дідизна, дідичність дідівщина – "спадщина від діда; давні дідівс...кі часи"; дідівство – "відчуття належного зв...язку з онуками"; дідовід – "поводир у незрячих"; дідько – "біс"; дідичанка – "дочка поміщика"; дідичня – "родовий маєток"; дідиччун – "син поміщика"; дідизний – "дуже старий".

Корисною є рубрика «**Цікаво знати**». Наведемо її приклад:

Етимологія слів *думати*, *мислити* залишається до кінця не з'ясованою. Слово *гадати* найімовірніше пов'язане з *год* («рік») та *годити* («вгодити»), а також зі спільнокореневими словаим в

індоєвропейських мовах зі значенням «думати, припускати, знаходити».

Можна запропонувати учням підготувати мовну радіопередачу «Людина і час» у формі інтерв'ю з **Костянтином Миколайовичем Тищенком, директором** Лінгвістичного навчального музею.

Дитинство моє пройшло у місті *Глухові* на Сіверщині... Згодом, внаслідок занять історією назв міст з'ясувалося, що мій *Глухів* – найсхідніший з-поміж 23 *Глухових*, відомих від Німеччини (*Glauchau, Glaucha*) й Чехії (*Hluchov*) до Польщі (15 назв *Głuchow* і *Gołuchow*) й України (2 *Глухови* на Львівщині і ще 2 під Житомиром). Ця смуга схожих назв навчила мене: немає в нас „ексклюзивних прав” на „окремо взяті” частки цього спільного мовного добра, і тому пояснення кожної такої окремо взятої назви нібито від слов'янської основи **глух-** безпорадно помилкове.

Придивившись до назв з такими саме закінченнями (колись вельми поширений „формантний аналіз”), можна переконатися, що лише поодинокі з них „мають вигляд” слов'янських: *Горохів, Лопухів, Вовчухів, Чернихів*. І якийсь дивний у них сенс – що, хіба лише в тих селищах росте горох чи лопухи? Коли ж з довідника назв населених пунктів України [АТП] було вибрано всі наявні там топоніми на **-хів**, стала очевидною яскрава неслов'янська природа більшості їхніх основ.

Темою для розмови може бути і така:

В одному з інтерв'ю Борис Ілліч Олійник сказав: «У нас було дитинство, ми до чогось високого прагнули. Ми знали, що є те, котре не купується і не продається, - це батько, мати, баба, дід, Вітчизна. Цим не можна торгувати. Так нас учили. І я думаю, добре вчили. Що немає чисто расових таких уже богообраних, а всі перед Богом рівні. Отак ми вчилися, і так живемо». Яка ваша думка стосовно сказаного? Обговоріть цю проблему в класі.

Завдання додому запропонуємо таке: Підготуйте проект «Історія моєї мови в етимологічному корінні кожного слова», користуючись книгами Алли Петрівни Коваль «Пригоди слова», «Крилате слово», «Спочатку було слово» (на вибір).

Під час опанування теми «Фонетика української літературної мови» корисним для учнів є такі завдання.

Комунікативна розминка: Не кожний написаний текст добре сприймається, коли його озвучують, і, навпаки, є чимало прикладів, коли навіть блискучі усні виступи у надрукованому вигляді втрачають свою привабливість. Від чого це залежить: від голосу, інотації, правильного наголошування слів? У чому секрет ефективного усного мовлення? Обговоріть цю проблему у класі.

◇ Як створюється звуковий образ людини, жителя певної країни? Що, на вашу думку, впливає на звуковий образ кожної країни? Окремі відповіді ви знайдете у поданих нижче текстах. Висловіть власні міркування на основі знайденої вами самостійно інформації, що підтверджує чи заперечує думку вчених.

Зорові та слухові образи сучасних столиць європейських держав, крім історичних та культурних пам'яток, створюють грецька мова в Атенах, словацька в Братиславі, чеська в Празі, польська у Варшаві, не кажучи вже про французьку в Парижі, італійську в Римі тощо.

Ми європейці, а у вдачі кожного європейця лежить засада – скрізь триматися своєї мови та національної орієнтації (О.Пономарів).

◇ Етнопсихологи доводять, що існує тісний зв'язок між мовами та кліматом: сонце сприяє тому, що в мові виникає більше голосних звуків, а

рівновага між голосними і приголосними встановлюється в мовах, носії яких здавна живуть у помірному кліматі. Письменники про це пишуть так:

Надзвичайна мова наша... В ній усі тони й відтінки, всі переходи звуків від твердих до найніжніших... Дивуєшся дорогоцінності нашої мови, у ній що не звук, то подарунок, все зернисто, як самі перла (М.Гоголь).

З урахуванням міркувань учених і письменників складіть усний твір-мініатюру «Кожний звук промовляє до мене».

◇ Вас запросили до участі в обговоренні проблеми «Мовлене слово – кодекс поведінки». Ознайомтеся з уривком виступу попереднього учасника «круглого столу». Визначте основні ідеї тексту.

Слово – свідок історії, свідок Часу. У Слові починається і завершується життя твого народу, твого безконечного родоводу, в ньому ж починається і завершується духовне життя Людини. Ось чому нас заворожує давня пісня, давній текст. У них перехрещується пам'ять всіх суцих до тебе. Слова випромінюють енергію, як світло. Людина протистоїть Часові саме в Слові. Власне Слово і є Пам'ять (П.Мовчан).

Підготуйте свій виступ до участі у «круглому столі».

Поміркуйте над таким завданням.

◇ Ви помічали, як спілкуються в різних місцевостях України. Навіть сам процес говоріння називають неоднаково: в одних – говорять, або говорат, вогорат, говореть, говорє, гварат, говорут, в інших же – гомонять або гомонеть, ще в інших – байуть, балакають, гадають, бесіднують. Чому існує стільки варіантів одного і того ж слова? З чим це пов'язано?

На рефлексію і самопідготовку можна запропонувати прочитати текст і визначити основну ідею автора. Які значення має слово *бесіда*? Про які нові значення цього слова ви дізналися? Як жителі різних країн здійснюють

бесіду? До поданої автором інформації додайте власну, зібрану з різних, у тому числі Інтернет-джерел.

Бесіда – це надія на щасливе порозуміння. Без розмови, без бесіди ... життя важко собі уявити. Тому-то й теплішого слова, ніж бесіда, годі підшукати. Хіба що слово «хата». Але що таке хата без бесіди? Все одно, що димар – без диму: сумне видовище. Хоч як насолоджувала б око наша світлиця, в ній мусить бути й те, що насолоджує вухо – бесіда. ...Бесіда – то мистецтво. То живий голос; у ньому – одна з принад бесіди. Бесіда – то руки, очі, вираз обличчя (міміка), взагалі все тіло. (А.Содомора).

Андій Содомора – член Спілки письменників України, кандидат філологічних наук, лауреат літературної премії ім. Максима Рильського, автор перекладів творів античних авторів . Книга «Наодинці зі словом» - це своєрідні оповідання, відтінені настроєм та психологічними образками, світом українського Слова.

Цілющим етнопедагогічної культури і психотерапевтичним ефектом наповнені українські прислів'я, народні усмішки, побажання, перепрошування, прощання, або так звана "пошанна пареміографія".

Враховуючи це, тема **«Прислів'я і приказки, крилаті вислови, народні порівняння»** може бути підсилена такою комунікативною розминкою:

Кажуть, хоч і по коліна в воду, аби до свого роду. А як немає роду-родиноньки, то ні до чого притулитися, нікому порадоньки дати. Саме через відчуття роду і завдяки йому людина приходить до світлого образу Батьківщини. А яка ваша думка з цього приводу? Обговоріть це в класі. Наведіть приклади відомих вам прислів'їв і приказок про рід, родину, сім'ю.

Своєчасними будуть і такі завдання:

◇ Утіленням яких національних рис є власні назви в українських прислів'ях? Про що це свідчить? Доповніть наведений ряд прислів'їв.

Що вільно панові, то не вільно Іванові. Кожен Івась має свій лас. Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці. Мели Іване, доки вітру стане. Переливається як Терешко сироваткою. По Савці свитка. Пара як Хома та Варвара. З Богом, Парасю. Івана Івановича з себе корчить. Мудрий Іван по шкоді: коні вкрали, тоді він стайню зачинив.

Український народ спрямований на продуктивну взаємодію із сусідніми етносами, а отже, на діалог культур. Перекладаючи прислів'я і приказки з однієї мови на іншу, потрібно знати особливості ментальності кожного з народів. **Доберіть до українських прислів'їв і приказок російські відповідники, З'ясуйте відмінне і спільне в них, поясніть значення кожного з них.**

Забажалося мерзлого в Петрівку. Як твоє не мелеться, то не бігай з кошиком. Прийшли непрохані, підемо некохані. Почастую тим чаєм, що ворота підпираєм. Дорогі гості та в середу трапилися. Не з одного колодязя воду пив. Перейшов уже крізь сито й решето. Журба сорочки не дасть – не потурай журбі – вона тебе ножом під серце, а ти їй під ніс перцю. Не кажи те, що знаєш, а завжди знай те, що кажеш. Лежить собака на сні – і сам не буде їсти, і другому не дасть. Солом'яна згода краще за золоту зраду. Язык, язиче, в мені сидиш, а мені добра не зичиш.

Довідка: Вода и камень точит. Язык мой- враг мой. Худой мир лучше доброй ссоры. Собака на сене. Слово – серебро – молчание – золото. Слезами горю не поможешь. Сапожник без сапог ходит. Прошел огонь и медные трубы. Незванный гость – хуже татарина. Жди у моря погоды. Есть квас, да не про ва с. Губа не дура, язык не лопатка – знает, что горько, что сладко. Вынь да полож.

◇ Уявіть себе журналістом. Напишіть статтю до шкільної газети, використовуючи стійкі народні порівняння з наступного тексту.

Мовним вираження світогляду українського народу вважають **стійкі народні порівняння**. Вродливу дівчину називають так: *як сонце, зіронька на небі, гарна як квітка навесні (в полі, лузі), як маків цвіт, гарна мов змальована*. Вродливий хлопець - *гарний як вогонь (іскра, сіно в годину), рум'яний як бублик*.

Міць людини, особливо чоловіка, порівнюють з деякими тваринами (*дужий як ведмідь, великий як ведмідь, здоровий як віл, сильний як лев, міцний як кінь*), рослинами (*міцний як дуб, здоровий як горіх, дужий як вода, росте як з води, дужий як мороз*).

Багато порівнянь присвячено одягу людини. Український народ висміює неохайний одяг (*обдертий як циган, підтикана як віник з дерези*). Святковий одяг викликав радість і похвалу (*як лялька, лялечка*).

◇ Які твори Пантелеймона Куліша ви читали? Яка мета уведення автором стійких порівнянь? Охарактеризуйте порівняння, побудовані на фольклорно маркованих зіставленнях людини і рослини. Поясніть правопис підкреслених слів.

Орися, *як біла тополя* в леваді. ...Орися поміж ними, – *і як мак у городі* всі квіти закрашає, так вона сиділа поміж своїми дівчатами. Покохала Маруся Прохора – *мов хмелина* коло нього в'ється. Кажуть, в Обушихи Дочка – *як калина*. Схилилась над братом, У чорних серпанках, *Як верба* над водою... І очі, *мов зорі*, тихо, любо грають. Маруся, *мов зоря красна*... За сю мову наградив мене Яків Дундученко поглядом таким, *наче сонце з-за хмари* визирнуло. *Місяць* почав ізіходити; *рогом у землю вперся*, піднявсь угору. ...Тільки *зорі всміхнулися*. *Вечір насупився*; кукурікнули на сідалі півні. Мов я на Божий світ народився, мов уперше побачив, *як сонечко* за землю криється і Божа *роса* холодом по полю *дише*. *Місяць* у церкву крізь ґрати *зазирає*,

щось *ніби шамкає*...Про Жовтії Води І про Корсунщину *Шепче вітер* по дібровах. Солов'ї з обох боків ставу по вербах висвистували; *озвалася вода стома голосами*. Зорі наче потонули в ставу і повз берег тремтіли, розливались іскорками та й знов у глибину поринали і тихо в глибині сяли, ти б сказав, *розмовляли з небесними зорями* (з творів П.Куліша)

◇ У фразелогізмах-побажаннях виражені поетичність, виразність художнього світосприйняття і тонкої життєвої спостережливості. Прочитайте виразно побажання. Чи відомі вони вам? З якою метою вживаються? Побудуйте полілог з використанням таких побажань.

А батькові твоєму, щоб жито родило!

Доброму чоловіку продовж, Боже, віку!

Хліб-сіль вам! Щоб вам жилося-булося, щоб у вашім житті колосся велося!

Щоб тебе добра година знала!

Не поминай лихом, а добром, як схочеш.

Чим хата багата, тим і приймає! Сідайте, щоб рої сідали!

Роди, Боже, овес, ячмень і гречку, хоч усього потрошечку.

◇ Коли висловлювалися подані нижче побажання? Яка їх будова? Чи існують у вашій місцевості паралелі до поданих побажань?

Дай, Боже, з роси, з води! Благослови, **Боже**, сіллю, хлібом, довгим віком, добрим розумом, щоб і батька поважали і щоб матір шанували. Накажи вас, **Боже**, хлібом та сіллю.

Нехай тобі, дитино, прибавить в ручки, ніжки і в животик трішки! Боже вас благослови і материними, і батьковими молитвами!

"Рости здорова, як у лісі сосна, батькові на потішечку, а своїй мамці на послушечку";

"Бувай здорова, рости велика, рости велика до черевика, від черевика до чоловіка";

"Бувай здорова не сама з собою, не сама з собою, а з отцем і матінкою, з усім домом";

Бувай здорова, як риба, гожа, як вода, весела, як весна, робоча, як бджола, багата, як земля.

◇ Обов'язковою умовою застілля в Україні було припрошування гостей до страви. Якщо на це в хаті не зверталось належної уваги, то можна було почути від гостей: " Звиняйте. Було що їсти, пити, та принуки не було". Поміркуйте над значенням фразелогізмів-припрошувань, поданих нижче:

Ласкаво просимо.

Радо запрошуємо.

Просимо до обіду.

Хліб та сіль!

Дай боже здоров'я, просимо Вас.

Їжте здорові.

Прошу покійно, чим багаті, тим і раді.

◇ В арсеналі українців збережені вислови-вибачення. Коли і ким вони промовлялися, з якою інтонацією? Які функції таких висловів-вибачень?

Вибачте на сім слові.

Прошу, простіть на слові.

Простіть за слово, що сказав.

Не у гнів будь сказано.

Простіть, шануючи хліб і честь вашу!

Хай Бог простить, а я прощаю.

Бог з вами! Що було, то минуло!

Бог з вами, на тім світі віддасте з пиріжками!

◇ У селах і досі зберігаються звичаї "шапкування": люди старшого віку, зустрічаючись, трохи піднімають головний убір або придолонюють до грудей руку. І вітаються: "З святим днем будьте здорові!", "З Різдом Христовим!", "Христос воскрес!". "Здрастуйте у Вашій хаті", "Доброго здоров'я, мир вашому дому!". Які функції виконують такі привітання? А які вітання відомі вам, уживані у вашій місцевості? Запишіть. Визначте їх розряд за походженням. З'ясуйте, чим вони відрізняються від службових частин мови.

Серед завдань, що пропонуються додому, можуть бути такі: Продовжіть думку: «Кожен вірш — це жива істота, в якій є своя душа. Ця душа складається з думок, почуттів, внутрішньої музики та магії звучання». Напишіть виступ на конференцію.

Для теми «Лексика соціальних діалектів» пропонуємо таку комунікативну розминку:

На вашу думку, жаргонний лексикон у сучасній комунікації — це своєрідна мовна картина світу мовної особистості чи симптом її культурної кризи, яку супроводжує звуження індивідуального словника?

Ви їдете в купе з молодими людьми, у мовленні яких час від часу чуєте «Вау!», «Відпад!», «Клас!», «Абзац!», «Кльово!», «Ульот». Один із них звертається до вас з проханням. Складіть короткий діалог з використанням дієслівних зв'язок *бути, стати, здаватися, називатися, перетворитися на, являти собою, залишатися* (на вибір), що передає вашу розмову з незнайомим маловихованим хлопцем. Поміркуйте, які вигуки вживатимете у репліках ви, а які - співрозмовник.

Для теми « Стилiстичне використання засобiв словотвору» може бути корисною така комунікативна розминка:

Слово може бути бадьоре, дотепне, пестливе, привітне, сентиментальне, сердите, вразливе, необережне, жорстоке, смарагдове, смугляве. Продовжіть цей ряд, прочитавши рядки з творів.

Люлі, люлі, люлечки, шовкові вервечки, мальовані бильця, пішли до Кирильця (з коліскової). Жили собі мишка-шкряботушка, жаба-скрекотушка та зайчик-лапанчик (з української народної казки). Приплентався до лікаря поважний дядило ... (П.Глазовий).

Скористайтеся також «Словником етіптетів української мови» за редакцією Світлани Єрмоленко (К., 1998). Поміркуйте, що саме в цих реченнях, у словах створює відповідний настрій? Яких значеннєвих відтінків надають суфікси? Обговоріть це в класі.

◇ У "Словарі української мови" Б.Грінченка наведено вживані й сьогодні в окремих місцевостях слова. Поясніть, як ви розумієте значення цих слів. Які словотворчі засоби використані для утворення цих слів? Чи функціонують вони тепер?

матінкувати, матеркувати, маткувати, безматній, пані- матка; дідовід, дідовник, дідизна, дідичність, дідівщина; дідівство; дідичанка; дідиччун; дідичня; дідизний; дідинець; бабкуватий, бабити, бабитися, бабинець, розбабка, бабизна, бабівщина, бабниця, бабіти; братань, братани, братана, братак, братня, братиця, братовизна, братки, братщина, братівщина; дітвага, дітва, дітвачця, дітко, дітний, дитинець, дитун.

◇ На сьогодні активізувалися віддієслівні обрядові назви із суфіксом *-ин-*: *оглядини, змовини, заручини, пострижини, хрестини*; із суфіксом *-к-*: *досвітки, зажинки, обжинки*.

Запишіть від своїх рідних один з обрядів, що збережений у вашій сім'ї.

На уроках варто запропонувати такі *теми для розмови* :

Я народився в україномовному світі, і найперші для мене слова були словами українськими. Я їх чув від Мами, Батька, братів, друзів. Для мене, малого, весь земний світ був українським. Що з того, що тепер я знаю кілька мов і користуюся ними щоденно (така вже в мене робота)? Вони ніколи не замінять мені Рідної Мови, в якій за кожним словом тягнеться багатючий шлейф асоціацій, емоцій, спогадів, подій, людей!.. Так написав письменник Сергій Ткаченко. А яка ваша думка стосовно цього міркування?

«Мова – то інтелектуальний портрет людини. І якщо зовнішній портрет можна змінити з допомогою одягу, макіяжу, то з мовним набагато складніше», - стверджує Любов Мацько. Висловіть свої міркування стосовно цієї проблеми із залученням слів, що виражають хвилювання, стурбованість, сумнів тощо.

4.3. Технологія уроків літератури з регіональним компонентом

Завдання... вчителя-словесника – відкрити перед молоддю світ прекрасного...

Ніла Волошина

Особливість уроку літератури полягає в тому, що його змістом є, з одного боку, твори мистецтва слова, а з іншого – наука, що містить в собі елементи історії, теорії літератури, словесності. Український методист Борис Степанишин зазначав, що *«уроки літератури... в руках учителя-майстра можуть стати для учнів пречудовим, найцікавішим у світі клубом хвилюючих зустрічей з усемогутніми чарівниками художнього слова, з прекрасними витворами їх розуму і серця...»*.

Значне місце у чинних шкільних програмах з літератури відведено вивченню усної народної творчості, опрацюванню її різновидів. Це казки, прислів'я і приказки, загадки, пісні, думи, легенди, перекази, анекдоти тощо.

З поняттям про усну народну творчість учні знайомляться в 5-му класі і поглиблюють, розширюють відомості про нього протягом усіх років навчання в школі. Зразки фольклору введені у чинні програми з української літератури за лінійним принципом (від простого до складного). Проводячи уроки з фольклору або уроки з використанням елементів фольклору, слід дотримуватись принципів історизму, що вимагає конкретно-історичного підходу до аналізу подій, епохи, в яку вони відбуваються, науковості, тобто здійснювати аналіз твору, зважаючи на родову та жанрову специфіку мистецтва слова, принципів єдності змісту й форми, доступності, емоційності.

Головна мета уроків – навчити учня відчувати фольклорне слово, думати над ним, відшукувати в ньому істинне „зерно”, захоплюватись його красою, з'ясовувати психологічне підґрунтя.

Кожний урок, присвячений фольклорному твору, має чітку мету – виявити естетичний, психологічний потенціал жанру, порівняти його з іншими жанрами, з таким же в іншій культурі.

Урок фольклору має бути різноманітний за методами, прийомами, формами роботи. Серед методів і видів роботи, які важливо використовувати при опануванні фольклору: *проблемний*, що включає проблемний виклад і організацію матеріалу, *пояснювально-ілюстративний* для ознайомлення з текстами міфів, біблійних легенд тощо, *репродуктивний*, коли характеризують визначення жанрів тощо.

Важливі творчі роботи: словесне малювання, складання інсценувань тощо, пошукові дослідження під керівництвом учителя.

На уроках звучить текст твору, відбуваються міркування над виховним, педагогічним потенціалом фольклорного твору. Особливу увагу звертають на виховання читацької культури учнівської молоді.

Серед усіх фольклорних творів найбільшою популярністю в дітей користується казка. Це чудовий засіб розвитку в фантазії, засвоєння суспільного досвіду. Казки завжди носять повчальний характер, добрі і світлі, образи близькі для дитячого сприймання і розуміння. У казках чіткий поділ на добро і зло, тому дітям легше розуміти характер казкових образів, ніж складні і суперечливі людські.

Діти люблять звірів, часто уподібнюють їх дії людській поведінці. Найближчі казки про тварин, фантастичними і соціально-побутовими діти цікавляться пізніше, адже для розуміння таких казок необхідно набути певний життєвий досвід чи знання.

Дітей середнього шкільного віку казки приваблюють гострим і захоплюючим сюжетом, буйністю фантазії, яскравістю барв, особливою сміливістю думки. У казках завжди добро перемагає зло, а діти за натурою, як правило, оптимісти.

Вивчення казки переважно включає такі етапи:

1. Підготовка до сприймання твору.
2. Читанням чи розповідь казки вчителем або прослуховування твору у виконанні майстрів художнього слова.
3. Робота над текстом казки (бесіда за змістом прочитаного, використання окремих елементів аналізу).
4. Повторне читання казки (можливе в особах, з елементами інсценування).
5. Виготовлення ілюстрацій до окремих епізодів казки (не обов'язково).
6. Підсумок.
7. Творчі усні чи письмові роботи.

На етапі підготовки до сприймання психологічно налаштовують на слухання і розуміння твору, дають мінімум теоретичних знань, відомостей про твір і життєві факти, що лягли в основу. Використовують для цього прийоми: емоційне слово вчителя, бесіда, розгадування ребусів чи кросвордів, робота із прислів'ями, перегляд уривків кінофільмів улюблених казок чи фотоматеріалів.

Виконавець казки обов'язково повинен бути в душі актором, тобто, грою голосу, мімікою, рухами передати особливі риси характеру і вдачі героїв, аби збудити образне мислення у дітей.

Під час аналізу казок досліджують логіку життєвих подій, психологічно вмотивовують поведінку героїв, ставлять запитання, які спонукають до роздумів.

Так, до казки «Мудра дівчина» моделюють бесіду за такими запитаннями:

- Де й коли відбуваються події, описані у творі?
- Хто герої казки, що ви дізналися про них?
- Чому багатий брат захотів повернути собі корову? Чи справедливою була вимога багатого брата?
- Чи справедливо розсудив братів пан? Чому, обґрунтуйте свою думку.
- Чому батько звернувся за допомогою не до поважних, досвідчених людей, а до своєї доньки? Ким була Маруся для батька?
- Як ставився батько до дочки? З чого це видно? Доведіть, спираючись на текст.
- Спробуйте й ви розгадати загадки пана.
- Яким постає пан у змаганнях на кмітливість із Марусею?

- Як Маруся виконала перше завдання пана? Які риси вдачі бідної дівчини простежуються в епізоді?

- У чому виявилася винахідливість дівчини, коли виконувала друге завдання?

- Пригадайте усі завдання, які задав пан Марусі? Що можна сказати про розум і кмітливість пана? Чи була дівчина йому гідним супротивником?

- Кому із героїв казки симпатизує автор-народ у казці? Які риси характеру народ схвалює, а які навпаки – висміює?

- Які події казки можна вважати реальними, а які фантастичними? Чому?

- Пригадайте казки, які читали чи бачили раніше, в яких прославляються представники народу – носії мудрості, кмітливості, продемонстрована їхня перевага над панами.

У процесі поглибленої роботи над твором ... шукають епізоди, які б відповідали таким прислів'ям: «Де гроші люблять, там совість гублять», «Тяжко позиватися латаній свитині з добрим кожухом», «Пани правди не скажуть, а рот зав'яжуть», «Далеко видить око, а розум – глибоко», «Розум силу переважить», «Людська думка найшвидша, найсміливіша» тощо.

Завдання можна ускладнити. На дошці у дві колонки записують частини прислів'їв і пропонують їх з'єднати, прокоментувати і визначити, кого чи чого вони стосуються у казці.

І сила перед	а душа в болоті
Око бачить далеко,	мужицька хитрість
На панську мудрість	і людей питай
Тіло в золоті,	а розум – ще далі
Свій розум май	розумом никне

Щоб успішно керувати процесом осмислення і конструювання учнями казкових образів, слід ураховувати особливості казки як специфічного фольклорного жанру.

На заключному етапі роботи з'ясовують теоретико-літературні відомості про казку. Дають колективно визначення, називають види казок (фантастичні чи чарівні, про тварин, соціально-побутові), композиційні особливості жанру (зачин і кінцівка, повторення чисел три, шість, дев'ять тощо), різке розмежування героїв на носіїв добра і зла.

На матеріалі конкретних творів доцільно прослідити й специфічні особливості казки як жанру, а саме:

Для **композиції** казки характерні:

- єдиний початок (анафоризація);
- триразове повторення певних подій (ретардація);
- градація дії – наростання ефекту. Художній рівень казки залежить від рівня майстерності записувача, бо фольклорний твір позначений імпровізацією.

Дослідники відзначають, що в жанрі казки сформувалося своєрідне ставлення до дійсності, відтак – особливість часово-просторових зв'язків. Час, вік у казці – поняття умовні.

Герой, як правило, сталого віку: це дитина, юнак (хлопець, парубок), доросла людина (чоловік), або старець.

Зміна у віці відбувається не через перебіг років, а перехід з одного вікового стану в інший: “і коли чоловік постарів...”, “і виріс із нього красивий парубок...” тощо. Герой проводить у дорозі три, п'ять, сім, дев'ять, дванадцять, але за ці роки він не змінюється, навпаки, повертається додому таким, яким покинув свою оселю.

Краса героя казки описується, як правило, кількома штрихами: “*Такий гарний, що ну*”, “Що на світі такого нема”. Традиційним засобом є протиставлення: герой у казці постає спочатку в потворному вигляді, а потім

красенем / красунею (“Царівна-жаба”, “Про ужа-царевича та його вірну жону”).

У центрі казки завжди перебуває герой-добротворець і антигерой-злотворець. Герой-добротворець визволяє рідну землю від зміїв, чужоземців, рятує красуню; антигерой засуджується, проганяється, гине. Образу жінки, дівчини-героїні притаманні вірність коханому, материнському обов’язку, готовність до самопожертви заради дітей, чоловіка.

Особливий і **час** у казках. Для казкового сюжету найхарактернішим є забігання вперед чи повернення назад, як це буває в інших епічних жанрах. І лише деякі окремі деталі, опис обставин життя, побут, часом, дають підстави припускати відображення у казці певної історичної епохи.

Час відлічується лише дією героя.

Простір – теж величина умовна. У багатьох творах **простір** ділиться на 2 виміри – цей світ і той світ – реальність і “тридев’яте царство”. Між цими вимірами досить плинна межа: змії з’являється із потойбіччя і викрадає царівну, у своє володіння за мить, а героєві доводиться подолати шлях довжиною у кілька років. Простір і час нерозривно зв’язані між собою. Реалізовується **простір** у вигляді порогу, воріт, річки, мосту, лісу, берега моря. У казці немає детальних описів природи, житла, оточення.

У центрі уваги - дія.

Дім у казці – це не просто житло, центр „свого” світу із цілим арсеналом компонентів. Через вікно вищі сили передають добрий знак у вигляді білого голуба або яскравого промінчика сонця. Героям казки слід бути обережним, адже через вікно може потрапити і злий дух.

Двері й поріг оберігають добробут хатини, не дозволяючи зовнішнім силам проникнути всередину, і таким чином відмежовують будинок від „чужого” простору. Щоб подолати кордон між двома світами, героєві необхідно дотримуватись певних настанов: „Приїзжає у десяте царство, дивиться – стоїть хатка. Він до тієї хатки сотворив молитву, святий Юрій і відчинив”.

Персонажі у казках можуть бути рухомі й нерухомі. До нерухомих, належать наприклад, батьки головного героя або Баба-Яга, котрі упродовж казкової розповіді перебувають у закритому мікросвіті – хатинці.

Розглядаючи казку як глибоку і мудру книгу життя, звертають увагу на національні особливості діалогу. Досить часто він дуже лаконічний, його треба вміти прочитати. Запитання, яким зустрічають героя, звучить переважно так: „Чи по волі прийшов, чи по неволі?” Герой відповідає: „Добрий козак усе по волі ходить”. Це питання, швидше, не зі сфери етикету, воно є своєрідним паролем, після якого уже конкретизують справа, з якою приходять до предків, пращурів.

Казка обрамляється традиційними висловами, початковими та фінальними **формулами-кліше**: „Сказала б казки – не вмію, сказала б приказки – не смію, сказала б небилиці – так багато плутаниці”, „Живуть і хліб жують, і постолом добро возять”, „Жив собі”, „Був собі”, „В якомусь царстві, в якомусь государстві був собі”, „І я там був, мед-вино пив, у роті не було, а по бороді текло”, „От вам казка, а мені бубликів в’язка, мені колосок, а вам грошей мішок...”.

З одного боку, казка ритмічна, насичена зміною одних дій іншими, які проявляються в русі персонажів, їх діалогах, з іншого – в казці досить часто знаходимо повтори подій, окремих висловів, що вказує на повільність оповіді. У ній відсутні великі описи природи, інтер’єру.

Казці притаманний своєрідний гумор. Наприклад, у кумулятивній казці „Дід, баба і курочка-дрібшечка” – дрібничка постає таким чудом, що вже згодом про неї говорять як про важливу подію.

Алгоритм роботи над казкою

1. Визнач основні сюжетні лінії.
2. Простеж внутрішню закономірність сюжетних ліній.
3. Хто головні герої казки, яка їх зовнішність, соціальні атрибути, психологічна характеристика, вік.

4. Хто виступає помічниками героя, їх функції.
5. З'ясуй час і простір у казці.

Вивчення казки завершують творчими усними чи письмовими роботами. Скласти казку – це значить свідомо осмислити ідею, якій підпорядковується і система образів, і її композиційна побудова, і її художньо-зображальні засоби. Робота над складанням казкового сюжету активно розвиває дитячу уяву та фантазію.

На початковому етапі пишуть казку на основі запропонованої сюжетної схеми, початку. Складені казки колективно аналізують з погляду їх змісту і особливостей форми. Учні самостійно визначають вид казки.

Формування понять про народну казку поглиблюють і узагальнюють під час вивчення літературної казки. Зіставляючи теоретичні відомості про специфічні особливості народної і літературної казки, учні знаходять ряд спільних моментів, яскравіше виділяють характерне і властиве народним і літературним казкам. Для цього можна застосувати текстуальну порівняльну таблицю, що служитиме зоровою опорою.

Уроки вивчення загадок викликають неабиякий інтерес у п'ятикласників. Учні в цей період прагнуть пізнати навколишній світ, жадобу знань вони великою мірою задовольняють відгадуванням загадок. Для школярів це своєрідна інтелектуальна гра.

Загадки – це афористичний твір, що складається із стислого поетичного, часто ритмізованого вислову, в якому предмет чи явище зображується через його метафоричний еквівалент. Термін давнього походження, можливо, походить від слова гадати, що означало „думати”, „розмірковувати”. Загадування в Україні завжди було неодмінною умовою не лише розумового розвитку дитини, а й випробовування кмітливості дорослих.

Загадки завжди виступали засобом естетичного освоєння навколишньої дійсності: розвивали естетичний смак, сприяли образному баченню різних предметів і явищ у житті, допомагали відчутти зображувальну силу слова.

Існують загадки-поради, задачі, жарти. Створити загадку – значить стисло описати за допомогою певних яскравих метафоричних образів кілька найхарактерніших для предмета чи явища ознак (матеріал, форму, звук, колір, кількість, дію, призначення, застосування, оточення). У метафоричних загадках образи відображають світобачення, середовище, побут народу певної епохи: *Вода на воді пливе* (Крига). У неметафоричних загадках – жоден предмет не називається, а описується його якість або функція: *Зимою гріє, літом холодить* (Дерево).

Відгадати загадку можна лише шляхом логічної заміни зображених метафоричних образів реальними. Розгадування потребує не лише певної суми знань, а й спостережливості, кмітливості, вміння бачити спільне в конкретному й абстрактному. В дитячій аудиторії загадки пропонуються з метою пізнання навколишнього середовища, тренування пам'яті. Відгадка має бути одна, але певні формули можуть використовуватися для зображення різних предметів.

Метафоричність загадок зближує їх із прислів'ями, приказками, образними порівняннями, які в образній формі відображають найістотніші сторони явищ природи, суспільних і родинних взаємин.

Тематика загадок різноманітна: явища природи, рослинний і тваринний світ, духовне життя людини, трудова діяльність, предмети побуту, знаряддя праці. Загадки можуть мати національні образи:

Прийшли татари, людей забрали, а хата вікном утекла (Рибалка. Риба, вода, волок).

Під одним козирком чотири козаки стоять (Ніжки стола).

Лексика загадки відображає побут, форми діяльності. Як правило, відображає історико-етнографічні особливості регіону, певну добу.

У загадці наявні традиційні епітети, порівняння, пестливі слова, гіперболізація (*грім – віл; туман – хмара*); звукописні слова (*Бігла по ярочку в однім чобіточку та все каже: Гуц, гуц!* (Макогін).

Часто в загадках наявні оказіональні слова:

Чотири чотириленки; густий ліс, чисте поле, дві тополі, два скла, рамбабуля, лепетуля, кома. (Волосся, лоб, брови, очі, ніс, язик, рот.)

До поетичного фольклору належать і небилиці, нісенітниці — жартівливі, смішні тексти, які містять гумор, описують неіснуючі вигадані події. У дітей вони викликають сміх, бажання запам'ятати та переказати текст іншим, насмішити їх.

Загадки органічно входять у композицію народних казок „Яйце-райце”, „Про змія”, „Мудра дівчина”. Загадкам часто приписували магічний вплив на стан домашнього господарства. Цим вони близькі до замовлянь, колядок, щедрівок.

Загадки є складовою частиною русальних пісень.

*Зоря-зірниця, красна дівиця,
по полю ходила, ключі згубила,
Місяць бачив – не сказав,
А сонце йшло – ключі знайшло.*

Загадки для п'ятикласників жанр не новий, відомі ще з раннього дитинства, вчать казки й на уроках зарубіжної літератури. У початкових класах в основному зосереджують увагу на змісті загадки та ставлять за мету розгадати загадку, що розвиває кмітливість, уяву, фантазію тощо.

Етапи роботи над загадками.

1. Активізація опорних знань (відгадавши загадки, зробити висновки, пригадати, що відомо про жанр фольклору; подати учням інформацію про загадку як жанр усної народної творчості, тематичні групи, структуру).

За допомогою прийому спостереження пропонують різні за формою загадки, простежують, який прийом покладено в основу?

В чистім полі він росте
На високих ніжках,
В зелених панчішках,
Квіточки блакитні,
Оченьки привітні (Льон).

Щоб полегшити цю роботу, одночасно демонструють наочність – зорову опору. Порівнюють опис предмета в загадці із описом в енциклопедії: *«Стебла здебільшого тонкі, густо вкриті сидячими листочками. Квітки правильні, п'ятичленні, зібрані в несправжні зонтики. Плід – коробочка»*. З'ясовують, чим відрізняється опис рослини в загадці й науковому виданні?

Загадки, в яких подається опис в завуальованій формі, найпоширеніші:

На сонечко схожий, і сонце я люблю,

До нього повертаю голівоньку свою.

Стою стрункий, високий, в зелених шатах я

І золотом убрата голівонька моя (Соняшник).

Які ноги, такий ніс,

По болоту ходить скрізь,

Хату він на хаті має,

В теплий край він відлітає (Лелека).

Чапа й тихо пхенька

Із гілочок скринька,

Обтикана грибочками

І жовтими листочками (Їжак).

Часто будується загадка у формі запитання.

Що то за віз, що без коліс? (Човен).

Що у світі найпрудкіше? (Думка).

Що в будь-якій кількості легке? (Пір'я).

У них подано зовнішній вигляд, дію чи властивість задуманого предмета. Можуть називатися прямо, або приховано, інакомовно (*«Який то хлопець походжає і без віника замітає?» (Вітер)*).

Існують також загадки, побудовані за принципом протиставлення. *«Рідке, а не вода; біле, а не сніг» (Молоко)*.

У загадках використовується прийом зіставлення за схожістю і протилежністю ознак: *«Сірий, та не вовк, довговухий, та не засць, з*

копитами, та не кінь» (Осел); «З борідкою, а не чоловік, з рогами, а не бик, з пухом, а не птах, лико дере, а личаків не плете» (Цап).

Важче даються учням загадки-метафори, де ознаки предмета і явища подаються через зіставлення з іншими предметами та явищами («*Ой за лісом, за пралісом золота діжа горить*», «*Поле не міряне, вівці не лічені, пастух рогатий*», «*Котився клубочок зовсім без ниточок, замість ниточок триста голочок*»). Відгадки виникають у дітей на основі асоціацій за схожістю.

Окрім цього, даємо на уроках також поняття про шарадку, головоломки.

Наступний етап роботи над загадками – читання. Як правило, загадка пишеться у віршованій формі, то читаємо їх як ліричний твір, намагаючись робити логічні наголоси і передати форму, про що говорили вище.

Після прочитання загадку необхідно розгадати. А далі приступають до аналізу, у процесі якого визначаємо закони творення конкретної загадки.

Алгоритм роботи над загадкою:

- 1 – виразно прочитати;
- 2 – уявити поданий предмет і відгадати;
- 3 – визначити засіб творення і форму (принцип побудови);
- 4 – визначити тематичну групу;
- 5 – підбити підсумки.

Творчі роботи учнів - наступний етап роботи над жанром фольклору.

Самостійне складання загадки включає такі етапи:

- 1) вибір предмета зображення і засвоєння учнями відповідної інформації про цей предмет чи явище;
- 2) виділення найхарактерніших ознак;
- 3) вибір форми вислову (принцип побудови);
- 4) передача думки в поетичній формі.

Прислів'я та приказки за програмою вивчаються у 5-тому класі. Завдання учителя-словесника – поглибити знання школярів про названі поняття, враховуючи жанрову специфіку. Прислів'я і приказки – це короткі влучні вислови, що в художній формі типізують різні явища життя. Це своєрідний збірник правил, якими людина повинна керуватись у повсякденному житті.

Прислів'я – жанр фольклорної прози, короткий художній твір узагальнюючого характеру, сталий вислів у формі логічно завершеного повного судження з висновком. Складається переважно з двох частин і, в основному, вживається у переносному значенні.

Наприклад: *Рідна мова – не полова: її за вітром не розвієш.*

Ознаки прислів'їв:

- мають прямі і переносні значення (*Наприклад: Не святі горшки ліплять – сфери побуту і ремесел накладаються на сферу людських стосунків*);

- усталена форма: *„Яка трава, таке й сіно”*;

- контрастні поєднання: *вода – вогонь, небо – земля, молодість – старість*;

- паралелізм частин: *„Без сонця не можна бути, без милого не можна жити”*.

Прислів'я бувають римовані і неримовані: *Добро пушить, а лихо сушить*.

Приказка – жанр фольклорної прози, короткий сталий образний вислів констатувального характеру, що має одночленну будову, нерідко становить частину прислів'я, але без висновку. Вживається у переносному значенні.

Наприклад: *Правда очі коле. Ото велике цабе. Не нашого поля ягода.*

У збірці М.Номиса знаходимо і численні побажання:

Добрий день. З святим днем будьте здорові.

Слава Богу, Ісусу Христу. Дай, Боже, час добрий.

Будьте здорові з тим, що сьогодні. Здорові були та людям милі.

Доброго здоров'я, мир вашому дому! З святом будьте здорові!

Моє вам шануваннячко, спаси вас, Боже! Здорові будьте! Здоровенькі були!

Дай, Боже, спішно та охотно робити, щоб твої думи були повні, як криниця водою, щоб твоя річ була тиха та багата, як нива колосом; пошли тобі, Мати Божя, на все гаразд!

Тематика прислів'їв і приказок різноманітна. Прислів'я та приказки відображають стародавні звичаї (*Сказав би, так піч у хаті*), гумор та іронію українців (*Чорнобрива, як руде теля. Батько мій середній хазяїн: торби по боках, а сам посередині*).

Чимало прислів'їв використовували як побажання-**благословіння на працю**:

Нехай день святиться! Разом з Божим розказом!

Дай, Боже, час і пору добру! Щоб у вас руки не боліли!

Дай, Боже, щоб робилося, не псувалося! Дай, боже, на прожиток!

В арсеналі українців збережені **вислови-вибачення**:

Вибачте на сім слові.

Прошу, простіть на слові.

Простіть за слово, що сказав.

Не у гнів будь сказано.

Простіть, шануючи хліб і честь вашу!

Хай Бог простить, а я прощаю.

Бог з вами! Що було, то минуло!

Бог з вами, на тім світі віддасте з пиріжками!

Хто до тебе з каменем, а ти до нього з хлібом-сіллю!

Актуалізуючи опорні знання учнів про традиційне народне ставлення до всього живого на землі, доцільно використати прислів'я та приказки, у яких закладені норми високої моралі людини у ставленні до природи. Наведемо деякі приклади, записані студентами філологічного факультету від місцевих жителів: „*Не руйнуй гніздо ластівки, бо будеш у ластовинні*”; „*Не вбивай*

ластівку, а то в домашньої корови буде молоко із кров'ю”, „Хто вб'є журавля – буде весь вік журитися”, „Не можна збирати яйця сорок, бо рябим станеш”, „Зруйнував гніздо пташине – не буде в тебе ні дітей, ні родини”; „Білий лелека – каліка (німий), тому його, як і всіх калік, не можна чіпати і проганяти”, „Кота вбити – сім років ні в чому успіху не бачити”.

Важливо також розкрити зміст і самого поняття „природа”, яке було поширене у розмовній мові та усній народній творчості. Прислів'я й приказки свідчать про те, що природа розумілася нашими предками як цілісне утворення, що існує незалежно від людини („Природу тяжко одмінити”, „Заступи природу дверима, то вона тобі - вікном”). У той же час вона уявлялася нашим пращурам як живий світ, органічною частиною якого була сама людина. Одухотворені явища природи пов'язувалися між собою, впливали одне на одне, в результаті чого природа виступала як жива система, єдина матір („Де природа – мати, а людина – батько, там добра багацько”). Отже, при використанні цих та аналогічних прислів'їв і приказок учитель акцентує на тому, що у народній свідомості світ людей не протиставлявся природі, а вважалися єдиним цілим. Коментуючи зміст малих фольклорних жанрів на уроці, реалізуємо не лише виховну мету, а й розвиваємо усне й писемне мовлення дітей.

У процесі аналізу оповідання **С.Черкасенка „Маленький горбань” (6 клас)**, детально опрацьовуючи епізод про знайдені Захарком пташині гнізда та вчинок Павлика, також можна звернутися до народних традицій різних регіонів, що відображають ставлення до птахів, їхніх гнізд тощо. Так, у естонців заборонялося навіть говорити про знайдене пташине гніздо, чіпати до нього і дихати на нього. Дітей матері попереджали, що не можна розмовляти, коли знайдеш ненароком пташине гніздо, бо це почує хижак і знищить гніздечко. Дітям заборонялося у птахів кидати камінням, бо вони видзьобають очі й ніс, а пастушкам наказували не ловити пташок у полі, бо здохнуть вівці й телята. Традиційно естонці залишали не доїдені харчі в полі,

частину хлібних колосків для птахів, а на Різдво й Новий рік на вулицю виставляли „пташиний сніп”.

За білоруською легендою, ластівки, коли розіп’яли Христа, крали цвяхи і намагалися зняти з його голови терновий вінець. Христос наказав за це людям ластівок не чіпати, а хто вб’є, у того рука відсохне.

У Грузії існував день пташиної кашки, коли на дахи будинків виставляли кашу, щоб нагодувати птахів і умовити їх не псувати посіви та плоди дерев. Отже, із птахами - „шкідниками” поводитися доброзичливо, а не знищували їх.

У болгарських і македонських повір’ях йдеться про те, що лелеки і в наші дні залишаються людьми, але людської подобі вони набувають лише в теплих краях, куди летять на зиму. Проте там вони не можуть народжувати дітей, тому, прилітаючи в наші краї, висиджують яйця, а потім знову відлітають, аби стати людьми .

У Росії вважали, що не можна вбивати синичок, бо не буде щастя у тваринництві, а в деяких губерніях заборонялося руйнувати гнізда граків – може згоріти хата.

За допомогою таких прикладів ми знайомимо учнів із традиційним ставленням наших пращурів та інших народів світу до живої природи, а це в свою чергу формує в школярів етичні норми у ставленні до братів наших менших, повагу до традицій і норм, які виробило людство протягом свого існування на землі.

Вивчення прислів’їв та приказок розпочинають з підготовки до сприймання. Завдання цього етапу – розкрити історичний шлях розвитку та причини виникнення окреслених жанрів усної народної творчості, пробудити інтерес до народної спадщини. Подаємо фрагмент уроку.

Тема: Прислів’я та приказки. Краса та мудрість цього жанру усної народної творчості. Народні уявлення про навколишній світ (5 клас)

Мета: поглибити знання учнів про прислів'я та приказки, показати, як в них відбивається народна мудрість, життєвий досвід, пояснити різницю між прислів'ями та приказками;

розвивати вміння аналізувати, доводити свою думку, спираючись на теоретико-літературні відомості, вживати фольклор в усному мовленні;

виховувати інтерес до усної народної творчості, повагу до традицій і звичаїв українського народу, культу мовлення.

Обладнання: літературні плакати, текстуальна схема-опора, збірки прислів'їв та приказок.

Тип уроку: засвоєння нових знань і формування на їх основі вмінь і навичок.

Епіграф:

У прислів'ї правди шукай;

Від прислів'я не втечеш;

Прислів'я вчить, як на світі жити

Народна мудрість

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань.

1.1. Слово вчителя з елементами бесіди.

Протягом останніх уроків ми з вами могли неодноразово пересвідчитися, яким мудрим і кмітливим завжди був і лишається український народ. Він винайшов спосіб передати свій життєвий досвід майбутнім поколінням. Цей спосіб ми зараз називаємо усною народною творчістю чи фольклором.

- Давайте пригадаємо, що ж називається фольклором і яка наука вивчає твори усної народної творчості?

- Що притаманно саме для усної народної творчості, чим вона відрізняється від літературної творчості?

- Які жанри фольклору ми вивчили?

Розгадування кросворда.

Якщо ви правильно виконаєте завдання, то довідаєтеся, як називається одне із ключових понять нашого сьогоднішнього уроку.

			П			у			
	П		е	Р	С		н	а	Ж
з	А		п	И	т	а	н	н	я
				С	т		ч	н	і
	Ф		о	Л	ь	к	Л	о	р
		м		І		ф		и	
		а		В	т	о		р	
к			л	Я	Д	а			

1. Як називається зупинка в читанні тексту вголос?
2. Як по-іншому називають дійових осіб, героїв художніх творів?
3. Яка форма загадки «Який то хлопець походжає і без віника замітає?»?
4. У яких казках розповідається про незвичайні події та вчинки героїв, неможливі у повсякденному житті?
5. Як називають мистецтво, створене народом, народна творчість?
6. Як називається вигадана розповідь, яка передає уявлення наших предків про всесвіт, природу, богів, демонів тощо?
7. Як називають людину – творця літературної казки?
8. Як називали наші пращури бога зимового сонця?

II. Повідомлення теми, мети уроку, мотивація навчальної діяльності.

2.1. Слово вчителя.

Протягом багатьох віків наш народ створив незліченні скарби усної творчості, до яких належать прислів'я, загадки, казки тощо. Сьогодні ми будемо говорити про малі жанри фольклору, до яких відносять прислів'я, приказки, а також загадки. Отже тема уроку:» Прислів'я та приказки. Краса та мудрість цього жанру усної народної творчості. Народні уявлення про навколишній світ».

Протягом уроку ми поглибимо свої знання про прислів'я та приказки, простежимо, як в них відбивається народна мудрість, життєвий досвід, визначимо різницю між прислів'ями та приказками, навчимося їх аналізувати, доводити свою думку, спираючись на теоретико-літературні відомості, вживати фольклор в усному мовленні.

2.2. Робота в зошитах.

Запишіть дату та тему уроку в робочі зошити.

2.3. Робота з епіграфом.

Прочитайте слова, що стали епіграфом нашого уроку, запишіть у робочі зошити. Прокоментуйте їх зміст та основну думку. Якого значення прислів'ям надавав народ? Чому? Протягом уроку спробуємо знайти відповідь на запитання.

III. Засвоєння нової навчальної інформації, формування на її основі умінь та навичок.

3.1. Інформація вчителя про історичний шлях розвитку та причини появи жанру.

Прислів'я та приказки – це особливий жанр усної народної творчості. Він пройшов дуже довгий шлях розвитку і сягає і далеку сиву давнину. Адже в них відображені історичне минуле нашого народу («Некликаний гість гірше татарина», «Не розуміє, як турок», «Степ та воля – козацька доля», «Пропає, як швед під Полтавою» тощо), елементи міфології, описи звичаїв та обрядів («Сказав би слівце, та піч у хаті» (піч – символ родинного вогнища, дух дому), «Який бог намочив, той і висушить» (язичницькі боги – Перун і Дана,

Дажбог і Стрибог), «Сім раз відмір, а один відріж» (магія чисел 3, 7, 13, 1000), «Продав чорту душу»тощо).

У цих невеличких висловах народ передав і сум за батьківщиною («Кожному мила своя сторона», «всюди добре, а дома найліпше»), і користь знань, навчання («Хто знання має, той мур ламає», «Книга вчить, як на світі жить», «Наука в ліс не веде, а з лісу виводить»), і судження про людину та її добрі справи («Не одежа красить людину, а добрі діла», «Діло майстра величає», «Хто рано встає, тому й бог дає»), оспівав почуття дружби («Дружба – велика сила») тощо.

Про виникнення прислів'їв та приказок у фольклористиці існує багато думок і тверджень. Вчені називають такі основні причини їх появи: 1) прагнення людей передати свій життєвий та трудовий досвід; 2) відтворити історико-суспільні зміни в житті людей та дати їм оцінку; 3) пояснити різні явища у житті, природі, зміни у поглядах, світогляді тощо.

3.2. Робота із виставкою книг.

Як відомо, народні скарби передавалися із уст в уста доти, доки не виникло письмо. Письменні люди, розуміючи силу усної народної творчості, почали збирати та досліджувати її. Так з'явилися збірники прислів'їв та приказок. Серед найперших збирачів фольклору називають українського поета Климентія Зиновієва, який зібрав їх понад півтори тисячі і уклав у рукописний збірник.

Серед українських збирачів можна назвати Г.Сковороду, І.Котляревського, Т.Шевченка, Г.Квітку – Основ'яненка, П.Боровиковського, В.Забілу, М.Шашкевича, Я.Головацького, І.Вагилевича, І.Франка тощо. Вагомий внесок у скарбницю народної творчості зробив І.Я.Франко. У шести книгах «Етнографічного збірника» (1901 - 1910) він опублікував понад 31000 прислів'їв. Це було найбільше досягнення фольклористичної науки в цьому жанрі.

3.3. Словникова робота.

У прислів'ях та приказках народ бачив доброго і мудрого порадника і помічника. Вони відображають споконвічну спостережливість і мудрість українського народу, його погляди на світ, суспільне життя, характер і поведінку людей. Часто їх називають золотими зернами народної мудрості.

Прислів'я – короткий, влучний вислів, яскравий і образний вислів повчального характеру, що виражає закінчену думку.

Приказка – короткий, влучний, яскравий народний вислів, що не має повчального характеру і не виражає закінченої думки.

Порівнюючи прислів'я з приказкою, народ говорить «Приказка цвіт, а прислів'я - плід». Хоч і близькі між собою прислів'я і приказки, але відрізняються. Чим? Спробуємо з'ясувати.

3.4. Читання і коментар прислів'їв та приказок із підручника.

3.5. Пояснення вчителя про специфічні особливості жанру. Робота в зошитах. Спостереження.

Сторінку зошита поділимо на дві частини вертикальною лінією і записуємо:

Приказка	Прислів'я
Не кажи - не вмію. навчуся.	Не кажи – не вмію, а кажи –
Ластівка день починає. кінчає.	Ластівка день починає, а соловей його
Згода будеє. руйнує.	Згода будеє, а незгода
Чужими руками жар загібати. загібати легко.	Чужими руками жар

3.6. Колективне укладання текстуальної схеми-опори.

Приказка	Прислів'я
Спільне	
Узагальнення вірувань, світогляду, досвіду;	

Повчальність, лаконічність, малий обсяг;
Яскраво-поетичні, інтонаційно-ритмічні;
Влучні, точні і дотепні;
Використання у прямому й переносному значенні.

Відмінне

- Незакінченість думки; - Закінчена думка;
- Складається з 1 частини; -
Складається із 2 частин;
- Тільки натякає на висновок; - Дається певний висновок;
- Дає дотепну оцінку. – Завжди закінчене речення.

3.7. Читання й аналіз прислів'їв та приказок із підручника.

3.8. Самостійне складання таблиці «Тематичне багатство жанру». Самостійна робота.

{	Т	- _____;
	Е	- _____;
	М	- _____;
	И	- _____;
		- _____;

Аби заповнити таблицю, школярі працюють за поданим алгоритмом:

1 крок – прочитай текст, уяви, прокоментуй значення;

2 крок – визнач жанр (прислів'я чи приказка), обґрунтуй (користуйся при цьому схемою №1.);

3 крок – пряме чи переносне значення;

4 крок – визнач тему. Запиши в таблицю.

IV. Підсумок уроку.

4.1.Робота з епіграфом.

Прочитайте слова, що стали епіграфом нашого уроку, прокоментуйте їх значення.

- Як ви думаєте, чому наш народ такого великого значення надавав прислів'ям та приказкам? Чому цей жанр називали «золотими зернами народної мудрості»?

- Чи використовують члени вашої родини у своєму мовленні прислів'я? Які саме? Навіщо?

- Чи траплялася у вашому житті ситуація, коли до вас зверталися із прислів'ям? Пригадайте її.

4.2. Узагальнююче слово вчителя.

Прислів'я та приказки – перлини народної мудрості. Вони виникли дуже давно і через товщу віків прийшли до нашого часу. Збереглися, звичайно, ті, що мали глибокий зміст, були найточнішими, найвиразнішими. Здавна вважається, що людина, яка активно використовує у своєму мовленні цей жанр, мудра, ерудована. Іноді ціле висловлювання можна замінити одним прислів'ям. У цьому сила жанру. В. Анікін про них сказав так:»Прислів'я гніваються, печаляться, сміються, беруть на кпини, веселяться, плачуть, зітхають, стогнуть, кричать, жартують, допікають, лякають, остерігаються, вчать, обурюються – словом, відображають стільки ж почуттів, скільки їх у народу – творця прислів'їв».

V. Оголошення і коментар домашнього завдання.

Опрацювати теоретичний матеріал за підручником та в зошиті. Знати визначення, спільні та відмінні риси. Вивчити по 3 зразки із різних тематичних груп. Дібрати приклади прислів'їв та приказок із прямим та переносним значенням.

Народні **перекази та легенди** пропонують для текстуального вивчення у 5 класі.

На етапі підготовки до сприймання творів необхідно дати відомості про виникнення жанру. На відміну від казок, у переказах описані події достовірні, реальні, вимислу і домислу не так багато. Перекази іноді містять елементи фантастики, але значно менше, ніж у легендах (казковість і фантастика, гіперболізація подій і образів – обов'язково притаманні жанру).

Перекази – усні оповідання, які передаються із уст в уста. У зв'язку із цим маємо варіантність, деякі перекази, оповиваючись фантастикою, стали легендами.

Героями народних переказів часто ставали запорожці-козаки, саме їх народ вважав прикладом відваги, звитяги і лицарства, безмежної любові до рідного краю та українського народу. Найбільше переказів складено про реальних осіб, які у складних умовах показали себе справжніми героями.

Легенди бувають міфологічні, апокрифічні й історико-героїчні.

Міфологічні легенди – це твори, в яких дається фантастичне пояснення походження землі, людей і тварин: йдеться про фантастичні перетворення людей у звірів, птахів, рослин, а також про витворених уявою людей домовиків, водяників, русалок тощо. *Наприклад, легенда про дівчину, яка з туги за милим перетворилася в тополю.*

В апокрифічних легендах подавалися з народної точки зору перероблені різні біблійні та євангельські історії.

В історико-героїчних легендах йдеться про опоетизованих народною фантазією видатних героїв, що боролися проти турецько-татарської навали, проти шляхетсько-польських і шведських нападників тощо (Про Олексу Довбуша, Устима Кармелюка тощо).

Найповніше в легендах і переказах відображено період Національно-визвольної війни 1648-1654 рр. Легенди і перекази наділяють народних месників гіперболізованою силою, змальовують їх відданими рідному

народові, що є типовим для фольклору слов'янських народів. Фізичною силою українські лицарі нагадують героїв билин, дум, казок.

Наприклад, Іван Сірко за легендою народився вже з зубами, він легко зачаровував загани чужинців, і вони „самовирубуються”, його рука здатна сім років забезпечити одноплемінникам перемоги в боях. Олекса Довбуш у трирічному віці піднімав через пліт теля; сопілка, на якій він грає, завдовжки в три рості людини. Устим Кармелюк прославився не лише силою, а й умінням ставати невидимим, щоб утекти із в'язниці.

У легендах і переказах знайшла відображення і біографія Тараса Шевченка. Народний поет показаний у фольклорних жанрах героєм, наділеним мудрістю, силою, прагненням до свободи. Двадцяте століття зберегло легенди і перекази про січових стрільців (у західних регіонах), бої під Крутами і Бродами, про гору Лисоню як символ стрілецької слави.

Під час аналізу важливо розрізняти перекази і легенди, тобто бачити реальне і вигадане, гіперболізоване, фантастичне. Події, описані в переказі, порівнюють із історичними джерелами, розповіді про історичних осіб - із енциклопедичними відомостями. Фотоматеріали можуть бути зоровою опорою.

Доцільно зупинитися на топонімічних легендах.

Представимо фрагменти уроку.

Урок-слайд-шоу (5 клас)

Глухів Сумської області

Слайд №1. Глухів

1) Говорять, що назва “Глухів” походить від слів “глухий”, “глушина”, - тобто місто в глухих, незаселених місцях, серед непрохідних лісів і боліт.

(Записала Бікадорова Яна Євгеніївна від Боженка Степана Андрійовича у 2003 році).

2) Колись давно в одному краї жив веселий та співучий народ. Всі люди допомагали один одному. Землю свою називали поліським куточком. Бог був милостивий до цього люду, спостерігав за його працьовитістю. Та

Дияволу все це не сподобалося; він бачив, що люди щасливі, Бог допомагає їм, і його це дуже дратувало. Він почав роздумувати, щоб йому зробити, щоб ці люди щезли раз і назавжди із цієї землі. Та й наслав Диявол страшну хворобу – чуму. Почали вимирати люди, як мухи. Ніхто не розумів, що діється і від чого приходить смерть. Люд страждав і звернувся за допомогою до Бога. Бог не міг нічого вдіяти і забрав людей до себе, у своє царство.

Залишився “райський куточок” спустошеним. Прийшов сюди інший народ через декілька десятків років, побачивши, що нікого немає, оселився в “райському куточку” і назвав місце “глухим”.

Відтоді і зветься місце Глухів.

(Записала Ванєєва Марина Анатоліївна від Никитченко Ганни Пилипівни у 2002 році).

3) Колись давно-давно місто вразила чума і багато людей повимирало. Одного разу приїхала до міста Катерина П. Вона йшла по вулиці, але не знала, що це за місто. Зустріла кволого, старого чоловіка, стала питати, що це за місто, але він не відповідав їй, бо був глухий. Повторивши декілька раз, вона зрозуміла, чому не почула відповіді на питання. І вирішила назвати це місто Глухів.

(Записала Хутренко Людмила Павлівна від Сліпушко Василюки Дмитрівни у 2005 році).

4) Одного разу проїжджала містом цариця з супроводом бояр, для того, щоб подивитися межі її володіння. На вулицях вона зустріла людей, спитала, чому вони такі сумні і кволі. Вони відповіли, що живуть вони добре, що до них має приїхати цариця, але вони не знають як вона і виглядає. Люди не знали, що розмовляють з нею. Тому цариця назвала місто Глуховом, а через сум людей область Сумською.

(Записала Шулік Світлана Вікторівна від Демиденко Варвари Тимофіївни у 2005 році).

Після прочитання матеріалу, що представлений на слайді, необхідно провести обговорення його змісту, аби з'ясувати рівень сприймання й осмислення його п'ятикласниками.

Бесіда на сприймання:

- П
ерекажіть, як же утворилася назва нашого міста?

- Я
ке слово стало твірною основою? Від якого слова воно утворилося?

- Я
к ви думаєте, як давно виникли ці легенди? Обґрунтуйте своє твердження.

- Я
к, де і коли вперше згадується наше місто? Скільки років йому?

- Ч
и можна за змістом легенд визначити, які події пережило місто протягом своєї тисячолітньої історії?

- П
ригадайте, що називаєть легендою, переказом? У чому специфічні особливості топонімічних легенд і переказів?

- Д
оведіть, що студенти-практиканти таки справді записали від інформаторів-земляків топонімічні легенди і перекази.

- Я
ким чином зміст легенд і переказів дійшов до нашого часу?

- П
еречитайте слайд мовчки, порівняйте між собою і скажіть, чи

простежується у них така риса фольклору, як варіантність? Покажіть це на прикладах.

Вивчення історії і культури рідного краю через збирання, аналіз топонімічних легенд для учнів середньої і старшої шкільної ланки – справа дуже корисна і цікава. Для цього вчителю варто використовувати різні форми роботи: організовувати літні експедиції, екскурсії до пам'ятних місць, вивчати місцеву пресу за кілька років, пропонувати теми учнівських проєктів, засідань літературних гуртків і факультативів. Зібрані матеріали можуть бути використані і на уроках літератури рідного краю, і в позакласній роботі.

За чинною програмою із української літератури (за заг. ред. Р.Мовчан) **календарно-обрядові, колискові, літературного походження, стрілецькі пісні** вивчають у 6 класі, суспільно-побутові (козацькі, чумацькі, бурлацькі, кріпацькі, солдатські, заробітчанські тощо), коломийки - у 7 класі, історичні пісні та думи - у 8 класі, родинно-побутові пісні (про кохання, про сімейне життя) та народні драма і балади - у 9 класі. Знання учнів про різновиди українських народних пісень, дум, балад, легенд тощо поглиблюють і в наступних класах, адже творчість письменників містить у собі елементи фольклору.

Народні пісні та думи – це ліро-епічні твори. Це поєднання зумовлює й етапи роботи над цими жанрами.

Досить часто вивчення у школі народних пісень та дум зводять до простого читання, яке завершують бесідою про поетичні образи цих творів та їхню ідейно-естетичну спрямованість. Як наслідок, втрачається той емоційний вплив, який здатні зробити ці твори на слухачів. Окрім того, учні так і не засвоюють специфіку окреслених жанрів. Наведемо приклад конспекту уроку.

Тема. Купальські пісні «Заплету віночок», «Ой вінку мій, вінку», «Купайло, купайло». Літо – пора найбільшого розквіту природи, пафос гармонії духовного світу людини з природою (6 клас).

Мета: поглибити знання учнів про народні обрядові пісні літнього календарного циклу, дати відомості про особливості купальських пісень, розкрити значення пісні в естетичному й духовному розвитку людини;

розвивати навички виразного читання пісень, аналізу пісенних текстів, уміння знаходити образи-символи і коментувати їхнє ідейно-художнє навантаження, формувати вміння самостійно працювати з додатковою народознавчою літературою;

виховувати інтерес до народних звичаїв та обрядів, прищеплювати любов до української пісні.

Обладнання: фотоматеріали народних гулянь на Івана Купала, аудіозапис купальських пісень, макет Марени та Купала, вінок, репродукції картин К.Білокур.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань і формування на їх основі вмінь і навичок.

Епіграф:
сонечко на Івана!

Гратиме

Народна пісня

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1.1. Бесіда

- Який твір називається народною піснею?
- А які пісенні твори називаються обрядовими?
- Наведіть приклади обрядових пісень.

1.2. Робота з епіграфом

Епіграфом нашого уроку стали слова із народної пісні. Прочитайте вислів і запишіть у зошит. Як ви думаєте, про якого Івана згадується в цих рядках?

1.3. Перегляд фотоматеріалів із зображенням святкування Івана Купала.

- Подивіться уважно на фотографії. Що на них зображено?
- Довкола чого відбуваються купальські дійства? (Вогонь).
- Символом чого на землі, на думку наших пращурів, є вогонь? (Сонце).
- Де відбувалося купальське дійство? (На леваді, де було поблизу водоймище).
- Назвіть найголовніших персонажів свята? (Купайло й Марена).

1.4. Слово вчителя.

День Купала припадає на 7 липня й збігається з літнім сонцеворотом. У давніх слов'ян Дажбог – бог Сонця – був найшановнішим серед інших міфологічних святих. Наші пращури-язичники вважали, що саме він дарував життя на землі. Сонце було прообразом свого покровителя, а тому його річний цикл збігав з певними ритуальними дійствами. Одне з них – Купайло. Про що сьогодні ми й будемо говорити.

II. Повідомлення теми, мети, мотивація навчальної діяльності.

Протягом уроку спробуємо з'ясувати, чому до наших днів зберігся звичай вшановувати природу на християнські Зелені свята та на Івана Купала?

III. Сприймання і засвоєння нової навчальної інформації.

3.1. Повідомлення учня

У ніч з 6 на 7 липня наші давні пращури святкували Івана Купала. У цей день парубки готували купальські вогнища, дівчата плели вінки; зібравшись таємно в лісі чи на лузі, робили опудало – Марену, а потім ще одне. Хлопці готували Купайло. Запалювання вогнища і стрибання через нього, водіння хороводів навкруг Марени, запалювання колеса, знищення Марени (хлопці або розривали ляльку, або топили у воді), спалення купала – ось основні елементи цієї липневої ночі.

Усі дії супроводжувалися піснями, веселим сміхом молоді, ворожінням на вінках, купанням у річці.

Ще 6 липня парубки збирали хмиз для купальського вогнища. Зладнавши спеціальний, сплетений із соломи, рогози чи дубців козубок,

тягли його селом, і кожен господар мав подарувати на розпал будь-яку вийшлу із ужитку річ чи пару ломачин, старі дерев'яні відра, кошелі, граблі чи лопати. Вогнище як домінанта свята виконувало магічну роль, воно було образом сонця, а отже, й самоочищення. Воно своїм світлом і теплом протистояло ночі – символу темних сил. Вогнище повинно бути великим, сильним і живим. Хлопці все добро тягли на леваду, наспівуючи пісню.

3.2. Прослуховування аудіозапису пісні «Купайло, Купайло!»

- Яким настроєм пройнята пісня? Яке враження справила на вас?
- Прочитайте твір мовчки, підготуйтеся до виразного читання вголос.

3.3. Читання пісні вголос учнями.

3.4. Поглиблена робота над текстом твору.

- Про кого йдеться у пісні? До якого виду народних пісень ви віднесли б цей твір, чому?

- Хто виступає ліричним героєм пісні? Яким ви уявляєте Купала, опишіть його, виходячи з того, де він ночував, зимував, літував?

- Порівняйте свої уявлення про зовнішній вигляд Купала із нашим макетом.

3.5. Доповнення вчителя:

Хто такий Купайло, як він виглядає? На це питання спільної думки немає. Одні вчені схиляються до того, що в прообразі Купала маємо дажбозького бога зелених плодів, котрому приносили в жертву хліб. Інші називають його богом шлюбу. Але повністю із цим погодитися не можна: Купайло, як і Марену, на святі спалюють або топлять у воді, але це не зовсім узгоджується із віруваннями, оскільки боги завжди безсмертні.

Виготовляли його хлопці чи дівчата (залежно від місцевості). Воно нагадувало високу – у зріст людини – солом'яну ляльку. Для цього робили тичку з перекладиною й обкручували її кулем. Поверх одягали штани, сорочку, бриля, до рук опудала прикріплювали батога чи кия, голову прикрашали вусами чи бородою. Іноді голову опудала виліплювали із білої

глини й висушували на сонці. Замість очей вставляли чорні вуглики, і щоки розфарбовували яскраво-рожевими барвниками.

- У якій формі написана пісня? Між ким, як ви думаєте, відбувався діалог?

- Як ставився народ до Купала? Знайдіть у тексті пестливі слова, визначте їх роль.

- Яка головна думка пісні?

3.6. Слово вчителя

Доки хлопці готували вогнище, дівчата в цей час ішли на луку чи до лісу. Потайки від хлопців вони плели віночки з живих квітів. Нерідко юнки запасалися двома чи трьома віночками. При цьому вони співали пісню

3.7. Прослуховування пісні «Заплету віночок» у виконанні учнів класу.

- Яким настроєм пройнята пісня? Яке враження справила на вас?

- Прочитайте твір мовчки, підготуйтеся до виразного читання вголос.

3.7. Читання пісні вголос учнями.

3.8. Поглиблена робота над текстом твору.

- Про що розповідається у цій пісні?

- Якою ви уявляєте ліричну героїню? Спробуйте намалювати картину, яку уявляли, читаючи пісню?

- Навіщо дівчата плели вінки? Про що мріяли? Підтвердіть рядками із тексту твору.

- Подивіться уважно на наш віночок. Із яких квітів плели його дівчата? Що вони означали?

- Які почуття переживала дівчина за роботою?

- Виберіть із тексту пестливі слова, яку роль для втілення ідейно-художнього задуму вони відіграють?

- Якби ви були композитором і клали слова цієї пісні на музику, яку мелодію ви обрали і чому?

- Яка головна думка пісні?

3.9. Слово вчителя.

За веселими забавами непомітно настигала ніч. Поволі згасало купальське вогнище. Дівчата поспішали до берега річки, щоб пустити на воду заготовлені вдень віночки. Плела їх дівчина, як правило, два – для себе і свого судженого. Дівчата вірили у силу землі, води, повітря у цей святковий день, тому ворожили на свою майбутню долю. Пустивши віночки за течією спостерігали, якщо вони пливли в парі, то цього року молодята поберуться, а коли попливуть урозтіч – не судилося бути коханим разом. А чим же займалися в цей час парубки? Вони в цей час лише спостерігали звіддаля. Одні парубки непомітно кидали у воду камінці, щоб віночки спарувалися, інші чекали, доки вони пристануть до берега, щоб узяти їх собі на згадку. Частіше ж долю дівчини та хлопця вирішували батьки, давши згоду на заручини. Саме про це йдеться у наступній пісні.

3.10. Прослуховування пісні «Ой вінку мій, вінку».

- Чи сподобалася вам пісня? Чим саме?
- Які образи малювала уява?
- Які поетичні засоби допомагають оспівати красу дівочого віночка?
- Які рослини згадують у пісні? Що ви про них знаєте?
- Як дівчина ставиться до свого рукоділля? Доведіть, спираючись на текст пісні.
- Що символізує український віночок? Хто мав право ним прикрасити свою голову? Що означало подарувати вінок? Які легенди та перекази про вінок знаєте?
- Сформулюйте основну думку пісні.

IV. Підсумок уроку.

4.1. Узагальнююча бесіда.

- Хто ж головний герой купальських пісень? Кого вони оспівували? Що славили?
 - Яким настроєм сповнені купальські пісні?
 - Чи хотіли б ви побувати на такому дійстві? Чому?
 - Як у вас вдома бабусі та мами готуються до Івана Купала, до Зелених свят?
- Чому до наших днів зберігся звичай вшановувати природу на християнські Зелені свята та на Івана Купала?
- Подивіться на репродукції картин народної художниці-самоуки Катерини Білокур. На них наша українська земля розквітла і буяє своєю величчю і красою. Вона малювала тільки квіти, називаючи їх очима і душею землі. Красива земля формує і внутрішню красу людини.
- Які пісні відносимо до купальських, чим вони відрізняються від інших видів?

V. Оголошення і коментар домашнього завдання.

- Навчитися виразно читати пісні.
- Намалювати малюнок до улюбленої купальської пісні.
- Дібрати перекази, прислів'я про вінок та свято Івана Купала.
- Інсценізувати пісню, яка найбільше сподобалася (за бажанням).

Пісні і думи вимагають своєрідного підходу до вивчення. Жанрова своєрідність народної пісні не тільки зумовлена особливостями змісту, а й ритмомелодійною будовою, засобами художньої виразності. Ліризм і особлива поетичність народної пісні виявляється в мелодії. Важливо, щоб під час вивчення пісень та дум, учні почули їх у грамзапису чи в безпосередньому виконанні.

Без мелодії, музичного супроводу важко донести до учнів неповторний колорит різноманітних пісенних жанрів, розкрити емоційне забарвлення твору.

Виконання дум вимагає особливого музичного таланту, своєрідного стилю імпровізації. Їх виконавцями були і є професійні співаки-кобзарі, лірники. Дума, як відомо, виконується речитативом під акомпанемент кобзи чи бандури. Знайомство учнів із цим жанром повинно будуватися саме на цій жанровій особливості творів. В іншому разі вони так і не відчують їх колорит, характер звучання.

Шестикласники недостатньо усвідомлюють взаємозв'язок між мелодією, ритмом і загальним характером звучання пісні, що призводить до поверхового сприймання. Тому перед безпосередньою роботою над піснею чи думою необхідно підготувати учнів до сприймання пісні. Мета цього етапу не тільки налаштувати емоційно, пробудити настрій, намалювати в уяві картини, а дати необхідну суму знань про епоху, оспівану у творі, її героїв, розкрити і умови творення окресленого жанру.

Так, перед прослуховуванням **чумацьких пісень** доцільно розповісти про давній чумацький промисел, показати шлях на карті, який долали чумаки, обговорити і всі ті труднощі, що доводилося долати в дорозі. Не зайвими будуть і фотоматеріали, де були б зображені самі чумаки, їх транспортні засоби. Авторами чумацьких пісень були самі чумаки, тому ці пісні стали реальним відображенням тих часів, донесли до нас історію чумакування. Такою роботою готують учнів до розуміння тужливого, сумного характеру мелодії цих творів.

Актуалізувати опорні знання про чумацтво як соціальне явище можна, проаналізувавши вислів відомого вченого.

В.Скуратівський писав: «Якщо козаки оберігали наші землі зі зброєю, кобзарі оживляли духовне пробудження за допомогою кобзи й пісні, то чумаки тримали, якщо можна так висловитися, економічні віжки. Україна через постійні війни й грабунки повсякчас потерпала від господарської

розрухи. Не маючи змоги налагодити чіткі державні структури, природний організм нації змушений був вишукувати інші форми само зцілення. Однією з таких і стало чумацтво». Прокоментуйте твердження дослідника. Пригадайте, що ви знаєте про чумаків і чумацтво?

Повідомлення учнів-дослідників.

Чумацький промисел відомий в Україні з XV ст., розквіт припадає на XVIII – поч. XIX ст. Чумакували здебільшого вільні від кріпацтва люди (козаки) та селяни. На спеціальних возах вони доставляли з Криму, Галичини, інших регіонів сіль, рибу, усілякі товари. У порти Чорного й Азовського морів возили хліб, різні сільськогосподарські продукти, які продавалися за кордон. Чимало різних продуктів чумаки возили в Москву й інші міста Росії, на Північний Кавказ, у Білорусь, Польщу, Молдову. Припинилося чумацтво в 70-80 х роках XIX ст. у зв'язку з розвитком залізниць та водного транспорту.

Чумацьким промислом займалися заможні люди. Отаманом обирали досвідченого, часто літнього чоловіка – одного із власників возів і товару. Чумацькі валки склалися з численних возів, до кожного з яких було приставлено погонича.

Важким і небезпечним був чумацький промисел, тому за нього бралися мужні, вправні, витривалі люди. У напівпустельних тоді степах півдня України люди й худоба страждали, часом і гинули від спеки, нестачі води, різних хвороб. Дорогою на них нерідко нападали татари й «комишники» (розбійники, що ховалися в плавнях та болотистих місцях), охочі до чужого добра. У південних портах на чумаків чигали різні хвороби, зокрема холера й чума. Від чуми рятувалися тим, що одягали на себе просмолені сорочки. Якщо поїздка була вдалою, господарі багатіли, а наймити могли покращити своє матеріальне становище.

Основні мотиви чумацьких пісень: довгий і тяжкий шлях, невлаштованість побуту, небезпека ворожих нападів, хвороби і смерть на чужині. У них відображені і причини, які змушували селян вдаватися до чумакування, - злидні.

Для чумака пісня була нерозлучною супутницею на тривалому одноманітному шляху, у ній він виливав свої болі й надії. Пісня докладно змальовувала специфіку життя і побуту чумаків, у ній виробилася неповторна образність, манера розповіді.

Головним персонажем пісень був бідний чумак. Злиденність, нестатки змушували бідняка йти в найми до багатія і проводити молоді роки в чумакуванні збагачуючи хазяїна. У багатьох піснях цього циклу провідним мотивом було оспівування нещасної долі чумака-наймита

Сім'я чумака гірко страждала без господаря. У ній співалося, що чумацькій жінці «нічим борцу закришити», «нема хліба ні кришинки», а на дворі – ні шерстинки». Недарма в піснях звучить мотив-застереження, щоб дівчата не закохувалися в чумаків.

Найстрашнішим лихом для бідного наймита-чумака була загибель волів у дорозі. Бідняк украй розорювався, а наймит змушений був відпрацьовувати в хазяїна на загиблих волів. Коли сам чумак занедужував у дорозі, це оберталось трагедією.

Перед смертю чумак просив своїх товаришів передати рідним чи коханій дівчині, що він не повернеться додому, бо над ним «налягла сира земля», «ой та трудненько підняти». У піснях такої тематики роль вісників інколи виконували персоніфіковані образи волів чи зозулі. Воли також тужать за своїм господарем.

Уже говорилося про напади на чумацькі валки як татар, так і розбійників-грабіжників. У чумаків забирали не тільки товар, волів, а й тяжко над ними самими глумилися: «Орда порубала чумака, порубала, посікла і в полон забрала».

Однією з характерних рис чумацьких пісень є відсутність у них релігійних мотивів. Хоч чумак їхав у далеку незвідану і небезпечну дорогу, він не благав у бога заступництва, а покладався на свою долю.

Невдачі, нещастя, що спіткали чумака у мандрівці, часто заводили його до шинку, де він пропивав усе, навіть воли. Чумак ніби глузував із своєї

неволі, знаючи, що завтра доведеться знову йти на тривалий час у найми до багатіїв. Пісні з такими мотивами насичені розмаїтим чумацьким гумором.

Робота в зошиті. Тематика чумацьких пісень:

- Від'їзд чумаків у далеку дорогу.
- Чумацький побут, знегоди мандрівного життя.
- Напади татар і грабіжників.
- Хвороба і смерть чумака.
- Розшарування серед чумацтва.
- Утрата волів і найматське горювання.
- Повернення чумака додому.

Повідомлення учнів-літературознавців.

Чумацькі пісні надихали поетів, композиторів, художників. Вірші Т.Шевченка «Ой не п'ються пива-меди», «Неначе степом чумаки», «У неділю не гуляла» навіяні образами чумацьких пісень. Їхній вплив відчувається в оповіданні Марка Вовчка «Чумак», у народнопісенній опері С.Руданського «Чумак – український дивоспів», у п'єсі І.Карпенка – Карого «Чумак».

Про любов чумаків до пісні можна довідатися із народних оповідань. Так, український народ у своїх спогадах стверджує, що ніхто так гарно не вмів співати, як чумаки. Було, як заспівають, так усі ліси, яри, гори й поля заговорять. Вони й любили співать, і співали, де були: удома коло роботи, чи надворі, чи в хаті за мережанням приладдя, співали з чумачкою, аж стіни стиналися. На okazіях також без співів не бувало. Як зійдеться чумаків кільканадцять, то було що послухать.

У ті часи можна було почути: той не чумак, хто не співає або на сопілку не грає.

Ще в одному оповіданні розповідається про народні гуляння, приурочені правлянню Петра, тоді їли, пили, танцювали, що від танців земля гнулась, співали, а від чумацьких пісень аж у хмарі гуло, бо чумаки були голосні.

Робота з репродукцією картини.

Подивіться уважно на репродукцію картини невідомого народного художника середини ХІХ століття «Чумаки». Усно опишіть її.

Як на картині передано побут чумацької валки?

Як ви думаєте, які стосунки між чумаками, яке ставлення чумаків до волів? З чого це видно?

Випереджувальне завдання. Прослухайте фонозапис чумацької пісні «Жовте листя опадає, падає додолу». Розкрийте характер мелодії чумацької пісні. Чи помітили ви гармонійність між словами пісні і її звучанням? Обґрунтуйте свою думку.

Прослуховування фонозапису. Вирішення завдання.

Читання тексту пісні вголос.

Жовте листя опадає, падає додолу

Жовте листя опадає, падає додолу,

А чумаки вертаються із Криму додому (2).

Вози скриплять, ярма риплять, воли аж лягають,

Попереду йде отаман, що їх проводить (2).

Сопілочка з барвіночком, на ній чумак грає,

Молода дівчинонька чумака стрічає (2).

- Ой чумаче, чумаченьку, де ти забарився?

Я ж думала, чумаченьку, що вже й оженився (2).

- Ой тому я, дівчинонько, довго забарився,

Як їхали в Крим по сіль, я з дороги збився. (2)

- Ой сьогодні суботонька, а завтра неділя,

Чого в тебе, чумаченьку, сорочка не біла? (2)

- Ой хоч біла, хоч не біла, нема кому діла,

А вже тій сорочечці десята неділя. (2)

Мати стара не випрала, сестра не схотіла,

Тому в мене, дівчинонько, сорочка не біла. (2)

- Ой піду я до річечки, стану на пісочку

Та випену чумакові добіла сорочку. (2)

Запитання і завдання для поглибленої роботи над текстом пісні:

- Визначте тематику пісні «Жовте листя опадає, падає додолу».

- Які мотиви звучать у творі? Відшукайте трагізм у змісті.
Прокоментуйте його походження.

- За допомогою яких художніх засобів створюється зорове й звукове враження панорамності й динаміки картини повільного руху чумацької валки дорогою?

- За допомогою яких засобів передається романтичний дух пісні?

- Яку роль у творі відіграє діалог між чумаком і дівчиною, яка його зустрічає?

- Як ви думаєте, чому чумака грає на сопілочці, заквітчаній барвінком?

- Прокоментуй те думку Л. Жемчужникова: «Народна поетична мова завжди висловить тільки необхідне, і ні слова більше. Тут немає підробки, немає обману наших почуттів. Вмійте тільки насолоджуватися народною поезією, як природою».

- Яка основна думка твору?

- Прокоментуй те значення чумацьких пісень для формування сучасного молодого покоління.

- Розгляньте полотно І.Сколотдри «Чумацький шлях» і напишіть твір-мініатюру «Енергія краси чумацької пісні».

На етапі підготовки до сприймання доцільно учителю дати певну суму знань про історичні пісні.

Розповідь учителя.

Історичні пісні – це епічні чи ліро-епічні твори про реальні історичні події та історичні особи, в яких розкривається ідейно-емоційне ставлення народу до них. В історичних піснях часто оспівуються й безіменні узагальнені герої, але їхні подвиги чи діяльність обов'язково пов'язані з певними історичними подіями. Скупі відомості про визначні історичні події найдавніших часів та їх учасників можна одержати з літописів, з наукових книг. У пісні наче все оживає, адже опис ведеться в теперішньому часі, автор ніби свідок того, про що оповідає, оцінює, захоплюється, дивується.

Найдавніші історичні пісні з'явилися в XV ст., у період боротьби українського народу проти турецько-татарських загарбників. За тематикою і деякими деталями поетики багато історичних пісень перегукуються з думами, але вони є оригінальним і самобутнім жанром народної епічної поезії. Історичні пісні відтворюють певну історичну епоху в художніх образах, які за своїми діями і помислами повністю відповідають зображуваній епосі, впливають на розвиток подій та історії певної доби.

Історичні пісні відображають історичну свідомість народу, його оцінку подій та характеристику осіб. Так, у змісті пісень окресленого жанру звучить осуд соціального гніту і несправедливості, виражені волелюбні прагнення народних мас. Народ – активний учасник історичних подій, творець власної історії, тому пісні даного циклу можна вважати поетичним літописом, у якому важлива роль відводиться не тільки фактам, а й висвітленні позиції автора до них – народу.

Як правило, історичні пісні мають сюжет, в основі якого лежить динамічна розповідь про історичну подію чи епізод, акцентується при цьому увага на конкретній конфліктній ситуації соціального чи політичного змісту.

Для історичних пісень характерна вигадка, домисел і вимисел, але відсутня фантастика, обмежилися автори введенням гіперболізації. Під час характеристики історичних постатей героїв замальовується не лише зовнішній вигляд, а і їхній психологічний стан.

На відміну від дум, історичні пісні мають чітку строфічну будову, куплети становлять чотири- чи дворядкову строфу, які мають однакову кількість складів. Елементи лірики і епосу наявні в різних пропорціях, але переважає розповідне начало.

Уперше визначення «історична пісня» використав М.Гоголь у відомій статті «Про малоросійські пісні» (1833). Спершу він адресував це визначення до всіх жанрів народної пісенної спадщини, але згодом уточнив, що це визначення все ж таки більше стосується окресленого виду пісенної лірики.

Питома вага історичних пісень в українському фольклорі є значною. Вони відбили титанічну боротьбу українського народу проти соціального і національного гноблення, проти внутрішніх і зовнішніх ворогів. Ця тема і є основою для історичних пісень.

Герої пісень цього жанру – історичні особи, славні подвиги яких викарбувалися в народній пам'яті. Скупі відомості про визначні події найдавніших часів можна одержати із літописів, пізніше - з наукових книг, дані в яких точніші, але скупіші. У пісні ніби все оживає, наповнюється звуками і барвами.

Перші відомі нам історичні пісні відносяться до VI століття. У цих творах відображено спустошливі набіги монголо-татар на українські землі і опір, який їм чинив український народ.

Мотиви боротьби народу проти нашествия турецько-татарських орд зустрічаються серед колядок і балад. Так, у колядкових піснях зображено картину двобою парубка («пишного красного панича») із турецьким царем. У багатьох колядках йшлося про поради батька синові, який ішов на війну, не вириватися поперед війська і не залишатися в останніх. Але «син батька не

слухає, поперед війська їде, конем грає, військо рубає». Вороже військо найчастіше називається турецьким.

У історичних піснях часто діє узагальнений образ, прототипів відшукати важко, зате виразно можна відчутти атмосферу усіх соціальних перепитій часу, зрозуміти психологічний стан героїв, побачити ставлення народу до зображуваного.

Так, патріотизм народного героя, реальної історичної особи, Максима залізняка підноситься в багатьох піснях. Опоетизовуючи сміливу й волелюбну вдачу месника, гіперболізуючи його зовнішню красу («як пишная рожа») народ – творець висловлює свою любов і шану всім захайсникам.

Після прочитання тексту **історичної пісні «Максим козак Залізник»** (8 клас), відзначають, який настрій виражений у тексті твору. Далі з'ясовують, якою, на їх погляд, повинна бути мелодія до цієї пісні, чим це зумовлено. А потім прослуховують твір у виконанні співаків.

Пісня покликана зворушити найтонші струни сердець слухачів, отже, й аналіз не повинен руйнувати сприймання твору. Запитання для обговорення твору повинні бути спрямовані на виявлення емоцій, реакцій на зміст і ритмомелодику твору, почуття, викликані зустріччю з піснею, допомогти зрозуміти основний зміст поетичних картин і образів. Під час поглибленої роботи над ідейно-художнім змістом пісні визначають також і засоби поетичної виразності – епітети, метафори, порівняння, символіку образів та кольорів. Особливу увагу зосереджують на народнопоетичній символіці, які часто повторюється у фольклорі.

Наприклад, орел, сокіл, явір символізують мужність козаків; калина – дівочу вроду; голуби – закоханих; чорний ворон – символ смерті чи біди; верба, шум діброви – журбу тощо.

Бесіда за змістом твору.

- Яким настроєм пройнята пісня «Максим козак Залізник»? Що саме вам дає підстави для такого висновку?

- Яким постав у вашій уяві лицар-оборонець рідної землі – Максим Залізняк? Запропонуйте словесний портрет доблесного козака.

- Які художні засоби увиразнюють пісенний образ Максима Залізняка? Візуалізуйте один із засобів.

- Дослідник української минувшини М.Слабошпицький зазначає: «Турецькою мовою слово «козак» означає волоцюга, забіяка, розбійник. Очевидно, саме звідти воно й прийшло на Україну. Певно, не самі собі придумали наймення захисники нашого краю, а одержали його від ворога, і воно тут прижилося, зовсім утративши негативний відтінок». Посилаючись на текст історичної пісні, доведіть, що козак є уособленням лицарської доблесті й високого благородства.

- Історичним пісням як і ліро-епічним фольклорним творам властиві ознаки лірики й епосу. За допомогою інтерактивної таблиці розподіліть ці ознаки.

- Зверніть увагу на форму історичних пісень. Їм властива сторфична структура та рівноскладовий вірш. Визначте віршований розмір пісні «Максим козак Залізняк».

- Ознайомтеся із картиною І.Айвазовського «Комиші на Дніпрі». Як зображує художник козацькі човни, самих запорожців? Стисло опишіть картину.

- До яких роздумів спонукали вас українські історичні пісні?

Восьмикласники нерідко ототожнюють думу та історичну пісню, бо за своїм ідейно-тематичним змістом вони близькі. Проте дума відрізняється від історичної пісні своєю будовою, характером відтворення життєвих подій, способом змалювання героїв, ритмікою, поетичною мовою, способом виконання. У цьому специфіка думи як окремого фольклорного жанру. Варто

учителю провести порівняльну роботу, зіставити ці жанри, щоб учні побачили різницю і навчилися самостійно визначати жанри.

Дума, як казка, має зачин і кінцівку. Але функціональна роль їх різна. У зачині вказується місце і час дії, оспіваних у творі, а також готує слухача до сприймання глибокого ідейно-художнього змісту твору.

Восьмикласники повинні засвоїти певну суму знань про думу як особливий жанр фольклору на емоційно-мотиваційному етапі роботи.

Розповідь учителя.

Думи – це народні епічні і ліро-епічні пісенні твори героїчного і соціально-побутового змісту. Їх виконували речитативом під акомпанемент бандури (кобзи) або ліри. У більшості дум розповідається про важливі історичні події на Україні, про боротьбу українського народу проти іноземних загарбників та внутрішніх гнобителів. Думи відіграли велику роль у пробудженні самосвідомості українського народу, у його згуртуванні для боротьби за своє соціальне і національне визволення, в розвитку його культури.

У думах народ створив мужніх, благородних і сильних духом героїв, які заради свободи і незалежності рідної вітчизни готові йти на смерть. Здебільшого автори дум не гіперболізують героїв, але їхні подвиги в битві з ворогами набирають великого епічного узагальнення, в особі героїв втілюється могутність народних мас, відтворено уявлення народу про ідеального героя.

Події у думах зображуються епічно, а у творах з героїчною тематикою – урочисто, з піднесенням. При оспівуванні народних героїв автори наголошували на їхніх позитивних рисах, на відсутності у них завойовницьких намірів. Український народ у думах виступає гуманним, миролюбним.

Народні думи поділяються на такі тематичні групи:

- думи про героїчну боротьбу українського народу проти турецько-татарських загарбників і про турецьку неволю;

- думи про героїчну боротьбу проти польсько-шляхетського поневолення;
- соціально-побутові думи.

Здебільшого думи створювалися безпосередньо після якихось важливих подій. Але в процесі побутування під впливом суспільно-політичних подій часу відбувалися зміни в їх тексті, з'являлися варіанти. Це свідчило про поширюваність і актуальність цих творів, їх зв'язок із дійсністю.

Виконавці народних дум – кобзарі і лірники – називали ці твори: «козацькі пісні», «пісні про старовину», «поважні пісні», «псалми».

Час появи народних дум відносять приблизно до XV ст. Це був період формування української народності і виникнення козацтва (перша згадка про козаків датується 1492 роком). З середовища простого люду часто виділялися талановиті люди, які були не тільки виконавцями народних дум, а й їх авторами.

На формування дум як оригінального жанру значний вплив мали казки, легенди, перекази, у яких розповідалося про казкових богатирів. Від покоління до покоління подавалися давні оповідання про їхні неймовірні пригоди, подвиги в ім'я народу. Так, у легенді «Богатирі» йшлося про змагання двох богатирів на березі Дніпра – хто далі кине камінь, той і переможе. А в легенді «Михайло і Золоті ворота» розповідається про малолітнього київського богатиря Михайла. Він образився на киян, що хотіли віддати його татарам, і на списі поніс Золоті ворота в Царгород, де й живе тепер, але наступить година, і він повернеться. Отже, подібні мотиви збереглись у народній пам'яті і використовувалися при створенні нових творів, зокрема дум.

На основі ґрунтовних досліджень відомий дослідник дум Ф.Колесса твердив, що думи мають тісний зв'язок із народними піснями і що мелодія дум базується на мелодіях пісень.

Отже, думи формувалися у сприятливому поетичному середовищі на ґрунті загальних ідейно-художніх принципів народної поезії. Вони увібрали в себе кращі досягнення української народнопоетичної творчості. Звичайно, у становленні і розвитку жанру дум велике значення мала поява народних професіональних співців – кобзарів. Адже думи за специфікою виконання були недоступними народним масам. Їх могли виконувати тільки талановиті співці, що вміли акомпанувати собі на бандурі (кобзі) чи лірі.

Поява дум як оригінального жанру була зумовлена історичною необхідністю. У розпалі боротьби українського народу проти турецько-татарських орд, які винищували народ і матеріальні цінності, тільки такі твори, як думи, з їх ідейними, поетичними можливостями могли виконати організаторську роль по мобілізації широких мас на боротьбу з ворогом.

У думах відображено багато історичних фактів і постатей. На прикладі думи «Маруся Богуславка» розглянемо методи і прийоми, що налаштовують учнів на мандрівку сторінками української минувшини.

Після знайомства з текстом думи і хвилинної рефлексії пропонують учням поділитися своїми враженнями про мистецьке явище та відповісти на таке запитання:

- Дослідник українських дум П.Житецький зазначає, що «інколи дума починається запитанням, у якому, власне, і міститься основна її думка». Поясніть, чи можна за початком думи (поетичний заспів, «заплачка») визначити її головну думку. Якою є головна думка «Марусі Богуславки»?

- Маруся Богуславка насправді існувала, чи була витвором поетичної фантазії колективного творця?

- Які важливі проблеми висвітлено в думі? Чи актуальні вони для наших сучасників – людей ХХІ століття?

- Звернімо увагу на образ Марусі. З'ясуйте риси характеру героїні.

- А чи властивий жінці-бранці патріотизм?

- Що означає для Марусі Богуславки звільнення бранців – угамування докорів сумління, безкорислива добра справа чи помста чоловікові?

- Дослідниця української народної творчості І.Руснак стверджує:»Залишити ненависне рабство невільникам допомогла Маруся Богуславка, однак цей факт не став центральним у творі. Для творця думи важливішим було показати страждання і тугу за вітчизною української жінки, яка, потрапивши в полон, згодом стала дружиною вельможі». Отже, дослідниця не заперечує патріотизму героїні думи. А як ставиться до Марусі колективний незримий автор – народ? Яким є ставлення самих бранців?

- Які художні засоби використовує автор - народ для творення образів Марусі, зібраного образу невільників?

- Знайдіть у тексті постійні епітети. Поясніть їх роль для втілення ідейно-художнього задуму твору.

- Використовуючи терміни «заспів», «експозиція», «змістова частина», «кінцівка», у вигляді схеми (діаграми) представте структуру сюжету думи.

- Образ Марусі Богуславки оспіваний у багатьох видах мистецтва, зокрема, у драмах М. Старицького «Маруся Богуславка», Б.Грінченка «Ясні зорі», у оповіданні С.Воробкевича «Турецькі бранці», у балеті «Маруся Богуславка» під музику А.Свечнікова, у ораторії «Дума про дівку-бранку» під музику М.Вериківського, у опері М.Лисенка «Маруся Богуславка». Поясніть причини популярності історії «дівки-бранки, Марусі попівни Богуславки».

- Дослідник українського фольклору П.Житецький вважає, що думи відтворюють «не тільки народний, а й національний настрій, то очевидно, що й творці дум були люди, пройняті тим і іншим настроєм». Поясніть, що означає народний і національний. Яка різниця, на вашу думку, між народним і національним настроєм?

Найбільш змістовно і повно регіональний компонент може бути представлений на уроках літератури рідного краю.

Завдання уроків літератури рідного краю:

- поглиблювати знання про історію рідного краю, його найвидатніших діячів культури й мистецтва;

- розвивати учнівський інтерес до літературної спадщини письменників-земляків;

- виробляти особистісне ставлення до літератури рідного краю, розвивати вміння висловлювати свої думки про автора твору, героїв, художні образи, індивідуальний стиль;

- стимулювати дослідницькі уміння школярів, заохочувати вивчати й аналізувати літературно-краєзнавчі матеріали;

- розвивати комунікативно-мовленнєві вміння школярів на уроках літератури рідного краю.

Навчальні програми не подають списку творів для текстуального вивчення на уроках літератури рідного краю, це зумовлено регіональними особливостями. Цей список учитель укладає самостійно чи з допомогою методично-консультативної служби району, міста, області тощо. Критеріями добору творів для текстуально вивчення вважають:

- високу художню цінність твору; суспільне й літературне значення для епохи, коли він був написаний, і для сьогодення; доступність твору учням відповідно до їхніх вікових особливостей та розумового розвитку; зацікавленість школярів твором.

Підготовка до уроків літератури рідного краю передбачає:

- попереднє ознайомлення зі списком творів літератури рідного краю, які учні мають прочитати протягом літа, навчального року;

- підготовку системи завдань, розробку розумових операцій, а також способів їх виконання з урахуванням різних рівнів і форм мислительної діяльності школярів;

- планування, моделювання форми навчально-пізнавального дійства, змістового наповнення уроку тощо;

- чітке визначення теми, мети та завдань уроку, проблемних питань за змістом твору чи всієї творчості митця, добір епіграфа, наочності та ТЗН (зорового й музикального оформлення).

Основними методами навчання, формами навчально-пізнавальної діяльності на уроках літератури рідного краю для 5-8 класів є: бесіда за змістом книжки, окремого твору; бесіда з елементами розповіді; бесіда з елементами диспуту; розповідь учителя; художня розповідь; заочна (уявна, віртуальна) екскурсія; конкурс знавців літератури певного регіону; вікторини; інсценізація тощо.

У 9 - 11 класах вдаємося як до вище перелічених методів і форм, так і ускладнюємо їх: лекція; оглядова лекція тематичного характеру; семінар за творчістю одного письменника чи тематичний; диспут тематичний, чи за творчістю одного письменника; конференція; зустріч, інтерв'ю з письменником; екскурсія або заочна подорож; обговорення проблем за круглим столом тощо.

Залежно від мети, завдань уроку, генологічної приналежності художнього твору, обраного вчителем методу, форми проведення уроку чи заняття можна обрати такі прийоми реалізації наміченого: індивідуальні повідомлення; стислі, докладні, творчі перекази; художню розповідь; виразно-художнє читання, декламація; „оживлення” подій та словесний опис картин; відгуки, анотації, рекомендації щодо самостійно опрацьованих учнями творів; презентація, представлення результатів (проект) дослідно-пошукової самостійної роботи учнів у бібліотеках, музеях, картинних галереях, архівах; читання тематичних образних висловлювань-виписок,

афоризмів та подальше обговорення їх; представлення самостійно організованих групою учнів виставок літературних, мистецьких зразків, художніх творів, літературно-критичних праць, публікацій у періодиці, репродукцій, фотосвітлин тощо; перегляд та обговорення відеоінтерв'ю з письменником, його рідними, знайомими; укладання термінологічних словників, словників символів тощо; виставка учнівських ілюстрацій до творів письменника-земляка; самостійне створення та колективний перегляд документальних відеофільмів про письменника-земляка; опрацювання біографічних відомостей письменника-земляка за сімейним фотоальбомом; виступ із рефератом, доповіддю тощо.

Уроки вивчення літератури регіону можуть бути як традиційними, так нестандартними: урок-зустріч із письменником-земляком; урок-екскурсія; урок-диспут; урок-інсценізація; урок-подорож; урок-дослідження (літературознавче, психологічне, краєзнавче); урок-концерт; урок-літературно-музична композиція; бібліотечний урок; урок в музеї; урок-пейзаж; урок біля пам'ятника, урок-реквієм; урок-літературна кав'ярня; урок-усний журнал; урок-спогад сучасників, родичів, знайомих про письменника-земляка; урок-сімейний альбом тощо.

Активними помічниками вчителя повинні бути учні. Школярі добирають відомості про життєвий і творчий шлях письменника-земляка, твори для текстуального вивчення, збірки для виставки, уривки віршів вивчають напам'ять, аналізують художні твори, роблять огляд місцевої преси, фахових журналів (усі вони мають відповідну рубрику), відвідують родичів, укладають фотоальбом тощо.

Система роботи над змістом самостійно прочитаних творів, рекомендованих для уроків літератури рідного краю, повинна бути спрямована на поглиблення літературних знань учнів, розвиток їх аналітичних умінь та навичок, емоційно-оцінної діяльності, критичного мислення тощо. Виконати це завдання можливо через реалізацію на уроці такого літературознавчого матеріалу:

- відомості про автора;
- історія написання твору;
- жанрові особливості;
- тема;
- назва;
- особливість композиції;
- сюжетні лінії;
- групування персонажів;
- проблематика;
- ідея;
- значення твору для авторського доробку, літературного процесу тощо.

Уроки можна проводити як за творчістю чи конкретним твором одного письменника, так і узагальнюючого типу. Наприклад, тема уроку може бути такою: **«Повниться земля глухівська талантами»**, структура може виглядати так:

1. Актуалізація опорних знань.

1.1. Вступне слово вчителя про історичну та культурно-мистецьку роль Глухова у розвитку та становленні державності України.

1.2. Індивідуальні розвідки учнів про походження назви міста (легенди, перекази місцевих жителів).

1.3. Виразне читання напам'ять віршів Д.Білоуса, М.Єрохи, М.Гурця тощо.

1.4. Виступ представника краєзнавчого музею, демонстрація герба міста.

2. Повідомлення теми, мети уроку, мотивація навчальної діяльності.

3. Сприймання і засвоєння нової навчальної інформації.

3.1. Група «Любителів поезії» звітує про поетів-земляків, робить огляд їхньої спадщини (збірок, газетних публікацій).

А) «В.Раєвський - лірик і математик, громадський діяч».

Б) «М.Гурець – викладач, директор музею, поет».

В) «М.Єроха – журналіст, автор гімну Глухова».

3.2. Група «Архіваріусів» звітує про зв'язки талановитих людей України з Глуховом.

А) «Т.Шевченко і Глухівщина. Глухів у творчості Кобзаря».

Б) «Глухівський педуніверситет – колиска всевітньо відомого кінорежисера О.Довженка».

В) « П.Куліш – найзагадковіший письменник-земляк».

3.3. Звіт «Групи любителів класичної музики та співу» про школу мистецтв, походження пам'ятника М.Березовському та Д.Бортнянському. Прослуховування аудіозапису пісень у виконанні академічного хору духовного співу під керівництвом К.Кобзар.

4. Підсумок уроку.

4.1. Уявлювана мандрівка літературною картою Глухівщини.

4.2. Декламація висловлювань відомих людей минулого і сучасників про Глухів як колишню гетьманську столицю.

4.3 Заключне слово вчителя про підготовку Глухова до святкування 300-ліття проголошення міста гетьманською столицею.

5. Оголошення і коментар домашнього завдання.

Особливе місце в системі уроків літератури рідного краю посідають **уроки-зустрічі із письменниками-земляками**. Часто саме такі зустрічі стають поштовхом до творчої діяльності школярів, стимулом для переосмислення своїх життєвих принципів і позицій, ставлення до людей, природи, культурно-мистецького набутку рідного міста чи села.

Обладнанням до такого уроку можуть служити змінні стенди кабінету, літературні карти області чи регіону, виставка книжок, газетні публікації, світлини тощо.

Під час зустрічі учні теж запропонують запитання гостю, наприклад, такого змісту:

1. Де і коли народився письменник?

2. Хто його батьки, брати, сестри, діди (де працюють, навчаються, чи займаються літературною творчістю тощо)?
3. Де проходило дитинство майбутнього письменника? Чи є в нього улюблені місця в селі (місті), куточки природи?
4. Яку освіту має?
5. Чиї книжки любив читати в дитинстві? Чи є улюблені письменники? Чим подобаються?
6. Коли вперше взялися за перо? Що послужило поштовхом до творчої праці?
7. Як називався перший твір? Якщо можна, то прочитайте його.
8. Чи друкувалися в періодичній пресі?
9. Чи є окрема збірка художніх творів? Розкажіть про укладання її: назву, композиційні особливості, тематику творів тощо.
10. Кого із письменників вважаєте своїм учителем, ідеалом (якщо є такі)? Чим вони вам імпонують?
11. Які теми найбільше хвилюють?
12. Про що мріяли написати, але з якихось причин цього не зробили?
13. Що служить для письменника джерелом натхнення?
14. Які плани на майбутнє?

Пропонуємо конспект уроку-уявної зустрічі із письменником

Тема: Оксана Забужко – яскрава представниця постмодернізму в українській літературі (11 клас)

Мета: дослідити основні віхи становлення О. Забужко як представниці постмодернізму, розкрити фактори формування світоглядних позицій

письменниці-новаторки” розвивати творчі здібності учнів, зібраність; зацікавити старшокласників творчістю О. Забужко.

Обладнання: виставка книжок О. Забужко, фотокартки письменниці, мультимедійна дошка, проектор.

Хід уроку

I. Повідомлення теми, мети, мотивація навчальної діяльності.

1.1. Слово вчителя.

Оксана Забужко – одна з небагатьох українських письменників, чиє ім’я відомо принаймні кожній освіченій людині. В Україні від першої публікації роману лонгселлера „Польові дослідження з українського сексу” ця письменниця залишається найпопулярнішим україномовним автором. Твори Оксани Забужко здобули міжнародне визнання, особливо широке – в Центральній та Східній Європі. Тривалий час вона працювала викладачем. Причому лекції з естетики кандидат філософських наук Оксана Забужко читала не тільки не тільки київським студентам, а й їх колегам з всесвітньо відомих університетів: Гарвардського, Йельського, Колумбійського.

Сьогодні на нашій конференції ми маємо гарну можливість, щоб поспілкуватись з цією видатною письменницею. Зустрічайте її.

(До класу заходить учениця в ролі Оксани Забужко, протягом заняття журналісти проводять інтерв’ю з письменницею).

Журналіст газети „День”

Пані Оксано, Ви дуже емоційна людина. Чи заважає Вам ця емоційність жити і, з іншого боку, чи може творча людина бути не емоційною?

Жодна творча людина не може бути неемоційною. Це частина професії. Ти все перепускаєш через себе. Колись я в такій ситуації сказала, якщо я не буду пропускати через себе, то що тоді від мене лишиться? Це робота – ти торгуєш почуттями. Твоя міра вразливості на дійсність має бути в десятки разів вища, ніж у нормальної пересічної людини. Ти маєш бути людиною без шкіри. Інакше воно не зрезонує і виникне потреба писати.

Журналіст газети „Літературна Україна”

Як чините, коли Вам не пишеться?

У такі моменти я дуже нещасна. Усі ці політичні потрясіння забрали у мене багато часу і енергії. Я займалася громадською роботою. Тоді зрозуміла, наскільки я нещасна, коли мені не просто не пишеться, а коли мені не дають писати, коли доводиться боротися за право на письмовий стіл... Це для мене трагедія. Візьму комп'ютер – і втечу на південь Іспанії. Винайму хатинку в рибальському селищі. Так тихо, немає ані телевізора, ані радіо, ані мобільного телефону, ані сполучення з Інтернетом. Нічого немає! Є лише шум морських хвиль...

Журналіст газети „Дзеркало тижня”

А чи є у Вас улюблений автор?

Одного улюбленого автора не буває. Буває автор, який тобі на різних етапах найближчий, найцікавіший. На певних етапах чогось вчишся. Потім ти їх переростаєш. Ті самі „Польові дослідження” вище не всує згадані – це результат мого внутрішнього діалогу, який цілу молодість тягнувся з Кундерою. Він був один з тих авторів, якого я (в англійських, правда, перекладах) перечитала всього. Я б хотіла так уміти, тільки з жіночої сторони.

Журналіст газети „Вечірній Київ”

В Україні засилля легкої жіночої прози, водночас у нас не вистачає літератури для широкої маси мислячих жінок, як от, наприклад, Толстая чи Уліцька в Росії. Чому так склалося? Чи є у нас потенціал до такої літератури?

З одного боку непогано, що пішла ця дамська проза, romans, їх завжди видають у кольорових обкладинках із рожевими сердечками. Ще у нас з'явилася чікліт – література молодих жінок, які роблять кар'єру і пишуть про те. Та сама Пиркало – це висококласна чікліт, в чистому вигляді, це main-stream на чікліт. У розвиненій літературі повинні бути заповнені всі ніші, в тому числі і комерційні ринкові, як чікліт, література жіночих журналів.

Журналіст телеканалу „Інтер”

Які прогалини сучасного українського літературного простору можете назвати ?

У нас відбувається заповнення ніш масової літератури. У нас проблема з серйозною літературою. От ви згадали Уліцьку. Не конче всім писати, як Забужко. Має бути і Толстая, і Уліцька – нормальна жіноча проза, як от в Україні Ірина Вільде у поколінні наших бабусь. Марія Матіос із „Солодкою Дарусею” зробила таку спробу. Але вона хоче заповняти собою всі ніші. У неї дуже багато різного і часом здається, що це різна людина писала. Треба трохи почекати. Зараз є чимало молодих імен, які вже засвітилися. Але вже видно, що з письменника буде ліпитися. І ті самі молоді дівчатка 20-22-літні не будуть зі звирячими очима бігати підписувати контракти на 6 романів за рік. А будуть думати про те, що до них були і Вірджинія Вулф, і Леся Українка, і сестри Бронте. І що є відповідальність не тільки перед конкретним видавцем, який тобі зараз платить гонорар за книжечку, яку через рік забудуть, а що є відповідальність перед власним талантом і власною літературою, яка з тебе починалася.

Журналіст газети „Голос України”

Дуже мало відомо про Вашу сім'ю, особисте життя. Ви все ж таки публічна людина...

Чому мало відомо? Я ж писала у тій самій „Сестро, сестро” свою автобіографію. Я не озвучую багато речей, скільки озвучують українські політики. Публічність політика і письменника - це трошки різні категорії публічності. Політики фейсом торгують. А ми все-таки торгуємо продуктом, який виробляється в дуже закритій від людських очей лабораторії. Періодично розпитують: розкажіть цікаві історії, які з вами траплялися. Я Вам розкажу цікаві історії, а що потім буду писати? Розкажіть про своє перше кохання? Ні, дякую, я про нього ще не написала.

Журналіст телеканалу „1+1”

У Вас був не один чоловік?...

Я цього не приховую. Я не люблю офіційного шлюбу. Я була один раз в офіційному шлюбі і двічі в громадянському, разом і з нинішнім. Я інститут офіційного шлюбу в тому вигляді, який є на сьогодні в суспільстві, приймаю тільки в тих формах, коли офіційний шлюб неминучий: діти, майно. В офіційному шлюбі ви винні обом сторонам, обом родинам, починаючи від того самого РАГСу. Я пам'ятаю свій офіційний шлюб. Воно мені лишилося як образа. Стоїть ця квочка в тозі як суддя в американському суді з цією плямбою на грудях і металічним голосом повідомляє, з якою метою ми створюємо сім'ю. Це імітація функцій священника при вінчанні. Але вінчання є священне таїнство. Як ти смієш мені розповідати від імені держави, з якою метою я створюю сім'ю? Офіційний шлюб – це як раз та форма публічності, яка апріорі ускладнює стосунки. Шлюб і сам по собі є дуже складна штука. Достатньо тих проблем, які ви маєте між собою вдвох, щоб ще суспільство стояло над вами з указкою і розповідало, як ви повинні себе поводити. Ти отримуєш новий суспільний статус – дружини, невістки, зовиці, цілу купу соціальних масок, які ти не замовляла. Ти просто хотіла бути разом з людиною, яку ти кохаєш і яка кохає тебе. Спогади про офіційне одруження – це вже якісь новелетки. Я вам і так говорю більше, ніж слід казати в інтерв'ю. Це цікавий матеріал, це живий матеріал, це людський матеріал. Але його треба проговорювати не в інтерв'ю, а писати в текстах.

Журналіст журналу „Київ”

Чи часто Ви закохуєтесь?

Я думаю, це має бути перманентний стан душі. Про це я написала у збірці есе про любов, так що там я свою філософію любові, філософію кохання в обсязі короткого есе чи оповідання, чи самосповіді на 10 сторінках виклала.

Журналіст журналу „Дніпро”

Оксано, ви – людина, якій дано більше за інших. І таких людей завжди бракує. Не лише в Україні, а взагалі у світі. Чи не відчуваєте ви постійного браку людей, з якими цікаво? Чи не здається вам, що така

розрідженість інтелектуального простору впливає на ноосферу, на середовище?

Впливає. Розрідженість українського культурного середовища я відчуваю дуже сильно.

Журналіст журналу „Жінка ”

Для Вас “Польові дослідження” - це психотерапевтичний акт чи посібник для жінок, який має навчити їх переносити страждання?

Мені важко про цю книжку говорити, бо за ті роки, відколи вона вийшла друком, вона вже в стількох руках побула, її вже стільки читали, перекладали, вивертали, перевертали. Я на „Польових дослідженнях” зрозуміла, що мають на увазі, коли кажуть: книжки – як діти. Це ж не просто – один раз її народив і викинув. Ні. Вона продовжує своє життя. І ти мусиш її весь час глядіти. Її настільки по-різному сприймали і сприймають, і не сприймають теж по-різному. Є простий рівень несприйняття: незвичка до стилю і мови, довгих речень, тобто коли людина чогось не читала, то вона сприймає „Польові дослідження” як „непонятно что”. Є інший рівень, той, про який ви сказали – больовий. Героїні боляче, голос больовий – біль за це розбите кохання, біль за розбиті ілюзії, біль за країну, за абсолютно все. Я знаю, скільком молодим жінкам ця книжка просто допомогла вижити. Я маю в арсеналі цілу купу жіночих сповідей, які раз і назавжди виправдовують перед будь-якою небесною інстанцією акт написання цієї книжки. Коли люди говорять: “Вы спасли мне жизнь”, – то це щось значить.

Журналіст журналу „Березіль”

Про ступінь біографічності цієї книжки існує багато версій. Головна героїня – письменниця Оксана. Існує думка, що всі герої твору також мають своїх реальних прототипів. Отже, Ви писали книжку з себе і свого оточення?

Це набагато складніше. І з себе також. Я їй звичайно дала цілий ряд таких автобіографічних збігів. Але шукати якогось стовідсоткового портретного „сходства” не варто. Можна сказати, що герой „ну очень

приукрашений”. Мені так складно було витягнути образ. Мені був потрібен образ „вменяемого” художника, в собі закам’янілого, з усіма його комплексами українського чоловіка. Так складно було знайти героя.

Журналіст газети „Високий замок”

Тобто Ви його ідеалізували?

Безумовно. Я його і ідеалізувала, і еротизувала. Реально, цей образ аж ніяк не портретний, повірте мені. Я б навіть сказала, що він збірний. Натурники були, але шукати життєподібності – це марна справа.

Журналіст газети „Літературна Україна”.

Останнім часом доводилося чути, що багатьом бракує віршів Оксани Забужко, а ваші есеї та проза не можуть бути адекватним заміщенням поетичних текстів. У ваших віршах чуття домінувало .. В прозі – навпаки. До певної міри навіть „Польові дослідження...” – від голови, а не серця. Чому?

Я так не думаю. „Польові дослідження...” – це чистий експеримент. Це спроба структурувати емоції, вибудувати їх у певний інтелектуальний сюжет. Жанрово – це була гра проти всіх абсолютно правил. Бог його знає, що там домінує.

Журналіст журналу „Київ”

Оксано, ваша нова книжка, що вийшла у видавництві „Акта” два роки тому, викликала чергове роздратування передусім своєю ціною...

Тут я не винна, коли я продавала права на „Вибрані вірші”, то не знала, якою буде продажна ціна книжки, не знала, що вона не буде доступна студентам. За оформленням і ціною ця книжка вочевидь лише для багатих.

Журналіст телеканалу „1+1”

А, можливо, поезія й справді потрібна для багатих?

Уточню, для багатих духом. Німець Ганс Енценсбергер якось висловився, що в кожній культурі, в кожній країні, незалежно від кількості населення, читачів поезії приблизно три тисячі людей. Щось у цьому є, їй-богу...

Журналіст газети „Вечірній Київ”

А на якого читача передусім орієнтується есеїтка – українського чи неукраїнського?

У кожному конкретному випадку це залежить від самого есе, від того, для чого воно пишеться. Це зумовлено багатьма причинами. Одна з них та, що в Україні відсутня відповідна трибуна для есеїстики. Бодай така, яка існує в тій же Москві, далеко не найбільшому культурному й літературному центрі Європи. І це попри те, що в багатьох літературних відношеннях Москва сьогодні слабша за Київ – просто більша числом.

Журналіст журналу „Березіль”

Яким чином письменник вгадує те, чого він достеменно не знає?

А мистецтво – це і є здатність робити правильні висновки на підставі малого досвіду. Механізм усякого творчого процесу – вгадувати ціле за деталями. Це робота спинним мозком.

Журналіст газети „Літературна Україна”.

Як народжується образ? Ви щось побачили, почули фразу?

Образи весь час якісь народжуються, а от „витягти” цілісну річ... В Гоголя гарно сказано: „Раптом стало видно далеко на всі сторони світу”. В процесі писання виникає такий момент, коли раптом, невідомо звідки, йде колосальне розширення горизонтів інформаційної пам’яті.

Журналіст журналу „Дніпро”

„Музей покинутих секретів” – це заклик вийняти родинні скелети з шафи. Він суперечить поширеній думці про те, що не потрібно будити привидів минулого, а натомість будувати майбутнє.

Головна тема, яка мене вела при написанні книги, – це беззбройність безпам’ятного перед майбутнім, яка є прокляттям українського суспільства. Безпам’ятний - значить ослаблений. Той, хто не знає, звідки він вийшов, позбавлений дуже важливого ресурсу психологічної підтримки - розуміння логіки і змісту власного життя, і тих подій, які в ньому відбуваються. Чим більше людина має влади над своїм життям, тим довша дистанція, на якій

вона „бачить” себе в часі – далеко поза межами власного існування. І індивідів це стосується так само, як і країн. Недарма більшовики почали з того, що розірвали зв’язок поколінь і оголосили війну „проклятому минулому”. Чим коротша пам’ять у суспільства, тим легше ним маніпулювати.

Журналіст газети „Дзеркало тижня”

Поясніть механіку виникнення задуми писати саме цю книжку, а не якусь іншу? З чого все починається?

Книжки, якщо вони чогось варті, самі хочуть бути написані. Недарма кажуть, що вони як діти. Чоловікам це, мабуть, важче зрозуміти; жінкам, які виносили дітей, ці аналогії ближчі і зрозуміліші. Кожна книжка починається з якогось ключового образу, а такий образ – це завжди кристалізація певного масиву тем, проблем, над якими ти б’єшся роками, шукаючи відповідь. І от все те неосмислене, розлите по життю, що тебе мучило і ковбасило, починає стягуватися до купи, набуває форми... Писання - це для письменника спосіб упорядкувати світ, структурувати навколишній хаос, зробити з нього свій особистий космос. Так і „Музей...” для мене почався ще у вересні 1999 року – коли з’явився образ отих дитячих закопаних „секретів”, про які думає героїня: що вони лишилися у землі, і ніхто їх уже не побачить, бо втрачено код, за яким можна знайти місце. З цього моменту книжка вже в мені жила.

Журналіст журналу „Дніпро”

В головній героїні Дарини є прототип?

Якогось одного нема, це теж збірний образ. Те, що вона врешті кидає професію, – оце для мене був символ поразки української журналістики 90-х. Я ж іще застала спроби нашої журналістики стати незалежною. На моїх очах люди вибували з гри, впало ціле покоління, в якому, між іншим, були першокласні майстри своєї справи, і ніхто їх сьогодні навіть не згадує. Хтось виїхав, хтось спився, когось убили, – за 90-ті в Україні було вбито близько сорока журналістів, і ці люди розслідували цілком конкретні справи, які з їхньою смертю закрилися.

Журналіст журналу „Жінка ”

Більшість Ваших творів присвячено саме образу жінки. Чому?

Мені справді творчо цікавий жіночий досвід, мені справді цікавіше художньо досліджувати жінок, аніж чоловіків. Але думаю, що так було б навіть тоді, коли б я народилася чоловіком, бо про жінок менше сказано. Чоловіки ж про себе писали віками. Звісно, чоловіки писали ще й про жінок, але так, як їх самі собі уявляли, а не так, як воно є насправді. Ні, жінка має напряду, „від себе” проартикулювати свій досвід, і протягом останніх двох століть це таки, нівроку, відбувається в світовій літературі, перевертаючи й погляди чоловіків на жінку. Водночас дуже багато закапелків жіночої душі все ще не досліджено, адже жіноча психіка надто „нелінійна”, порівняно з чоловічою, розгалужена, текуча, багаторівнева...

Журналіст журналу „Березіль”

І як все це поєднати з сильним традиційним елементом вашої „Калинової сопілки”?

Все якраз навпаки. Там я використовую традиційний фольклорний сюжет саме для того, аби розірвати його зсередини й прочитати цілковито „на жіночий лад”. Щоправда, там присутня мовна стилізація, така зумисна „архаїзація” оповіді, бо мені з цим було дуже цікаво працювати. Я люблю цю річ. Для мене вона казка не стільки жанрово. Просто є вічні сюжети. Один із таких автентичних казкових сюжетів, власне, навіть міфологічну парадигму про „дідову дочку – бабину дочку”, я й використовую.

Журналіст газети „Літературна Україна”.

Сюжет цього твору також незвичайний. Як Ви самі його прокоментуєте?

Сюжет народної казки про калинову сопілку сам по собі напівдетективний: казка ж не пояснює, чому відбулося вбивство, тільки – як убійницю викриває неживий предмет, сопілка. А все інше фольклор лишає за кадром – що це за жіноча „раскольниківщина” така, вбивство сестри сестрою? Але ситуація міжсестринського конфлікту, постійно напруженої любові-

ненависти між сестрами – це справді надзвичайно важлива тема жіночого світу. „Казка про калинову сопілку” увійшла й до книжки „Сестро, сестро” – як заключна частина своєрідної трилогії про цю велику драму сестринства. Думаю, що її читатимуть не лише жінки. Чоловікам вона теж багато про що скаже.

III. Підсумок уроку

3.1 Підсумкове слово вчителя

Дякуємо, пані Оксано, що прийшли до нас, охоче відповідали на запитання. Успіху Вам, нових творчих шукань.

(Вчитель звертається до класу)

- Які враження від інтерв'ю з Оксаною Забужко?
- Що нового ви дізналися під час зустрічі з письменницею?
- Які світоглядні позиції у сучасної авторки?
- Які політичні погляди Оксани Забужко?
- Чи підтримуєте ви життєві принципи письменниці?

IV. Домашнє завдання

Написати статтю на одну із тем: 1) Оксана Забужко – письменниця-новатор постмодернізму. 2) особливості стилю написання творів Оксаною Забужко. 3) Вплив світоглядних уявлень письменниці на творчість.

4.4. Регіональний потенціал позакласних заходів

Позакласну виховну роботу спрямовують на виховання свідомого ставлення до навчання, розвиток пізнавальної активності і культури розумової праці; формування національної свідомості і самосвідомості, духовної культури; утвердження принципів загальнолюдської моралі на національному ґрунті, художньо-естетичної вихованості, фізичної і валеологічної культури; виховання творчої, працелюбної особистості,

цивілізованого господаря; формування екологічної культури; формування правової культури; розвиток індивідуальних здібностей і таланту молоді.

У практичній діяльності вчителів рекомендують спиратися в практичній діяльності на такі традиційні загальнодидактичні принципи: *індивідуалізації навчання, науковості, наочності, активності і свідомості, систематичності і послідовності, доступності, міцності, зв'язку теорії з практикою, емоційності, креативності.*

Окрім названих, вчені виділяють також низку методичних принципів організації та оптимізації позакласної роботи, які впливають зі специфіки цієї форми навчальної діяльності, з мети і завдань, зі своєрідності української мови і літератури як навчальних предметів, серед них принцип вибіркості, зв'язок позакласної роботи з роботою в класі, наукове поглиблення, практичної спрямованість, добровільність, реалізація міжпредметних зв'язків, культурологічний, принцип комунікативної спрямованості.

Оптимальність позакласної і позашкільної роботи, їх ефективність визначається поступовим розвитком у вихованців:

- стійкого інтересу до справи, посилення соціальної визначеності, самостійної творчої активності;

- уміння свідомо й інтелектуально повноцінно використовувати вільний час для гармонійного саморозвитку;

- підвищення особистісного статусу дитини в позашкільному й позакласному колективах;

- можливість для більш повного розкриття особистістю її здібностей і обдарувань на тій чи іншій віковій стадії, для соціального, морально-естетичного зростання;

- уміння ефективно здійснювати свій розвиток, контролювати й коригувати свої мрії, бути суб'єктом виховного процесу;

- професійно самовизначитися.

Специфіка позакласної роботи з предметів мовно-літературної освіти виявляється і у вибірковості змісту і форм роботи, у науковому поглибленні рівня мовно-літературної освіти учнів, формуванні етнокультурологічної компетенції, у практичній спрямованості.

Варто зважати й на те, що успіх позакласної роботи залежить від різноманітності форм і методів роботи. Найбільш ефективними є такі методи, як розв'язання пізнавальних задач, самостійний добір літературного чи мовного матеріалу на запропоновану тему, участь у дослідницькій роботі, індивідуальне чи групове виконання проєктів (відеожурнал, інтерв'ю, різні види газет, оформлення тематичних папок чи стендів, літературних карт тощо). Зміст позакласної роботи залежить від форми, яку визначає учитель-словесник.

Форми позакласної роботи в школі різноманітні.

***Форма навчання** - цілеспрямована, чітко організована, змістовно насичена й методично оснащена система пізнавального та виховного спілкування, взаємодії, стосунків учителя та учнів.*

Серед форм позакласної роботи з української мови і літератури визначають: гуртки різних видів, позакласне читання учнів, шкільну пресу, колективне відвідування кінотеатрів і театрів, літературні і лінгвістичні екскурсії, індивідуальну роботу з учнями.

Сучасні методисти диференціюють форми позакласної роботи в школі на індивідуальні, групові, масові (фронтальні, колективні). В основу такого поділу загальних форм навчання покладено характеристики особливостей комунікативної взаємодії між учителем та учнями, а також між самими учнями.

Індивідуальна форма навчання передбачає взаємодію вчителя з одним конкретним учнем (репетиторство, тьюторство, консультації, керівництво науково-дослідною роботою, проєктом тощо). Позакласна робота починається під час індивідуальних занять, які необхідні учням із різним рівнем навчальних досягнень, тобто і слабким, і обдарованим, і просто тим,

які потребують додаткового спілкування з наставником, незалежно від їхньої успішності.

У групових формах навчання учні працюють у групах, що створюються за різними підставами. Фронтальне навчання передбачає роботу вчителя одразу з усіма учнями в одному темпі та із загальними завданнями. Колективна форма навчання відрізняється від фронтальної тим, що весь учнівський колектив розглядається як ціле зі своїми лідерами та особливостями взаємодії.

Позакласна робота може здійснюватися в різноманітних організаційних формах через індивідуальні доручення, які виконують учні, заняття гуртка та масові заходи. Кожна з цих форм має своє призначення. Без індивідуальних доручень неможлива ні гурткова, ні масова форма роботи.

Серед групових форм організації позакласної роботи виділяють гуртки, студії, клуби, товариства тощо.

Організуючи позакласну роботу, особливо групові організаційні форми, вчителю-словеснику необхідно підтримати ініціативу учнів щодо напрямку, змісту і форм роботи гуртка, клубу та їх секцій. Безперечно, визначаючись із змістом та напрямками роботи в позаурочний час, необхідно враховувати реальні можливості учнів, які виявили бажання додатково вивчати навчальний предмет, специфіку й етнографічні особливості регіону, передбачити такі види діяльності школярів, які б розвивали пізнавальні і прикладні знання, вміння й навички.

Існують різні види позакласної роботи із предмета: заняття гуртка чи факультативу, тематичний вечір чи ранок, ювілейне святкування, усний журнал, лінгвістична чи літературна вікторина, тиждень літератури чи мови в школі, лінгвістичні чи літературні турніри, оформлення літературної (мовної, веб -) газети тощо. Найбільш активні сучасні форми позакласної роботи з мови і літератури: КВК у класі і між класами на одній паралелі; мовний чи літературний «Брейн-ринг», дебати, рольові ігри, віртуальні екскурсії, круглі столи, ток-шоу «Без табу», «Поле чудес», «Свобода слова», «Я так думаю...»

тощо. Велике освітньо-виховне значення мають літературні гуртки або секції художнього читання, драматичні, літературознавчі, творчі, літературно-краєзнавчі, театральні тощо. В окремих школах, де добре налагоджена позакласна робота з літератури і мови, створені шкільні літературні (мовні) товариства, клуби, студії, які охоплюють велику кількість дітей.

Гурток покликаний задовольняти запити школярів, що цікавляться певним колом питань. Здебільшого він охоплює учнів різних класів, але однієї вікової категорії. Засідання гуртка проводяться один раз на тиждень. Як правило, дату виставляють у шкільний розклад гурткової роботи, який складається заступником директора з виховної роботи.

На заняттях гуртка може практикуватися багато видів роботи: знайомство учнів з новинками художньої літератури, зі спогадами про письменників, прослуховування доповідей і рефератів учнів на різні мовно-літературні теми, цікаві повідомлення в пресі (місцевій чи регіональній) на мистецькі теми, обговорення творчих надбань чи спроб самих учасників гуртка, опрацювання мовознавчих чи літературознавчих джерел, написання прози різних жанрів, про культуру мовлення, складання заміток до газет, підготовка літературної сторінки до районної чи міської преси, випуск стінгазет, шкільних альманахів, перегляд відеофільмів чи вистав тощо.

Найчастіше у школах організують вчителі роботу таких видів гуртків: літературно-творчі, літературно-мистецькі, виразного читання, етнографічно-фольклорні, літературознавчий, літературно-фольклорний, літературно-драматичний юних журналістів, літературно-мовний, лінгвістичні тощо.

Найбільшої результативності досягає вчитель у своїй роботі, коли забезпечує тісний зв'язок позакласної роботи з навчальною, яка здійснюється на уроках. Гуртківців активно залучаємо до проведення уроків літератури чи мови. Вони готують індивідуальні повідомлення про письменників чи їхні твори, які не передбачені програмою для текстуального вивчення, вивчають вірші напам'ять і виступають під час лекції, готують виставку книг і роблять

коментар, допомагають в оформленні кабінету (виготовляють наочність, тематична папки, роздатковий матеріал тощо).

У зміст роботи гуртків активно вчителі включають регіональний компонент. Так, школярі можуть збирати фольклорні твори регіону, відомості про письменників рідного краю, відомості про ремесла, народні промисли, говіркові записи тощо. Усі матеріали, які учні зібрали під час експедицій, культпоходів, екскурсій, зустрічей, учитель може використовувати у подальшій своїй роботі.

На заняттях гуртка може практикуватися багато видів роботи: знайомство учнів з новинками художньої літератури, зі спогадами про письменників, прослуховування доповідей і рефератів учнів на різні літературні теми, цікаві повідомлення в пресі (місцевій чи регіональній) на літературні та мистецькі теми, обговорення творчих надбань чи спроб самих учасників гуртка, опрацювання літературознавчої літератури про особливості віршування, написання прози різних жанрів, про культуру мовлення, складання заміток до газет, підготовка літературної сторінки до районної чи міської преси, випуск стінгазет, шкільних альманахів, перегляд відеофільмів чи вистав тощо.

Учитель-словесник передбачає роботу гуртка у плані, який може мати ті ж самі рубрики, календарно-тематичний план із літератури. Як правило, план складається на семестр, затверджується заступником директора з виховної роботи.

№ п/п	Зміст гурткової роботи	Дата	Відповіда льний	Примі тки
----------	------------------------------	------	--------------------	--------------

У окремому зошиті подається список учнів-членів гуртка, а також вказано їх клас. Як і в класному журналі ведеться облік роботи, відмічається присутність гуртківців, окрім оцінок.

Участь школярів у творчо-пошуковій роботі сприяє поглибленню знань з певного кола питань. Так, школярі можуть збирати фольклорні твори регіону, відомості про письменників рідного краю, відомості про ремесла,

народні промисли тощо. Закінчити таку роботу можна звітом, який перейде вже у позакласний захід.

Усі матеріали, які учні зібрали під час експедицій, культпоходів, екскурсій, зустрічей, учитель може використовувати у подальшій своїй роботі.

Важлива роль у навчанні вихованні учнів належить драматичним гурткам. Заохочуючи учнів до драматичного мистецтва, школа виховує у них любов до прекрасного, вчить їх бачити це прекрасне, цінувати його, пробуджує бажання творити прекрасне. Учні насамперед поглиблюють свої знання про специфіку драматичного твору, розвивають мовлення, художні здібності.

Учитель планує і контролює роботу гуртка, готує виступи до різних свят. Щоб захопити учнів творчою роботою, потрібно, щоб сам керівник умів сприймати мистецтво слова, цінувати його красу. Байдужа людина ніколи не зможе запалити вогонь у своїх вихованцях. Керівник драматичного гуртка повинен уміти водночас виконувати роль режисера-постановника, сценариста, художника-оформлювача, музичного редактора, освітлювача тощо.

Діти, які виявили бажання працювати в драматичному гуртку, повинні правильно і серйозно ставитися до творів мистецтва, розуміти, що театр – то високе і благородне служіння народу.

Репертуар повинен мати пізнавальне і виховне значення відповідати віковим особливостям учнів, бути доступним для шкільного виконання. Розподіляючи ролі між гуртківцями, необхідно враховувати нахили учнів, здібності, уподобання усіх членів гуртка. Робота ведеться як індивідуально, так і колективно.

Результати роботи драматичного гуртка можуть бути представлені як інсценівки на уроках літератури під час поглибленої роботи над текстом творів, драматичних чи прозових.

Вдале поєднання класної і позакласної роботи забезпечує ефективність вивчення літератури в середній школі, впливає на рівень літературно-мовної освіченості учнів, культури мовлення, національної самосвідомості, громадянської активності.

Традиційною формою позакласної роботи з української мови і літератури є вечір чи ранок, що присвячується певній темі, наприклад, «Мова – душа народу», «Ну щоб, здавалося, слова...», «Барви рідного слова», «Мова – диво калинове», «Афоризми – перлини народної мудрості», «Що означає твоє ім'я?» тощо. До змісту таких заходів включають доповіді і повідомлення учнів, виразне читання поетичних і прозових творів, ігри, вікторини, інсценівки, готують виставки, плакати, стіннівки тощо.

Типи літературних вечорів можна встановити за тематикою, яка визначає їх основний зміст та ідейно-естетичну спрямованість. Залежно від тематики вечорів виділяємо такі їх типи:

- присвячені окремому письменнику;
- присвячені окремим літературним творам;
- за літературним матеріалом певного історичного періоду;
- що пов'язують літературу з іншими видами мистецтва;
- побудовані на матеріалі певного літературного жанру;
- естетичної, морально-естетичної тематики;
- літературно-краєзнавчі вечори.

Як правило, тема вечора вибирається відповідно до визначних дат, а також присвячується тим письменникам, для вивчення творчості яких відводиться мала кількість годин за програмою чи взагалі відсутні у програмі. Сам вечір – це свято, короткочасна подія, а підготовка до нього – це складний і довготривалий процес роботи учнів і вчителя.

Учитель-словесник заздалегідь складає план підготовки вечора. Він може мати таку форму:

№ п/п	Зміст роботи	Дата	Відповідальний	Примітки
1	Складання сценарію		Творча група з підбору літерату-рного чи мовного матеріалу	
2	Оформлення зали		Група учнів	
3	Виготовлення оголошення		Редколегія класу	
4	Виготовлення літературних (мовних) плакатів		Група учнів	
5	Виставка книг, фотовиставка		Члени гуртка	
6	Оформлення стінгазети		Редколегія	
7	Запрошення гостей		Актив класу	
8	Підбір і забезпечення музичного супроводу		Актив класу	

Підготовка до вечора допомагає учителю більше дізнатися про своїх учнів, відкрити нові риси характеру, уподобання. Для багатьох учнів позакласні заняття з мови й літератури є стимулом і засобом підвищення успішності.

Літературно-краєзнавча робота є основою літературно-краєзнавчих вечорів. Можуть бути такі теми: «Наші письменники-земляки», «Повниться земля глухівська талантами», «Леся Українка (чи Б.Антоненко-Давидович, Олександр Олесь, О.Довженко тощо) і Сумщина». Підготовкою до такого вечора є не лише робота з літературою, а й експедиції, походи, екскурсії тощо.

Практикуються у школі вечори морально-етичної тематики на літературній основі. Може йти мова про природу, красу людської душі, людських стосунків, подвигу і т.д.

Найчастіше зустрічаються вечори, основним кістяком яких є літературний монтаж чи літературно-музична композиція. Така форма роботи дає можливість поєднати розповідь, музику, співи, художнє слово в композиційно закінчене ціле.

Використовуються водночас й інші форми роботи: а) доповіді й повідомлення учнів; розповіді письменників; виступи людей, що стали прототипами героїв творів;

б) художня частина (декламація, вокальні номери, інсценівки уривків драм тощо);

в) літературно-мовні вікторини, конкурси та інші розваги.

Отже, вечори за їх програмою поділяються на вечори запитань і відповідей, літературних чи мовних ігор, художнього читання. Ігри можуть бути за текстом одного чи кількох творів, а також різних письменників. Запитання і відповіді поглиблюють знання учнів, виробляють кмітливість, розвивають мислення і пам'ять. Відповіді супроводжуємо художнім читанням, демонстрацією фотографій, репродукцій картин, ілюстрацій тощо. Запитання можуть готувати й учні класу, паралельного класу.

Для вечорів художнього читання добирається певна тематика віршів, прози, визначаються читці. Конкурс може бути проведений як захід для батьків чи учнів молодших класів.

Одна із форм позакласної роботи й позашкільної роботи – олімпіада з української мови і літератури, що проводиться з метою розвитку пізнавальних інтересів учнів, творчих здібностей, виявлення учнів з високим рівнем знань для участі в районних чи міських олімпіадах. Своєрідною ознакою цієї форми роботи є широке охоплення учнів і дух змагання. Результати олімпіади дають змогу вчителям-словесникам побачити результати своєї праці, критично оцінити роботу з учнями.

Для утвердження державного статусу української мови, піднесення її престижу серед учнівської і студентської молоді, виховання шанобливого ставлення до культури і традицій українського народу з 2001 року

проводиться Міжнародний дитячий конкурс з української мови імені Петра Яцика, у якому беруть участь учні 1- 11 класів усіх типів шкіл. Конкурс покликаний заохотити учнів не просто знати державну мову, а й спілкуватися нею у повсякденному житті. Конкурс проходить у чотири етапи: перший – у навчальних закладах, другий – у районах, третій – обласний, четвертий – загальнонаціональний.

Поширеним видом позакласної роботи є презентація – урочисте представлення літератури (лінгвістичної, літературознавчої, художньої). Як правило, на такий захід запрошують автора чи авторський колектив, представників видавництва, у якому вийшла книга (якщо така можливість є).

Екскурсія – це колективна подорож (реальна, уявна, віртуальна), похід до музеїв, визначних місць регіону, подорож до історичних пам'яток чи пам'ятників. Словесники активно проводять уроки-екскурсії за фотоальбомами, екскурсії в природу, до краєзнавчих музеїв. Ця форма роботи сприяє збагаченню життєвих вражень школярів, розвитку вміння спостерігати, точно висловлювати свої враження від побаченого і почутого.

Екскурсія зорієнтована на наочне пізнання навколишнього світу, його предметів і явищ, процес ознайомлення з особливостями природи, історії, побуту, визначними пам'ятками міста, регіону чи країни. Методично правильно підготовлена і проведена екскурсія дає змогу відвідувачеві на основі власної уяви та мислення відчувати історичну епоху, відчувати суспільно-політичні перипетії, побачити набагато більше, ніж об'єкт спостереження, бо кожен із них – це пам'ятка історії і культури, втілення певної історичної доби.

Музейна екскурсія спрямована на передачу відвідувачам наукової інформації шляхом демонстрації музейних експонатів. Однак екскурсія розкриває не лише зміст речей, що експонуються, а й дає уявлення про їх взаємозв'язок, через який висвітлює певні історичні явища, події, їх хід та наслідки. Основними її *функціями* визначено пізнавальну; освітню;

інформативну; виховну; організації культурного дозвілля та формування інтересів; розширення культурного кругозору.

Екскурсії класифікують за кількома критеріями:

- за місцем проведення й об'єктами показу (в музеях, поза музеєм, містом, краєм);
- за характером тематики або за змістом (оглядова, тематична, наскрізна);
- за цільовим призначенням (навчальна, методична);
- за тривалістю (від однієї академічної години до доби);
- за складом і кількістю учасників (індивідуальні і групові, для місцевих мешканців і гостей, для дорослих і дітей та ін.);
- за формою проведення (екскурсія-масовка, екскурсія-прогулянка, екскурсія-лекція, екскурсія-концепт, екскурсія-вистава, а також екскурсія у формі навчальної роботи: консультації, демонстрації, уроки та ін.);
- відповідно до вікового складу екскурсійних груп (для дорослих, дітей, учнів, різних вікових груп, студентів, фахівців різних галузей знань).

Характер музейної екскурсії визначається за її профілем (історичні, літературні, природничо-наукові), цільовою настановою (навчальна, культурно-освітня чи наукова діяльність) та широтою тематики (оглядові, тематичні, циклові).

Оглядова екскурсія передбачає ознайомлення з музейною експозицією, загальне уявлення про музейне зібрання, тобто у ході екскурсії розкриваються декілька тем. Екскурсивод використовує під час розповіді сучасний та історичний матеріал.

Наприклад, проводячи екскурсію в краєзнавчому музеї м. Глухова, Сумської області фахівець розповідає про історію створення міста, звертає увагу на розвиток матеріальної та духовної культури населення (наголошує, що був столицею ковальської справи, розповідає про фарфоро-переробні промисли Глухівщини тощо), аналізує історико-культурне життя у діахронічному аспекті (констатує, що вихідцями Глухова були всесвітньо

відомі музиканти М.Березовський, М.Бортнянський та ін.). Багатопланові екскурсії традиційно проводяться у краєзнавчих та загальномуистецьких музеях, коли під час одного відвідування екскурсанта знайомлять з усіма експозиціями, різними за тематикою і змістом.

Тематичну екскурсію присвячують одній темі або проблемі (природа, культура, мистецтво тощо). Якщо це історична екскурсія, в її основу може бути покладено одну або декілька подій, об'єднаних однією темою (музей партизанської слави в м.Путивлі Сумської області розкриває факти про героїчне минуле нашого краю).

Науковці класифікують історичні екскурсії на такі підгрупи:

- *історико-краєзнавчі*, в основі яких лежить пізнання становлення і розвитку території рідного краю (наприклад, «Історія м. Львова»);
- *археологічні* - побудовані на демонстрації речових історичних джерел пам'яток минулих часів, виявлених на місцях розкопок древніх поселень, поховань, городищ тощо (екскурсія давньоруським містом Новгород-Сіверським);
- *етнографічні*, що розповідають про побут і звичаї різних націй і народностей (наприклад, екскурсія на тему «Кролевецькі рушники»);
- *військово-історичні* - здійснюються місцями бойової слави або мають на меті відвідування фортифікаційних споруд давнього воєнно-інженерного мистецтва (екскурсія до Бабиного Яру);
- *історико-біографічні* - розповідають про місця життєдіяльності видатних людей (музей Лесі Українки у м. Ялті);
- *меморіально-історичні* - мають на меті ознайомлення і вшанування пам'яті визначних осіб чи монументальних подій у житті людства (музей І.Кожедуба в Сумській обл.);

- *екскурсії в історичні музеї.*

У контексті тематичних екскурсій виділяють також *виробничі* (виробничо-історичні, виробничо-економічні, виробничо-технічні, професійно-орієнтовані), *мистецтвознавчі* (історико-театральні, історико-музичні, місцями життя і діяльності діячів культури, місцями народних художніх промислів, у картинні галереї і виставкові зали, майстерні художників і скульпторів), *літературні* (літературно-біографічні, історико-літературні, літературно-художні, екскурсії в літературні музеї), *природознавчі та архітектурно-містобудівні* екскурсії.

Тематичні екскурсії часто взаємодоповнюють одна одну.

Циклові, комплексні екскурсії являють собою декілька екскурсій, об'єднаних однією темою, що організовуються для однієї групи відвідувачів протягом певного часу.

Виділяють два типи екскурсій:

- *розмовну у формі монологу* (розповідь екскурсовода протягом усього терміну екскурсії без запитань і відповідей);
- *евристичну у формі діалогу* (бесіда екскурсовода з відвідувачами у вигляді постановки відвідувачем запитань і отримання на них відповідей екскурсовода).

Кожна екскурсія має чітко визначену **тему і мету**, та складається з трьох частин: **вступної бесіди, основної частини та заключного слова.**

Тема екскурсії – це коло явищ, відібраних і висвітлених автором. Тема тісно пов'язана з метою екскурсії, тобто з її основним висновком, думкою.

Тему екскурсії планують попередньо.

Вступна бесіда – це стисла розповідь про епоху і місце, в середовищі яких відбуваються події.

Основна частина будується на конкретних екскурсійних об'єктах, що поєднують прийоми показу та розповіді. Структурово до обсягу основної частини входить в середньому від п'яти до дванадцяти підтем, об'єднаних

однією темою. Підтеми складаються з декількох питань, логічно пов'язаних між собою. Компонуючи основний текст екскурсії, слід пам'ятати, що розповідь про кожен із експонатів має бути співвідсною з його показом. Матеріал необхідно добирати з урахуванням розвитку теми, а кожен епізод чітко обумовлювати, пов'язувати змістовними логічними переходами.

Завершеність кожної підтеми передбачає композиційне завершення окремих питань, епізодів.

В екскурсії головну роль відіграє *екскурсовод*. Йому важливо бути тактовним, урівноваженим, чутливим до настрою групи, досконало володіти методикою проведення екскурсії, культурою мови та жестів. Уміння екскурсовода заволодіти увагою групи екскурсантів, зацікавити їх певним матеріалом, пам'яткою - головний чинник успіху екскурсії. Знання психології різних категорій екскурсантів (за віком, професією, соціальним станом тощо) є обов'язковим для екскурсовода, тому що розвиток подій базується на активній співучасті з екскурсантами, тому що співучасть – це найвищий емоційний момент, що потребує психологічної готовності.

Особливе змістовне навантаження екскурсії має її фінал, або кульмінація, у центрі якої знаходиться головна подія, чи експонат.

Для цілісності і логіки екскурсії необхідно знайти єдиний сюжетний хід, який відповідатиме екскурсійній темі. Вдало дібрані логічні «місточки» між підтемами (характеристикою експонатів) в конкретному випадку виконують з'єднуючу роль, а часто несуть і змістовне навантаження.

Заключне слово, як і передмова, безпосередньо не пов'язані з експонатами. За часом висновок триває до п'яти хвилин і містить *два складові компоненти*:

- узагальнення або підсумок основного змісту екскурсії;
- інформація про інші екскурсії, що розширюють і поглиблюють тему.

Мовна (літературна) вікторина – вид позакласної роботи, пізнавальна гра, що містить елементи змагання; проводиться переважно на гурткових заняттях, на вечорах української мови чи літератури. Учні пропонуються низка цікавих запитань з високим рівнем складності, для розв'язання яких необхідна кмітливість, ерудованість учнів, глибокі знання з предмета. Вікторина – форма змагання, її учасники набирають бали, переможці нагороджуються цінними подарунками. Наприклад, «Слабкий ланцюжок», «Що? Де? Коли?», «У світі цікавого» тощо.

Важливе значення має випуск учнями **стінних газет** (регулярні і тематичні спеціальні випуски) «Слово про слово», «Мужай, прекрасно наша мово!», «День української писемності у нашій школі», «Засідання мовно-літературної майстерні», «У світі цікавого», «Чи знаєш ти, що...», «Спробуй розгадати» тощо.

Через газету оголошують про початок мовно-літературних тижнів у школі, декад, конкурсів, олімпіад тощо. На шпальтах газети інформують про перебіг подій літературно-мистецького життя регіону. Через газету учні активно долучаються до організації і проведення різноманітних шкільних і міських(сільських) заходів. Отже, газета може виконувати роль ефективного способу інтерактивного спілкування.

Сучасний стан комп'ютеризації шкіл дозволяє проводити роботу з видання шкільної газети досить ефективно: тепер газета може й повинна виглядати як справжнє періодичне видання з усіма його атрибутами – інформацію про редакцію, тираж. Такий формат викличе більшу довіру та інтерес читачів. Учні - члени шкільної редколегії мають можливість розмістити своє видання на шкільному сайті, чим залучать велику кількість гостей і користувачів до обговорення важливих проблеми, порушених шкільною пресою.

З метою підготовки учнівської молоді до активної діяльності в науковій галузі, якісного оновлення змісту, форм і методів позашкільної освіти, пошуку й створення умов для підтримки талановитої й обдарованої молоді,

професійного та суспільного самовизначення, залучення старшокласників до систематичної науково-дослідницької, експериментальної діяльності організована робота територіальних відділень Малої академії наук України. Учень обирається тема дослідження, у процесі виконання якого він розширяє свої знання шляхом поглибленого вивчення однієї з тем шкільного курсу української мови, літератури, культурології тощо, набуває умінь самостійного ведення наукової роботи.

Реалізація навчально-виховного процесу потребує від сучасного вчителя-словесника знань та професійного використання різноманітних дидактичних форм, уміння їх удосконалення та модернізації.

Основні форми роботи студента під час виконання завдань практики – робота в місцевих бібліотеках для ознайомлення з фондами, зокрема виявлення наявності чи відсутності збірок художніх творів письменників-земляків, огляд місцевої періодики (газет, журналів, альманахів, часописів тощо), зустріч із самими письменниками чи їх рідними, знайомими, запис інтерв'ю, спогадів про письменника, копіювання автографів творів, фотосесанси, оформлення тематичних папок, вивчення передового педагогічного досвіду щодо змісту і форм проведення уроків літератури рідного краю тощо.

Питання теорії і практики краєзнавчої роботи у процесі вивчення літератури розглядали у своїх працях українські та російські методисти (Є.Пасічник, М.Милонов, С.Тураєв, А.Лисенко, М.Янко, О.Фесенко та ін.)

В Українській Літературній Енциклопедії знаходимо поняття літературного краєзнавства, яке трактується як „один із видів краєзнавства й особлива галузь літературознавства, що займається вивченням літературного процесу в певному регіоні, місцевості (краї, області, районі, місті, селі). Предметом дослідження є діяльність місцевих письменників, літературних об'єднань, гуртків, а також: перебування в регіоні вітчизняних і зарубіжних письменників, відображення краю в художній літературі. При цьому зв'язки письменників з місцевістю досліджуються комплексно: за біографічними

даними, тематикою творчості, прототипами образів-персонажів, описом подій, що там відбувалися, картинами побуту й природи, передачею місцевого колориту тощо”.

Як показує досвід учителів Сумщини, використання на уроках української мови і літератури, а також у позаурочній роботі літературно-краєзнавчого матеріалу сприяє кращому засвоєнню програмних тем, поглиблює і розширює знання учнів не тільки з літератури рідного краю, а й із суміжних предметів (народознавства, зарубіжної літератури, історії України...). Регіональний матеріал, як відомо, ефективно впливає на формування національної самосвідомості школярів, етнокультурної компетенції, виховує патріотичні почуття любові до рідного краю, до України, що, безперечно, є актуальним для вирішення проблем, поставлених перед школою.

Чинні програми пропонують для текстуального вивчення творчу спадщину письменників, які своїм походженням або перебуванням, увагою причетні до Сумщини, Полтавщини, Житомирщини, Буковини, Черкащини тощо і становлять своєрідну літературно-краєзнавчу енциклопедію регіону. Так, вивчення життя і творчості Т.Г.Шевченка введені в програму за концентричним принципом, із 5-го класу учні поступово долучаються не тільки до поетичної спадщини Кобзаря, а детально ознайомлюються із його життєвими віхами, описаними дослідниками та авторами художньо-біографічної літератури, ув'язують біографічні відомості із поділом творчості на етапи та періоди, завершують вивчення даного матеріалу в 9 класі монографічною темою, мета якої не тільки поглибити знання про життєвий і творчий шлях поета, а й узагальнити й систематизувати набуті відомості, переосмислити світове значення «Кобзаря». З 5-го класу місцеві вчителі-словесники повідомляють учням про перебування Т.Г.Шевченка на Сумщині, Черкащині, Полтавщині. Діти сприймають його уже не тільки як основоположника вітчизняної літератури, а й як людину, що ходила ось цими дорогами, споглядала красу лісів, полів і луків. Це, безперечно, пробуджує

інтерес учнів до особи геніального сина України. Не дивно, що учні старших класів активно опрацьовують додаткові джерела, аби якомога більше дізнатися про факт перебування поета у рідному місті чи селі.

На уроках української літератури восьмикласники за чинною програмою текстуально вивчають «Слово про похід Ігорів», славетну літературно-історичну пам'ятку XII століття. Події, описані в цій поемі, безпосередньо пов'язані із Сумщиною і Чернігівщиною. Чимало дослідників стверджують, що «Слово» не тільки створювалося на цих землях, а й автор його, найімовірніше, був вихідцем із Сіверщини. Ця тема може стати місцем екскурсії чи експедиції, окремим засіданням літературно-краєзнавчого гуртка, індивідуальним завданням для учнів істориків-краєзнавців.

Період давньої української літератури продовжують вивчати у 9 класі. Учні зможуть довідатися, що із Глуховом пов'язане ім'я відомого літературного й політичного діяча України Лазаря Барановича (1620 - 1693), автора книг «Меч духовний» та «Труби словес проповідних». Зокрема він брав активну участь у підготовці та прийнятті за гетьмана Дем'яна Многогрішного (обраного на раді в Глухові в березні 1669 року) так званих «Глухівських статей», за якими регулювалися відносини між Малоросією й Росією.

Старшокласники довідуються про ряд визначних культурних діячів, життя і діяльність яких певним чином пов'язані із Сумщиною: Я.Маркевич, С. Дівович, Ф. Туманський, О.Лобисевич, Д.Гуптало, А.Павловський, М.Березовський, Д.Бортнянський та ін. Не можемо не назвати імена славетних українських гетьманів, імена яких також вписані в історію Глухова, серед них Розумовський, Скоропадський, Мазепа, Полуботок, Данило Апостол.

Пантелеймон Куліш, творчість якого також вивчають в 9 класі, - автор першого україномовного історичного роману, перший український професійний літературний критик, перекладач Біблії, творів В.Шекспіра, Й.Гете, автор підручників для школи, першого українського правопису

«кулішівка» - народився 1819 р. на Глухівщині у містечку Вороніж. Є свідчення, що він працював вчителем-наставником у Глухові, місту присвячені сторінки його роману «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад». Есмань, річку свого дитинства, поет згадує в думі «Давнє горе», поезії «Народна слава», а саме місто Глухів - у поемі «Великі проводи».

До стін Глухівського учительського інституту привели життєві дороги Степана Васильченка (С.Панасенко), автора низки творів про дітей, долі вчителів, дитинство Т.Г.Шевченка.

Окрема сторінка історії університету – довженківська. Матеріали музею Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка завжди використовують учителі міста й району як урізноманітнення формі методів як на уроках літератури рідного краю, української мови як соціокультурну тему, так і в позакласній роботі . Екскурсії, уявні екскурсії, віртуальні екскурсії переносять школярів у Сосницю, де пройшло дитинство кінодраматурга і романтична юність. У Глухові пізнав муки першого кохання, успіхи на мистецькій ниві, пробував себе й шукав свій шлях. Творчість О.П.Довженка є об'єктом для курсових і дипломних проектів студентів-філологів ГНПУ імені Олександра Довженка, юних дослідників-членів МАН. У міських школах діють гуртки довженкознавців, передбачена його спадщина і в програми факультативних занять у старших класах.

Суспільно-політичні зміни кінця ХХ століття повернули українському читачеві твори Олександра Олеся, Олега Ольжича, Миколи Хвильового, Івана Багряного – уродженців Сумщини. Імена цих письменників представляють літературу діаспори. Матеріали біографій і твори цих митців захоплюють учнів полум'яною любов'ю до народу, мужністю і стійкістю, вірністю обраному шляху, культурі, мові.

Учителі-словесники активно залучають для текстуального вивчення на уроках літератури твори сучасних діячів літературної ниви, зокрема В.Раєвського, М.Гурця, О.Базулько, М.Єрохи, В.Товстухи тощо.

Побачити й осмислити географічну і духовну близькість, історичну спорідненість, відчутти автентичність того чи іншого літературного феномена рідного краю - така мета має бути перед кожним юним дослідником. Кожний регіон України має не лише прадавню і преславну минувшину, а багаті культурно-мистецькі традиції. Це відкриває великі можливості для пошукової і дослідницької роботи.

Результати літературно-краєзнавчої, фольклорно-етнографічної роботи можуть бути оформлені і відповідно представлені в літературному кабінеті чи літературного краєзнавства, якщо шкільні площі дозволяють це зробити. Під час виконання завдань педагогічної практики студент-філолог отримує можливість не лише ознайомитися із організацією та роботою кабінету, а надати посильну допомогу вчителю в його оформленні, систематизації та поповненні матеріалів.

Кабінет літературного краєзнавства - це навчально-дослідницька лабораторія з вивчення літератури рідного краю. Завдання такої лабораторії - спонукати школярів до активного вивчення доробку письменників-краян через науково-дослідницьку роботу та залучити їх до власної літературної творчості.

Основними напрямами діяльності кабінету літературного краєзнавства вважають: відвідування музеїв та бібліотек; створення збірників матеріалів про зв'язок із рідним краєм письменників минулого; організація зустрічей із сучасними письменниками-земляками; літературні походи й екскурсії; створення літературних мап; випуск альманахів творів про рідний край; виїзні засідання; публікації зібраних матеріалів у місцевій пресі; постійний виставковий комплекс (книжкова виставка, тематичні стенди, тематичні папки, картини (репродукції) місцевих художників із краєвидами, фотовиставки; пошукова робота (забуті й нові письменницькі імена), збирання матеріалів, створення тематичної бібліо-, фоно- і відеотеки; дослідження творчості письменників-земляків учнями - членами шкільного

осередку МАН, написання наукових робіт та представлення їх до участі у конкурсах різних рівнів; літературна студія; проведення творчих семінарів, конференцій, круглих столів за участю письменників-земляків, художників, акторів, а також учених рідного краю; реалізація інтегративних зв'язків літератури рідного краю з іншими навчальними предметами (організація і підготовка інтегрованих занять, забезпечення вчителів - предметників тематичним навчальним матеріалом); випуск навчально-методичного посібника-річника з літературного краєзнавства; підготовка і публікація серії „Літературні портрети письменників – земляків„.

Варто започаткувати відео- чи фототеку про письменників-земляків, укладання антологій поетичних творів за тематичним принципом, наприклад, «Мій рідний край у творах поетів-земляків», «Природа одному мачуха (поезії про красу рідної природи)», «Україна-мати як провідний мотив сучасних поезій», «Рідна мати моя... (образ матері в поезіях сучасних авторів)», «Смійтеся на здоров'я», «Здається, байка просто бреше...» тощо. Крім того, служба може надавати й роз'яснювально-консультаційні послуги. До цього необхідно залучати школярів: учні-екскурсоводи, які добре володіють фактичним матеріалом про життя і творчість митців, ознайомлять відвідувачів з експонатами виставкового комплексу. Перед тим, звичайно, необхідно організувати і провести копітку пошукової роботи, що забезпечить наповнюваність кабінету (відеофільми про місцевих письменників, теки з матеріалами - критичні статті, публікації, фото, документи про життя і творчість митців слова, художня література, виставкові комплекси - з особистими речами письменників, літературна мапа краю, стенди; „Земляки - члени Національної спілки письменників України”, „Письменники-лауреати”). Постійними стендами такого кабінету можуть бути карти «Літературна Полтавщина» чи «Літературна Сумщина», висловлювання поетів-сучасників про рідне місто, його жителів, природу, життєве і творче кредо, ставлення до мови й етнокультури тощо. Зібрані з допомогою й участю школярів матеріали про письменників-земляків можуть бути

оформлені в тематичні папки, які за хронологічним принципом розташовують у кабінетній стінці і представляють літературний процес регіону. Змінні стенди можуть оформляти гуртківці через певний термін. Рубрики можуть бути різні: «Сьогодні на уроці», «Літературні новини», «Це цікаво знати», «Слово ювіляру» тощо.

Чітко організувати літературно-краєзнавчу роботу на концептуальному рівні допоможе загальний план діяльності кабінету.

План діяльності кабінету літературного краєзнавства

1. Із загального літературного процесу виокремлюємо письменників свого регіону.

2. Організуємо пошукову роботу з літературного краєзнавства – це збір та опрацювання матеріалу творчого доробку авторів свого регіону з метою добору матеріалів для занять та інтегрованих уроків.

3. Через пошукову роботу долучаємо імена забутих авторів, віднаходимо їхні збірки, книжки чи окремі публікації (опрацьовуємо старі газети, журнальні підшивки, архівні матеріали, з дозволу рідних аналізуємо сімейні архіви, фотоальбоми, беремо інтерв'ю тощо).

4. Відкриваємо нові імена сучасників, членів літературних гуртків і студій, які вже мають друковані твори, що відповідають загальноприйнятим критеріям відбору художньої літератури для текстуального опрацювання у школі на уроках літератури та в позаурочний час.

5. Зібрані матеріали систематизуємо в тематичні папки, які групуємо за хронологічним, жанровим принципами тощо.

6. Випуск стінної газети.

7. Організуємо науково-дослідницьку роботу – це вивчення біографій та аналіз художніх творів певного автора в межах обраної теми (працюють члени МАН під керівництвом учителя або наукового керівника-консультанта; учень захищає роботу на будь-якому рівні змагань, доопрацьовує, враховуючи зауваження рецензентів тощо).

8. Методична робота. Учителі-предметники, члени консалтингової лабораторії добирають і систематизують тематичний матеріал для інтегрованих уроків: українська література – історія; українська література – зарубіжна література; українська література – українська мова; українська мова – народознавство, українська мова – українознавство, українська література – географія; українська література – музика (малярство) тощо.

9. Випуск альманахів та збірок.

Експедиційні матеріали стануть в нагоді у процесі підготовки і проведення таких масових позакласних заходів, як фольклорне свято, театралізоване фольклорне дійство, етнографічна постановка, фольклорна інсценізація тощо.

Тематика заходів може бути різноманітною, наприклад: святвечір, зустріч весни, Андріївські вечорниці, народне весілля, святкування святих Андрія, Маланки, Василя, Миколая, Івана Купала тощо. Такі заходи сприяють відродженню народних традицій, виконавці ролей і гості стають активними учасниками. Народна музика, яскраві костюми, народні ігри та конкурси, змагання створюють високодуховне й видовищне дійство.

Неабиякий інтерес у дітей середнього шкільного віку викликає фольклорний матеріал про регіональні назви і походження назв місяців, пір року, прикмети, календар-прогностик, тварини-тотеми, рослини-символи тощо. Названі об'єкти оспівані народом у піснях, легендах, переказах, обрядах, анекдотах, жартах, танцях, відображені у вишивках, ткацтві. Усе це може бути використане під час масових фольклорних заходів.

Так, місцеві жителі стверджують, що назва першого осіннього місяця пов'язана з вересом – рослиною, що поширена на Поліссі. Це вічнозелений кущ, що квітує з серпня і до кінця жовтня. Однак, Абрамчук Наталія Петрівна від Гурця Миколи Петровича записала прислів'я: „З ревуном прийде Семен”, „Хто не сів до Семена, в того життя буде злиденне”. Лексема „ревун” виявилася незрозумілою для школярів, отже, ця обставина спонукала здійснити пошук етимології і значення слова. Виявилося, сучасна

назва вересня в нашому календарі закріпилася відносно недавно – на початку минулого століття. До цього кожен регіон мав свої назви місяця. Так, в давньоруській мові зустрічається офіційна назва „руєн”, а по-народному – „ревун”. Мовознавці пов’язують походження лексеми від „руєння” оленів і лосів, котрі в цей час влаштовували весільні танці.

На західноукраїнських землях відомі назви маїк (починають „маятися”, тобто зеленіти ранні сходи озимої пшениці) і сівень – пора масового висівання збіжжя.

Українська назва другого місяця осені не потребувала пояснень у школярів. Довколишні гаї одягалися в найпривабливіший жовтогарячий колір. Між тим під час практики студенти записали й регіональні назви жовтня: грязень - від грузьких доріг; хмурень – від надмірно похмурих днів; листопадник – період активного опадання листя; зазимник – поява перших відчутних заморозків. Місцеві старожили про жовтень згадували приказку „Жовтень на весілля багатий”, а, отже, й називали місяць „весільником”. Після Семена – вересневого свята – починали засилати сватів, а от весілля активно спрявляли після Покрови – 14 жовня. Звідси й пішла регіональна назва другого місяця осені.

Третій осінній місяць – листопад – так само має цікаві регіональні назви, які за своїм значенням досить промовисті. Листопадень і падолист належать до західноукраїнських говорів і означали закінчену дію, тобто „листя вже опало”. Однак листопад на Україні не завжди збігається з періодом падолисту. Скоріше така назва пасувала б жовтню. Ще за Київської Русі останній місяць осені називався „груднем”, а сучасний грудень – „студнем”. Регіональні назви третього місяця осені – напівзимник, ворота зими, грудкотрус.

Лексема „листопад” не потребує пояснення. О цій порі з дерев опадає останнє листя, природа біологічно налаштовується на зимовий спочинок. У багатьох слов’янських мовах теж зустрічаємо таку назву: у білорусів – листопад; у поляків та чехів – лістопат; у сербохорватів – студепи. Місцеві

жителі про третій осінній місяць кажуть: „Листопад вересню онук, жовтню син, а зимі рідний брат”, „Листопад напівзимник і передзимник, він колесо та полоз любить”.

За участю учнів до фольклорного свята доцільно підготувати виставку ягід, овочів та фруктів „Щедрі дари осені”, букетів осінніх квітів. Окремим учням чи групам школярів необхідно задати випереджувальне завдання – дібрати цікавий матеріал про конкретний овоч, скажімо, гарбуз, картоплю, капусту, кукурудзу, калину тощо. Дітям цікаво дізнатися, звідки прийшли до нас на українські землі ці ягоди й овочі, яке їх утилітарне призначення та використання колись і тепер, яке символічне значення їх у народній творчості. Це можуть бути не лише розповіді чи індивідуальні повідомлення учнів, а й читання легенд, переказів, прослуховування пісень, прислів'їв та приказок, повір'їв.

На такому святі можна напам'ять прочитати вірші місцевих авторів на означену тему. Так, у В.Ю.Раєвського у поетичній збірці „На перехресті днів” є цикл мініатюр „Дванадцять місяців”. Корисно зіставити, порівняти народні пояснення назв місяців і авторські, визначити спільне й відмінне. Часто виконуючи таку роботу, учні доходять висновку, що поезії мають фольклорну основу.

Вересень

В зелених косах пасма золоті,
неначе рання сивина на скронях,
і не помітить перестиглий сонях
в зелених косах пасма золоті.
Одна береза в лісі відчуває,
що осінь стала на стежки круті:
в зелених косах пасма золоті –
лиш перший знак осіннього розмаю.

Жовтень

Срібні павутинки бабиного літа

тихо залітають у моє вікно,
осінь розкидає дивне волокно –
срібні павутинки бабиного літа.
Вбралися дерева в золоті плащі,
де-не-де палають запізнілі квіти ...
Срібні павутинки бабиного літа
змиють незабаром затяжні дощі.

Листопад

Ще не зима, та видно, вже не осінь ...
За ніч калюжі кригою взялись,
а гордий дуб забув про падолист,
бо не зима, хоча воно й не осінь ...
То іній випаде, то світ заллють дощі,
між чорних хмар прорветься неба просинь,
ще не зима. Та певно, що не осінь
приспить сосну в зеленому плащі.

У процесі аналізу поетичних творів доцільно звернути на композиційний прийом, застосований автором, а саме повторення тричі одного рядка в кожній поезії. З якою метою автор це робить, чого йому вдалося досягти цим прийомом? Яка кольорова гама притаманна для кожної мініатюри? Чи таким ви бачите осінні місяці? Чи мають вірші В.Раєвського фольклорну основу, доведіть? Яким настроєм пройняті поезії? Чому осінь називають порою прощання?

Перевірити знання учнів про народне сприймання осені як пори року можна за допомогою вікторини:

Вікторина „Сипле рукавами осінь золота”:

1. Цей день є іменним для вересня. До нього селяни поспішали повністю обсіятися озиминою. Народне прислів'я мовить „Хто не посіяв до _____, в того життя буде злиденне”. З цього

дня починає свій відлік „молоде” бабине літо, яке триває до 21 вересня. (14 вересня – день Семена);

2. У який день вересня не сікли ножем чи сокирою? (11 вересня – Усікновення голови Івана Хрестителя, Головосіки);

3. У який день увечері по хатах запалювали посвіт, вогонь якого мав горіти до Великодня? (14 вересня – на Семена);

4. З якого дня починали засилати сватів? Народне прислів'я мовить: „Прийшла _____ - принесла старостів нечиста” (21 вересня – Друга Пречиста, Різдво Богородиці);

5. Як у народі називали період між 14 вересня (день Семена) до 14 жовтня (Покрова)? (весільним переджнив'ям);

6. З якого осіннього дня починалися вечорниці, котрі тривали до Великодня, і весілля, які тривали до пилипівських заговин, 27 листопада. Про цей день казали: „Прийде _____ - зареве дівка, як корова”? (14 жовтня - Покрова);

7. В народі казали: „Вересень пахне яблуками, а жовтень - _____” (капустою);

8. Народ помітив: якщо в жовтні грім гримів, то зима буде _____ (малосніжною, короткою і м'якою);

9. Народ помітив, якщо польові миші переселяються восени до людських жител, то зима буде _____ (суворою);

10. З якого дня листопада свійських тварин уже не виганяли на пасовиська? У цей день господарі остаточно розраховувалися з пастухами, а останні врочисто святкували завершення сезону. (8 листопада - Дмитра);

11. Який день листопада святкують лише жінки – не прядуть, не шують, не золять, не розчісують волосся? (10 листопада – Параски, Параскеви - П'ятниці);

12. Який день листопада вважався днем зустрічі зими? (14 листопада – Кузьми й Дем'яна);

13. Кого вважали захисниками людей і тварин од укусів змій та інших гадів, кому приписували покровительство ремесел, зокрема ковальства, хто навчив селян землеробству? (Кузьма й Дем'ян);

14. Якщо в селі не було попа, то кому дозволялося дати згоду молодятам на шлюб? (ковалю);

15. Він неодмінно має сповістити про зиму, бо „приїжджає на білому коні”. Про кого мовиться: „Від _____ зима морози кує”? (21 листопада – Михайло);

16. У цей день листопада дівчата й хлопці організовували вечірку – складчину. На такі сходчини збиралися й сімейні родини. У цей вечір готували смачну обрядову вечерю: борщ, локшину, пиріжки, вареники, смажене м'ясо, зокрема птицю. З цього листопадового дня жінки починали прости кужіль на полотно. Про який день ідеться? (27 листопада – Пилипа, заговини, запусти на Пилипівку);

17. З якого дня починався передріздвяний піст і як він називався? (з 28 листопада – Пилипівський піст);

18. Продовжіть прислів'я: „Листопад вересню _____, жовтню _____, а зимі рідний брат” (онук, син);

19. Продовжіть прислів'я: „Листопад стелить землю листям, а грудень _____” (снігом);

20. Народ помітив, якщо листопад дерев не обтрусить, то зима _____ бути мусить (довгою).

Навчальні матеріали регіонального змісту не лише розширюють знання учнів про рідний край, а й виховують любов до батьківщини, патріотизм, повагу й інтерес до матеріальної й духовної культури нації, формують етнокультурну компетенцію, розвивають мовлення, повагу до рідної мови – душі народу.

5.

МАГІСТЕРСЬКА ПРАКТИКА – ШЛЯХ ДО ПРОФЕСІЙНОГО ЗРОСТАННЯ СЛОВЕСНИКА

5.1. Науково-педагогічна (стажистська) практика: особливості організації

Вік 21-22 роки психологи визначають як період ранньої дорослості. Це період «кар'єрного сходження», вияву інтелектуальних здібностей, самореалізації у професії, прагнення досягнути певної професійної мети. Отже, обов'язковими складовими цілісної системи професійної підготовки в магістратурі мають бути: фундаментальність і гуманізм як найбільш повне використання здібностей кожної особистості, її розвиток засобами освіти; наукова, інтелектуальна, практична спрямованість навчання; адекватність магістерської освіти потребам інформаційно-технологічного суспільства; якість освітнього середовища. Розуміння магістерської освіти як освіти дорослих вимагає також опори на принципи активної суб'єктності (Л.Лебедева); модульності навчання, що дозволяє вибудовувати індивідуальний освітній маршрут; контекстно-компетентнісного навчання (А.Вербицький), за яким враховуються особливості професійної діяльності.

Магістерська освіта – це особистісно-орієнтована освіта, де знаходять вияв діяльнісний, акмеологічний, андрагогічний, контекстний підходи, а пріоритетним виступає компетентнісний підхід. Компетентність знаходить безпосередній вияв у діяльності. Водночас компетентність вважають однією з вершин професіоналізму, що визначає прагнення і готовність особистості до викладацької діяльності. Це означає застосування в навчально-виховному процесі таких педагогічних технологій, які дозволяють розвиватися викладачеві як особистості. Ідеться про технології професійно-особистісного,

педагогічного зростання, проектні технології, дослідницькі технології тощо, які спрямовані на розвиток широкого професійного кругозору, загальної і педагогічної культури, активної громадянської позиції, інтелектуальних, моральних і вольових якостей.

Такі пріоритети актуалізують мету стажистської практики - підготувати до цілісної педагогічної діяльності в навчальних закладах різних типів, поглибити і систематизувати в умовах навчально-виховного процесу фахові знання, необхідні для якісного виконання магістерської роботи написання; виховувати потребу в самореалізації, самовираженні й самовизначенні особистості педагога-дослідника.

Основними функціями такої практики є: адаптаційна (включення в реальну практичну діяльність в умовах діючого освітнього закладу); навчальна (реалізація отриманих теоретичних знань у конкретній діяльності); виховна (формування і розвиток педагогічного світогляду, системи ціннісних установок і переконань); розвивальна (розвиток педагогічних здібностей, особистісний і професійний розвиток); рефлексивна (аналіз і оцінка власного емоційного стану, особистісних і професійних якостей); діагностична (оцінка професійної придатності до діяльності вчителя-вихователя); культуротворча (опанування самотністю національної культури, вироблення умінь аналізувати явища культури, застосовувати методика «діалогу культур» у системі шкільної мовно-літературної освіти).

Навчальним планом спеціальності 8.010103 «Педагогіка і методика середньої освіти. Українська мова і література» передбачена стажистська науково-педагогічна (науково-дослідна і науково-педагогічна) практика. Проведена на належному рівні, така форма діяльності дозволяє набути практичних навичок та досвіду викладацької роботи.

Загальна тривалість практики становить 4 тижні, з них 1 тиждень складає науково-дослідна практика, яку проводять одночасно з навчальною педагогічною.

Базою для проходження науково-педагогічної практики є кафедри вищих навчальних закладів I – II і III – IV рівнів України, загальноосвітні навчальні заклади

Науково-дослідна практика – це процес застосування і закріплення теоретичних знань під час практичної діяльності з метою вироблення практичних навичок, розвитку філологічних здібностей і вдосконалення методологічної культури організації та здійснення філологічних досліджень, а також відпрацювання основних питань магістерського проектування.

Мета практики полягає в осмисленні специфіки технологій філологічної діяльності.

Завдання практики:

- поглибити теоретичні знання із літературознавчих, лінгвістичних, педагогічних, психологічних, методичних наук, які є підґрунтям для формування професійної компетентності;
- збирання, систематизація й узагальнення практичного матеріалу для використання у магістерській роботі;
- виробити комплекс компетенцій (інформаційної, лінгвістичної, літературної, літературознавчої, текстової, дискурсивної, інтерпретаційної, комунікативної, психолого-педагогічної, методичної, дослідницької, технологічної, мистецькознавчої, культурологічної тощо) для забезпечення мобільності й динамічної адаптації в академічному (ідеться про філологічне середовище) і професійному середовищах;
- формування умінь розвивати філологічні схильності вихованців шляхом осмислення специфічної природи художнього слова, діалогічного опанування тексту і змісту художніх творів.

Зміст діяльності магістранта відображено в індивідуальному плані науково-дослідної практики, що розробляється спільно з науковим керівником. Програма повинна бути тісно пов'язана з темою магістерської роботи й припускає систематичну звітність про хід проходження практики науковому керівникові. Програма практики погоджується з керівником практики від базової організації.

Основні напрями діяльності практиканта: студіювання, аналіз й інтерпретація інформаційних джерел із теми дослідження; складання картотек, узагальнюючих таблиць, опорних схем; розробка усних і письмових питальників, тестів; збір, систематизація й обробка емпіричних матеріалів; складання рекомендацій щодо виконання дослідження.

До керівництва практикою залучаються досвідчені викладачі кафедр, які керують магістерськими дослідженнями, а в наукових, музейних, архівних чи освітніх закладах – висококваліфіковані фахівці.

Керівник практики від вищого навчального закладу повідомляє студентам про систему звітності про практику, прийняту на кафедрі, а саме: надання письмового звіту, проекту, презентації порядок їх оформлення; у тісному контакті з керівником практики від наукової, музейної, архівної чи освітньої установи забезпечує високу якість її проходження відповідно до програми.

Безпосереднє керівництво науково-дослідною практикою кожного студента виконує викладач-методист, якого призначає кафедра відповідно до педагогічного навантаження. До обов'язків викладача-методиста входить допомога студенту-практиканту у виконанні завдань практики, їх оцінка, звіт про проходження практики.

У результаті виконання завдань науково-дослідної практики магістрант повинен **знати:**

- основні положення і закономірності філологічної підготовки;
- мистецьку сутність художньої літератури;
- комунікативну природу лінгвістики;

- принципи порівняльного вивчення літератур, засади теорії художнього перекладу;
- проблеми новітнього літературознавства;
- особливості взаємозв'язку літератури з новітніми явищами культури, зокрема ЗМІ;
- сучасної теорії літературного процесу;
- психолого-педагогічні концепції педагогіки і психології вищої школи, її методологічні основи і категорії;
- новітні освітніх та інформаційні технології, сучасні засоби навчання і використання їх у педагогічному процесі;
- основні предмети філологічного фаху і методику їх викладання;
- раціональні способи підвищення професійної компетенції;
- основні засади організації і проведення науково-дослідницької роботи з філології.

У результаті виконання завдань науково-дослідної практики магістрант повинен **уміти:**

- застосовувати різноманітні підходи до аналізу художнього тексту з огляду на інші тексти та культурно-мистецькі явища;
- адекватно й аргументовано оцінювати мистецькі явище сучасності;
- орієнтуватися в проблемах новітньої української і зарубіжної літератур;
- постійно підвищувати філологічні вміння і кваліфікацію;
- активізувати навчальну і професійну діяльність;
- аналізувати й діагностувати педагогічні явища;
- планувати зміст різних видів діяльності;

- контролювати і оцінювати діяльність учасників педагогічного процесу;
- встановлювати психолого-педагогічний контакт із аудиторією.

Підготовка магістрів є підґрунтям до подальшого навчання в аспірантурі та підготовки професорсько-викладацького резерву для вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації.

Документи з науково-дослідної практики

Загальна форма звітності з науково-дослідної практики – це письмовий звіт, підписаний і оцінений безпосередньо керівником практики. Індивідуальний план науково-дослідної роботи, презентацію і письмовий звіт разом із іншими документами (статті, тези доповідей, реферативні повідомлення, каталоги, питальники, фотографії, узагальнюючі таблиці, тести тощо) пред'являють на рецензування керівникові практики від навчального закладу. У звіті мають бути відображені відомості про виконання усіх розділів програми практики й індивідуальні завдання, висновки і пропозиції, список використаної літератури. Оформляється звіт за вимогами, встановленими вищим навчальним закладом.

Звіт про практику захищає студент у комісії, яку призначає завідувач кафедри. До складу комісії входять провідні викладачі кафедри. Комісія приймає звіт у студентів протягом перших десяти днів семестру, що починається після практики. Оцінка за практику вноситься у заліково-екзаменаційну відомість і в залікову книжку студента.

Науково-педагогічна практика

Мета практики - підготувати магістрантів до цілісної педагогічної діяльності в навчальних закладах різних типів поглибити і систематизувати в умовах навчально-виховного процесу фахові знання, необхідні для якісного виконання магістерської роботи написання; виховувати потребу в самореалізації, самовираженні й самовизначенні особистості педагога-дослідника.

Завдання практики:

організаційні – залучення до організації і проведення навчальної роботи та виховних позакласних заходів;

комунікативні – забезпечення процесу ефективного спілкування зі студентами, педагогами, колегами-практикантами;

проектувальні – залучення до управлінської діяльності;

мотиваційні – усвідомлення цінностей педагогічної діяльності і стимулювання інтересу до такого виду роботи;

дослідницькі – мотивація і здійснення наукового пошуку з проблем магістерської роботи;

рефлексивні – залучення до аналітичної роботи щодо осмислення власної професійної діяльності.

Практика спрямована на формування педагогічної, методичної, психологічної компетенцій і вдосконалення мовнокомунікативної, лінгвістичної, лінгвокультурознавчої компетенцій.

Стажистська педагогічна практика проходить за етапами:

I. Настановчо-мотиваційний етап.

Напередодні початку педагогічної практики проводиться настановча конференція, на якій методисти-предметники знайомлять магістрантів із метою, змістом, завданнями і обов'язками практикантів.

Для забезпечення найсприятливіших умов виконання завдань стажистської практики магістранти спеціальним наказом відділу педагогічних практик університету розподіляються за базами проходження практики, а також призначається керівник практики – методист-предметник, який водночас є й науковим керівником магістерської роботи, або ж досвідчений викладач з кафедр української чи зарубіжної філології.

Заступник декана з навчальної роботи проводить настановчу бесіду і розподіляє магістрантів за кафедрою факультету, а також за студентськими групами.

Зміст діяльності магістранта-практиканта.

Протягом визначеного терміну магістрант-практикант під керівництвом методиста-предметника здійснює навчальну роботу, передбачену розкладом занять філологічного факультету з лінгвістичних, літературознавчих і методичних дисциплін; виховну роботу, яку повсякденно виконує куратор чи тьютор студентської групи.

Мета стажистської педагогічної практики магістрантів-філологів:

– сформувати у магістрантів-практикантів уміння у практичній діяльності застосовувати набуті теоретичні знання з літературознавчих, українознавчих, мовознавчих, психолого-педагогічних дисциплін під час навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах освіти у процесі виконання функцій викладача, а також у закладах освіти нижчого рівня, зокрема тих, у яких ведеться поглиблене вивчення української літератури;

– виробити вміння складати робочу програму викладача на семестр із філологічних дисциплін;

– сформувати вміння моделювати структуру вузівської лекції з літературознавчих, мовознавчих курсів, за нею складати план-конспект лекції і проводити заняття;

– виробити вміння моделювати структуру практичного, семінарського, лабораторного занять з філологічних курсів, складати за ними плани-конспекти і проводити заняття;

– розвинути вміння вести діагностичну і контрольну-корекційну діяльність викладача, зокрема здійснювати рейтинговий контроль успішності студентів із дисциплін філологічного спрямування.

Завдання стажистської педагогічної практики магістрантів-філологів

– проводити експериментальну роботу за матеріалами магістерського дослідження;

- здійснювати аналіз і самоаналіз відвіданих і самостійно проведених занять із філологічних дисциплін;

- виробити вміння розробляти план організаційної та виховної роботи куратора академічної групи;
- сформуванати вміння складати план роботи студентського гуртка, клубу, студії на семестр;
- виховувати професійно значимі якості особистості викладача-словесника, потребу систематично займатися самоосвітою;
- формувати стійкий інтерес і любов до професії викладача-словесника;
- виробити творчий, дослідницький підхід до педагогічної діяльності у вищому навчальному педагогічному закладі;
- вивчити сучасний стан навчально-виховної роботи в вищому навчальному педагогічному закладі освіти;
- сформуванати адекватну професійну самооцінку майбутніх викладачів української мови і літератури;
- збагачувати словниковий запас, формувати культуромовну особистість майбутніх викладачів.

II. Операційно-діяльнісний етап

1. Упродовж першого тижня практики магістрант ознайомлюється:
 - із специфікою роботи вищого навчального закладу чи нижчого рівня закладу освіти, філологічного факультету чи відділення, кафедри української літератури, академічних груп;
 - із специфікою роботи викладачів літературознавчих дисциплін та тьюторів академічних груп;
 - навчально-методичною та науковою роботою кафедри (відділення), за якою закріплений магістрант-практикант;
 - із кафедральною документацією (навчальні й методичні робочі програми дисципліни, з якої будуть проводитися лекції, практичні, семінарські та лабораторні заняття; план роботи куратора академічної групи; план виховної роботи тьютора академічної групи; журнал академічної групи тощо);
 - із змістом роботи секційних об'єднань, творчих та проблемних груп

викладачів за спеціальністю;

– із студентським колективом академічної групи, за якою закріплений, визначає анатомо-фізіологічні, психологічні, вікові та індивідуальні особливості студентів групи, стан їхньої успішності;

– із програмно-методичним забезпеченням навчальної дисципліни, заняття з якої будуть проводитися магістрантом-практикантом;

– із фондами університетської бібліотеки.

2. Відвідує лекції, практичні, семінарські, лабораторні заняття із філологічних дисциплін, проведених керівником практики чи викладачем спорідненого навчального предмета, тьюторські чи кураторські години в академічній групі, за якою закріплений магістрант-практикант.

3. Робить методичний аналіз відвіданих лекційних, практичних, семінарських, лабораторних занять (всього 10) з літературознавчих дисциплін.

4. Визначається із темами пробних занять із літературознавчих дисциплін.

5. Складає індивідуальний план за такими розділами: **навчальна робота**, що включає проведення залікових лекційних (всього 3) занять, практичних (всього 1), семінарських (всього 1), лабораторних (всього 1) занять; **методична робота**, що передбачає виконання індивідуальних завдань, участь у роботі педрад, методичних об'єднань, методичних семінарів, творчих і проблемних груп тощо; **науково-дослідна робота**, що передбачає проведення експериментальної роботи за темою магістерського дослідження; **виховна робота**, що складає проведення тьюторської години в академічній групі, заняття студентського гуртка (клубу, секції), попередньо узгодивши його із викладачами відповідних дисциплін, тьютором, куратором академічної групи, після чого подає його на затвердження керівнику педагогічної практики.

6. Отримує індивідуальні завдання.

7. Отримує рекомендації щодо ведення щоденника педагогічної

практики. Важливим моментом стажистської практики є ведення *щоденника*, в якому занотовують зміст проведеної роботи, враження і труднощі, що виникали під час практики, аналізуються результати практичної діяльності.

У щоденнику фіксуються:

- загальні відомості про базу проходження стажистської педагогічної практики, тобто відомості про навчальний заклад, факультет (відділення), кафедру, академічну групу;

- розклад занять у закріпленій за магістрантом-практикантом академічній групі;

- індивідуальний план практиканта, календарний план і графік відвідування (10 занять) занять із метою вивчення та аналізу методики роботи викладача та проведення пробних і залікових занять;

- відомості про загальну підготовку до проходження педагогічної практики (самостійна робота магістранта, консультації викладачів, інструктажі, схеми-алгоритми розумових операцій, схеми-опори, матеріали передового педагогічного досвіду тощо);

- підготовка до пробного заняття (консультації методиста, викладача, труднощі і способи їх подолання, самоаналіз щодо стану готовності до проведення заняття, враження від проведеного заняття, критичний самоаналіз та самооцінка щодо виконаної роботи);

- аналіз відвіданих занять із літературознавчих дисциплін, проведених керівником педагогічної практики, науковим керівником магістерської роботи, викладачами споріднених навчальних предметів (всього 10);

- результати спостережень і аналіз позааудиторної та виховної роботи навчального закладу, студентського самоврядування;

- відомості про участь у методичній роботі факультету, кафедри (відділення);

- результати спостережень за окремими студентами та всією академічною групою з метою складання психолого-педагогічної характеристики;

– аналіз проведеної роботи щодо вивчення кафедральної документації з дисципліни (типові навчальні програми, робочі програми з дисципліни, програмно-методичне забезпечення, плани роботи тьютора і куратора академічної групи тощо), зауваження та побажання;

– перелік роботи, виконаної за особистою ініціативою, виконання індивідуальних завдань;

– висновки і зауваження щодо організації та проведення педагогічної практики.

На підставі індивідуального плану і записів щоденника магістрант-практикант складає звіт про проходження стажистської практики.

Протягом наступних тижнів магістрант-практикант виконує такі види робіт за напрямками:

Навчальна робота:

– із метою набуття педагогічного досвіду відвідує заняття з філологічних дисциплін і предметні заходи, які проводить керівник педагогічної практики чи викладачі споріднених навчальних дисциплін, магістранти-практиканти, бере участь в обговоренні й аналізі відвіданих форм роботи;

– з допомогою викладачів філологічних курсів, методиста, керівника практики проводить пробні заняття (лекції, практичні, семінарські, лабораторні);

– перед проведенням залікових занять магістрант-практикант зобов'язаний отримати консультації викладача відповідної дисципліни, методиста-предметника чи керівника практики, затвердити конспект залікового заняття викладачем і методистом;

– моделює структури і плани-конспекти лекційних, практичних, семінарських, лабораторних занять і проводить залікові заняття у визначеній академічній групі;

– розробляє і проводить заліковий предметний захід з літературознавчої/лінгвістичної дисципліни;

– моделює і проводить заліковий виховний захід у закріпленій

академічній групі;

- підбирає і виготовляє наочність, розробляє дидактичні матеріали, застосовує ТЗН;

- надає посильну допомогу викладачу-предметнику щодо поповнення програмно-методичного забезпечення дисципліни.

Методична та науково-дослідна робота:

- ознайомлюється із планами методичної роботи кафедри, об'єднань і творчих груп викладачів-словесників, відвідує їх засідання;

- бере участь у роботі навчально-методичних семінарів, конференцій, які проводяться у вищому навчальному закладі в період практики;

- вивчає навчально-методичне забезпечення конкретної дисципліни;

- аналізує педагогічну діяльність професорсько-викладацького колективу навчального закладу, оцінює свій власний внесок у навчально-виховний процес;

- проводить дослідницьку роботу за темою наукової роботи, яку виконує в університеті (анкетування, опитування серед студентів та викладачів, бесіди, інтерв'ю, творчі роботи, апробує положення методичних гіпотез, систему дидактичних завдань за матеріалами магістерського дослідження тощо);

- вивчає передовий педагогічний досвід викладачів кафедри, факультету, навчального закладу.

Позааудиторна виховна робота:

- магістрант-практикант бере участь у поточній виховній роботі;

- розробляє і проводить заняття студентського гуртка (клубу, студії) з літературознавчої/лінгвістичної дисципліни;

- розробляє та проводить тьюторську годину в академічній студентській групі;

- бере участь у організації та проведенні масових позааудиторних заходів

- (літературних тижнів, свят, вечорів, конференцій, круглих столів,

дискусій тощо).

III. Контрольно-оцінний етап.

За результатами педагогічної практики магістрант оформляє звітну документацію, яка здається на кафедру української літератури.

Звітні матеріали з педпрактики:

1. Звіт магістранта про проходження стажистської педагогічної практики, у якому у систематичному вигляді описується робота, що особисто виконана за термін педагогічної практики.

Звіт – це документ, який завіряється керівником бази і керівником практики від вищого навчального закладу.

Вступ, у якому коротко розкривається роль, місце і мета проведеної практики в системі професійної підготовки майбутнього викладача (основні принципи організації практики; основні завдання практики; визначення професійних умінь і навичок, які повинні формуватися та вдосконалюватися під час практики).

Основна частина містить підрозділи з навчальної, методичної, науково-дослідної, виховної роботи магістранта-практиканта відповідно до конкретних завдань програми практики зі спеціальності. Розкриваємо й такі позиції: вказати місце проходження практики, вид навчальної дисципліни, прізвище методиста, термін проходження практики; аналіз програмно-методичного забезпечення навчальної дисципліни; перелік тем проведених навчальних занять та оцінки за них (конспекти лекцій (3), практичних (1), семінарських (1), лабораторних (1) занять подаються у додатках); перелік відвіданих занять з підписами викладачів, на чиїх заняттях був присутній практикант (розгорнутий аналіз (1) відвіданих занять (10) додається у додатках); перелік відвіданих позааудиторних виховних заходів; конспект проведеного заняття гуртка, проблемної групи, клубу, студії тощо; сценарій проведеного виховного заходу; оброблені й проаналізовані результати науково-педагогічних досліджень, якщо проводилися.

Висновки узагальнюють і відображають систематизовані відомості про

знання, уміння та навички здобуті магістрантом під час виконання завдань стажистської педагогічної практики, зауваження і пропозиції щодо удосконалення та покращення умов та організації виконання завдань педагогічної практики.

Додатки: (щоденник практиканта з розділами: „Індивідуальний план практики магістранта”, з оцінками роботи, „Залікові заняття та заходи” з оцінками; відгук керівника практики від бази практики (декан факультету, заввідділення, завкафедри), відгук керівника практики від кафедри).

2. Розгорнутий методичний аналіз заняття з літературознавчої/лінгвістичної дисципліни, відвіданого магістрантом-практикантом.

3. Плани-конспекти залікових занять: лекцій (3), практичних (1), семінарських (1), лабораторних (1) з літературознавчої дисципліни, затверджені та оцінені викладачем, методистом-предметником тощо.

4. Конспект проведеного заняття гуртка, проблемної групи, клубу, студії

5. Сценарій проведеного виховного заходу.

6. Список використаної літератури (до кожного заняття та предметного заходу окремий).

7. Характеристика практиканта з оцінкою викладача, підписана керівником бази практики.

8. Довідка з бази педагогічної практики із зазначенням терміну проходження практики та її оцінкою керівником бази (якщо проходив практику за межами університету).

9. Психолого-педагогічну характеристику на студента, студентський колектив.

10. Зразки наочності, дидактичних матеріалів, виготовлених до залікових занять (не менше 5 зразків).

Перерахована звітна документація здається старшому лаборанту кафедри української чи зарубіжної філології для реєстрації в триденний термін по закінченню педагогічної практики.

Для підбиття підсумків педагогічної практики проводиться підсумкова конференція-захист, у роботі якої беруть участь магістранти-практиканти, методисти-предметники, консультанти із психології та педагогіки, керівники практики від бази (факультет, відділення), керівника практики від кафедри. Захист проводиться у формі співбесіди магістранта із членами комісії від факультету та відділу педагогічної практики університету.

Під час захисту:

– демонструють навички роботи із навчальними та робочими програмами з дисциплін кафедри;

– обґрунтовують вибір тем для залікових занять, їх типів та структури, шляхів реалізації освітньо- виховної мети, принципи добору наочності та ТЗН;

– демонструють уміння оцінювати навчальні досягнення студентів за модульно-рейтинговою системою оцінювання;

– аналізують досягнення, вказують на недоліки у своїй практичній діяльності та причини їх усунення, демонструє матеріали індивідуальних завдань, вносить пропозиції щодо організації та проведення педагогічної практики.

Критерії оцінювання стажистської педагогічної практики магістрантів Лекційні, практичні, семінарські, лабораторні заняття та позааудиторна робота, проведені магістрантом під час педагогічної практики у вищому навчальному закладі, оцінюються за такими критеріями:

Оцінка „**відмінно**” (90 – 100 балів) ставиться, якщо магістрант самостійно, грамотно, на високому науковому та організаційно-методичному рівнях змодельював структури та конспекти залікових занять, позааудиторних заходів, чітко й обґрунтовано висував, ефективно вирішував навчально-виховні завдання, раціонально використовував різноманітні методи навчання та методичні прийоми активізації студентів, поєднував колективні, індивідуальні та групові форм заняття для досягнення поставленої освітньо-виховної мети заняття і позааудиторного заходу із врахуванням їх вікових

особливостей та індивідуальних відмінностей, особистісно-зорієнтованого підходу до навчання; якщо магістрант-практикант виявив знання психолого-педагогічної теорії, творчий підхід і самостійність у доборі навчального та дидактичного матеріалу в процесі моделювання й аналізу занять.

Під час проведення залікових занять та позааудиторних предметних заходів магістрантом-практикантом:

- повністю досягнуто освітню, розвивальну та виховну мету занять;
- методично виправдано обрано тип заняття (форму проведення позааудиторного) відповідно до навчальної мети;
- правильно визначено структурні етапи залікових занять (позааудиторного заходу);
- ефективно використано методи навчання і методичні прийоми активізації студентів з урахуванням їх вікових особливостей та рівня філологічної освіченості, здійснює індивідуальний підхід до студентів на різних етапах заняття (позааудиторного заходу);
- вдало підібраний літературознавчий матеріал для розкриття теми та навчально-виховної мети заняття, встановлено логічну послідовність у викладі навчального матеріалу;
- магістрант організовує різні шляхи аналізу художнього твору, різні форми роботи в процесі поглибленого вивчення тексту твору, використовує різні види творчих, проблемно-пошукових робіт при аналізі текстів художніх творів, характеристиці образів-персонажів, дослідженні індивідуального авторського стилю тощо;
- магістрант практично не допускає мовленнєвих недоліків, помічає помилки у мовленні студентів і вчасно, коректно їх виправляє;
- магістрант грамотно використовує наочність, технічні засоби навчання, які наявні, так і самостійно виготовлені;
- магістрант уміє викликати інтерес студентів до вивчуваного матеріалу;
- правильно розподіляє час заняття;
- епізодично магістрантом-практикантом використано конспект заняття,

при потребі магістрант може інтерпретувати зміст заняття та скоригувати свою діяльність та студентів;

- правильно й аргументовано проведено оцінювання відповідей студентів із застосуванням різних форм контролю.

Оцінка „добре” (75 – 89 балів) ставиться, якщо магістрант самостійно, грамотно, на високому науковому та організаційно-методичному рівнях змодельював структури та конспекти залікових занять, позааудиторних заходів, чітко та обґрунтовано висував, ефективно вирішував навчально-виховні завдання, раціонально використовував різноманітні методи навчання, проте недостатньо ефективно використовував окремі методичні прийоми активізації студентів, поєднував колективні, індивідуальні та групові форм заняття для досягнення поставленої освітньо-виховної мети занять і позааудиторного заходу із врахуванням їх вікових особливостей та індивідуальних відмінностей, особистісно-зорієнтованого підходу до навчання; якщо магістрант-практикант виявив знання психолого-педагогічної теорії, творчий підхід і самостійність у доборі навчального та дидактичного матеріалу, але припускався незначних помилок у моделюванні та проведенні занять.

Під час проведення залікових занять та позааудиторних предметних заходів магістрантом-практикантом:

- не до кінця реалізовано освітню, розвивальну та виховну мету занять;
- методично виправдано обрано тип заняття (форму проведення позааудиторного) відповідно до навчальної мети;
- правильно визначено структурні етапи залікових занять (позааудиторного заходу);
- ефективно використано методи навчання і методичні прийоми активізації студентів з урахуванням їх вікових особливостей та рівня філологічної освіченості, але не завжди здійснює індивідуальний підхід до студентів на різних етапах заняття (позааудиторного заходу);
- вдало підібраний лінгвістичний, літературознавчий матеріал для

розкриття теми та навчально-виховної мети заняття, встановлено логічну послідовність у викладі навчального матеріалу;

- магістрант організовує різні шляхи аналізу художнього твору, різні форми роботи в процесі поглибленого вивчення тексту твору, використовує різні види творчих, проблемно-пошукових робіт при аналізі текстів художніх творів, характеристики образів-персонажів, дослідженні індивідуального авторського стилю тощо;

- магістрант практично не допускає мовленнєвих недоліків, помічає помилки у мовленні студентів і вчасно, коректно їх виправляє;

- магістрант не завжди грамотно використовує наочність, технічні засоби навчання, які наявні, так і самостійно виготовлені;

- магістрант уміє викликати інтерес студентів до виучуваного матеріалу;

- правильно розподіляє час заняття;

- магістрант-практикант епізодично користується конспектом заняття, при потребі магістрант може інтерпретувати зміст заняття та в деяких випадках не може скоригувати свою діяльність та студентів;

- правильно, але не достатньо аргументовано проведено оцінювання відповідей студентів із застосуванням різних форм контролю.

Оцінка „задовільно” (60 – 74 балів) ставиться, якщо магістрант змодельовав структури та плани-конспекти залікових занять, позааудиторного предметного заходу, помилявся при визначенні їх навчально-виховної мети, недостатньо ефективно застосував різні методи навчання, прийоми активізації студентів, невдало організовував індивідуальні, групові, колективні форми роботи на практичних та лабораторних заняттях, допустив ряд помилок у викладі матеріалу, аналізі художнього твору, образів-персонажів. Залікові заняття та поза аудиторний захід проведено на належному методичному та організаційному рівні.

Під час проведення занять та позааудиторних заходів із філологічних дисциплін магістрантом-практикантом:

- не до кінця реалізовано освітню, розвивальну та виховну мету занять;

- не завжди методично виправдано обрано тип заняття (форму проведення позааудиторного) відповідно до навчальної мети;
- мають місце порушення послідовності та взаємозв'язку між структурними етапами залікових занять (позааудиторного заходу);
- не завжди ефективно використано методи навчання і методичні прийоми активізації студентів з частковим урахуванням їх вікових особливостей та рівня літературознавчої освіченості, але не завжди здійснює індивідуальний підхід до студентів на різних етапах заняття (позааудиторного заходу);
- не завжди вдало підібраний лінгвістичний, літературознавчий матеріал для розкриття теми та навчально-виховної мети заняття, має місце порушення логічної послідовності у викладі навчального матеріалу;
- магістрант недостатньо володіє вміннями організовувати різні шляхи аналізу художнього твору, різні форми роботи в процесі поглибленого вивчення тексту твору, відчуває труднощі у використанні різних видів творчих, проблемно-пошукових робіт при аналізі текстів художніх творів, характеристиці образів-персонажів, дослідженні індивідуального авторського стилю тощо;
- магістрант часто допускається мовленнєвих недоліків, не помічає помилки у мовленні студентів і вчасно не виправляє їх;
- магістрант не завжди грамотно використовує наочність, технічні засоби навчання, які наявні, не виготовляє їх самостійно;
- магістранту не завжди вдається викликати інтерес студентів до виучуваного матеріалу;
- відчуває труднощі у розподілі часу заняття;
- магістрант-практикант постійно користується конспектом заняття, не може інтерпретувати зміст заняття та при потребі скоригувати свою діяльність та студентів;
- часто неправильно, недостатньо аргументовано проведено оцінювання відповідей студентів без застосування різних форм контролю.

Оцінка „незадовільно” (35 – 59 балів) ставиться, якщо магістрант змоделював конспекти залікових занять, позааудиторного заходу з філологічних дисципліни, але під час їх проведення не реалізував досягнення освітньо-виховної мети, нераціонально застосував методи навчання, методичні прийоми активізації студентів, допущено серйозні помилки під час викладу навчального матеріалу, неефективно використовував (не використовував взагалі) наочні посібники та ТЗН, не забезпечив дотримання дисципліни, виявив слабкі знання психолого-педагогічної, літературознавчої теорії, у мовленні допустив низку помилок, які не помітив сам, не виправляв мовленнєві недоліки студентів; під час аналізу залікових занять був пасивним, не бачив засобів та шляхів усунення їх.

Магістрант, який не виконав програму педпрактики з поважних причин, має право на проходження практики повторно.

5.2. Університетська лекція у вимірах педагогічної дії

Соціальне замовлення на профільну старшу школу впливає на зміст і форми педагогічної взаємодії. Зростають потреби в активній мислительній, інтелектуально-мовленнєвій діяльності учнів, розвитку їх умінь і навичок переконливо викладати свої думки, використовуючи різні способи аргументації, вести діалог із співрозмовниками, дотримуючись правил мовленнєвого етикету; працювати з різними типами текстів. У цьому контексті все більш очевидною є актуалізація досвіду комунікативно-творчої діяльності вчителя гуманітарних предметів зі створення різноманітних педагогічних жанрів, у т.ч. лекцій. Яскраве, доказове, еталонне мовлення вчителя вважають одним із продуктивних засобів ефективного сприйняття, усвідомлення і розуміння навчального матеріалу, стимулу до розвитку читацьких уподобань і позицій, створення власних дослідницьких продуктів.

Однак, як свідчать результати опитування й аналіз науково-методичних джерел, часто педагоги обирають насамперед репродуктивну форму викладу навчального матеріалу, відчують труднощі з відбором змісту і проведення проблемної лекції, активізацією пізнавальної діяльності учнів. Серед причин – недостатня професійно орієнтована комунікативна підготовка до проведення шкільних лекцій у період навчання в педагогічному університеті та й, власне, стан проведення лекційних занять у вищій школі.

У науково-довідкових і навчально-методичних джерелах лекцію розглядають як багатовимірну дидактичну категорію, що визначається через поняття «дидактична модель», «метод навчання», «технологія освіти», «форма організації навчання», що обмежена часом і простором. На розмаїття характеристик лекції як одного з основних способів передачі соціокультурного досвіду впливають традиції античних майстрів слова, Давньої Русі, церковно-богословської риторики й, безумовно, університетської освіти з її академічним красномовством та культурою інтелектуальної праці. Лекції поділяють за змістом (з природничих, технічних, гуманітарних наук), різновидами усного мовлення (лекція-монолог, лекція-діалог), слухацькою аудиторією (для школярів, студентів, учителів, науковців), присутністю / несутністю адресата (слухача) (традиційна лекція, радіо- , телелекція) тощо.

Водночас захопленість технологічним забезпеченням семінарських і практичних занять, зосередженість насамперед на самостійній роботі студентів дещо змістили увагу від лекцій як важливої форми організації навчального процесу у вищій школі. До того ж міністерська вимога зменшити навчальне навантаження призвела до скорочення годин на лекційні години з фундаментальних дисциплін. Це порушило традиції університетської освіти з акцентом передусім на глибоких фундаментальних і фонових знаннях як основи для подальшого наступного навчання і перепідготовки впродовж життя.

Як наслідок, студенти вищої школи часто невдоволені лекційним викладанням: «лектор знає предмет на рівні підручника десятирічної давнини»; «лекція подається лише у форматі інформаційних повідомлень, «у лекції відсутнє авторське ставлення до презентованої інформації». Згідно дослідження, проведеного російською вченою М.Волохонською, 80 відсотків студентів асоціює поняття «лекція» зі словами «нудьга», а взаємодію з викладачем і взагалі навчання 50 відсотків респондентів оцінюють як нудний процес. Водночас опитування викладачів показують: більшість продовжує вважати інформаційну передачу знань основою лекції.

То ж якою має бути університетська лекція? Її збереження в навчальному розкладі вищого педагогічного навчального закладу - це данина традиції чи методологічна й організаційна основа всіх форм навчальних занять? Тенденції до ускладнення комунікативних завдань спонукали заміну первинного значення (від латинського «lectio» - «читання») на говоріння і вимагають пошуку науково обґрунтованих підходів до побудови й оцінки ефективності лекцій. Ефективною формою педагогічної взаємодії, співпраці, співтворчості і взаємозбагачення виступає освітній діалог особистостей, але чи відбувається такий діалог на лекції і чи стимулює він інтелектуальну діяльність студента? У вищій школі ще доволі очевидний пріоритет педагогічний вплив над педагогічною взаємодією; перевага монологічних форм і методів над діалогічними; недооцінка духовно-моральних цінностей навчальних курсів у виробленні системи переконань та ціннісних орієнтацій.

З'ясуємо функції, види, особливості науково-педагогічного тексту лекції у вимірах педагогічної дії.

На сьогодні позиції вчених стосовно лекційного викладу навчального матеріалу є різними. Відомий російський дидакт Д. Чернілевський доводить, що лекція як загальноаудиторна форма навчання є сьогодні найбільш неефективною серед інших форм навчання студентів у вищій школі. Таке міркування має підстави для існування: тривалий час і до сьогодні роль лекційного заняття, його ефективність визначали насамперед у контексті

цінностей університетської освіти, особливостей суспільно-політичної ситуації, офіційних вимог до викладання, рівня розвитку науки, матеріальної бази, підготовленості викладачів, їх творчих наукових пошуків і досягнень, ставлення до студентства. Поява значної кількості навчальних закладів, а, отже, збільшення кількості викладацького складу, значне омолодження лекторів і часто відсутність педагогічного досвіду призвів до поспіху у справі підготовки вчителя до роботи у старшій профільній школі.

Полярною є позиція, за якою питання бути чи не бути університетській лекції дослідники пов'язують з наявністю наукових шкіл і відомих учених-викладачів у навчальному закладі. Університет – це особливий світ зі своєю системою стосунків, цінностей і традицій, а університетські роки – це роки не тільки осягнення науки, а й формування особистості. Авторитет альма-матері визначається його науково-навчальним потенціалом. Безперечно, формування та реалізація творчих якостей майбутніх учителів-дослідників залежить від особистісних якостей професорів, котрі володіють високою методологічною культурою, гуманістичним стилем наукового мислення, оперативно реагують на неперервно мінливі вимоги до професійної компетентності, уміло залучають до спільного наукового дослідження студентську молодь. Досить чітко висловив цю позицію ще в 1861 році російський методист Ф.Буслаєв: «Бути чи не бути професорам? Сьогодні це означає: бути чи не бути університетській освіті».

Систематизація й узагальнення різних наукових підходів дає можливість припускати, що лекція – це педагогічна система, з внутрішніми системними зв'язками між дидактичними спресованими інформаційно блоками, пронизаними особистісним смислом, мета якої – забезпечити навчальну взаємодію викладача і студентів як суб'єктів педагогічного діалогу. Ознаками лекції є цілісність, структурованість, взаємопов'язаність між питаннями, що розглядаються, завершеність, результативність, відкритість, динамічність, зв'язок із майбутньою професійною діяльністю. Готують лекцію, враховуючи принципи неперервності, фундаменталізації,

педагогізації, гуманізації, інтегративності, технологічності, активізації співпраці, особистісно-орієнтованого, особистісно-діяльнісного, компетентнісного підходів.

Дискутуючи стосовно завдань і змісту науково-навчального матеріалу, вчені акцентують увагу на розмежуванні понять "зміст навчання" (те, що пропонується в навчальних планах і програмах) і "зміст освіти" (рівень розвитку особистості, її предметної і соціальної компетентності, яка формується у процесі навчання). Дослідники (А.Вербицький, В.Бондар, О.Дубасенюк, І.Зязюн, Ю.Фокін, О.Хуторський, Д.Чернілевський та ін.) наголошують: при тому ж змісті навчання студенти часто отримують різний рівень освіти (це залежить від індивідуальних особливостей, особистості педагогів, навчально-виховного середовища). Отже, освітньою метою освіти в педагогічному університеті є "вирощування" (Ю.Фокін), виховання особистісного потенціалу майбутніх учителів.

Особливо складними, як показує досвід, є лекції для першокурсників: вони практично не володіють навичками аналізу інформації, не вміють її узагальнювати, систематизувати. Причина – в різних (і на сьогодні поки що нескоординованих) цілях загальноосвітньої школи й університету: школа знайомить учнів з фактами, університет – стимулює і розвиває мислення, вчить професійне знання отримувати, осмислювати і створювати на цій підставі нове знання, тобто формує не стільки систему знань, скільки мислення і навички самостійної дослідницької роботи, пам'ятаючи, що «наука є не тільки знання, а й свідомість, тобто уміння користуватися знанням».

Такі пріоритети зміщують пріоритети функцій лекційних занять. Втрачається провідне значення інформаційної функції, мета якої - прилучити до систематизованого досвіду людства через запам'ятовування інформаційних блоків. Натомість зростає значення *мотиваційної* (вплив на розвиток пізнавальних потреб та інтересу слухачів), *орієнтаційної* (орієнтир у джерелах, підходах, школах, напрямках), *професійної* (створення умов для

професійного самовизначення, саморозвитку слухачів), *методологічної* (лекція демонструє авторський підхід до постановки, вибору стратегії вирішення проблеми, прогнозування). Врахування названих вище функцій сприяє уведенню студентів у предметний і соціальний контекст майбутньої професії і засвоєнню культуру професії (А.Вербицький). Невід'ємною складовою роботи студента на лекції виступає мовленнєва дія - слухання, говоріння, читання, письмо, а засобом - текст лекції.

Контекстне навчання актуалізує культуру роботи з текстом лекції. Типовими недоліками логіко-композиційної структури є нерівномірність складових і відсутність зв'язку між ними; порушення логічної послідовності у викладі; декларативність і бездоказовість положень; намагання подати якомога більше матеріалу за короткий проміжок часу; теоретичні міркування, не підсилені відповідними ілюстраціями; відхід від основної теми; наявність зайвих деталей, що ускладнюють розкриття теми; відсутність чітких проміжних висновків тощо. Тому, готуючи текст лекції, зважаємо на такі принципи побудови, як стислість, компактність, послідовність, цілеспрямованість: побудова композиції за схемою «проблема – тема – теза – аргумент – мета» (Л.Спанатій).

На етапі інтенції формують задум і визначають мотивацію лекції (чого ми очікуємо від заняття), тему, мету, ідею, обсяг інформації, виробляємо концепцію. Вона містить авторське бачення певної проблеми, її оцінку. Враховуємо при цьому характер аудиторії (вік, стать, коло наукових зацікавлень).

На етапі диспозиції складаємо план, визначаємо проблеми дискусійного характеру, добираємо фактичний матеріал, прогнозуємо можливі запитання студентів. Вступ має пробуджувати інтерес присутніх, основна частина презентує авторське бачення проблеми. Особливу увагу звертаємо на висновки, у яких узагальнюємо основні думки та ідеї лекції.

Тексту лекції властиві строгість, об'єктивність, логічність і послідовність у викладі думок, точність формулювань, використання

наукових синтаксичних стандартів, наявність термінологічної й абстрактної лексики, розмаїття стійких словосполучень, певна експресивна забарвленість, використання логічних засобів впливу і переконання, ілюстративність, як вербальна, так і графічна. Текстовий матеріал спрямований на формування асоціативного мислення і підвищення рівня рефлексії. Важливо, щоб дія лекційного матеріалу спонукала студента до подальшого занурення в текст.

На етапах елокуції і меморії здійснюємо стилістичне оформлення тексту лекції: перевіряємо матеріали на відповідність логіці викладу, точності інформації, чинним мовним (мовленнєвим) нормам. Читання вслух допоможе перевірити написаний матеріал, провести хронометраж, внести необхідні уточнення і виправлення. Позначимо ключові слова, цифри запишемо буквами, перебудуємо за потреби складні синтаксичні конструкції на прості речення, увести дієслова *з'ясуємо, простежимо, розглянемо, охарактеризувати, уточнимо, пояснимо, відзначимо, порівняємо, зіставимо; розмежуємо, продемонструємо*, що виконують функції контакту.

Однак будь-який писемний текст не дає можливості повноцінно відтворити лекцію. Кожна лекція неповторна. Відчуті враження можна насамперед тим, хто був присутній в аудиторії. Емоції і набуті знання втіляться у нових дослідженнях, науковому пошуку учнів, допоможуть молодим викладачам сформуванню власної манери викладання. Звичайно, тут, власне, йдеться також про соціокультурний досвід, професіоналізм, знання психології студентів і технології педагогічного процесу і, безумовно, стаж викладацької роботи.

Лекція – це спосіб самовираження педагога-дослідника, який поважає аудиторію і максимально на неї впливає. Важлива його переконлива позиція, захоплення, прояв інтересу до студентів, висока культура мови, адже у виступі неможливо викреслити мовленнєві помилки (те, що нескладно зробити в писемному тексті). Тому ще на етапі елокуції опануємо текст риторично, тобто виділимо місця, де необхідні психологічні або логічні паузи. Успіх лекції залежить і від встановлення вдалого зорового контакту з

аудиторією. Для досягнення ефекту індивідуального спілкування фахівці з риторики радять уникати мовленнєвих штампів, працювати над мовними зворотами, які увиразнять інформацію.

Згоду з думкою співбесідника висловлюють такими мовними засобами: *згоден з Вами, що; підтримую Вашу думку стосовно...; незгоду – дозвольте з Вами не погодитися...; Важко погодитися з тим, що...* З метою отримання від співбесідника інформації стосовно певного питання застосовують такі конструкції: *Як ви вважаєте; Чи згодні ви з тим, що; Чи поділяєте ви думку про те, що...* Для уточнення або доповнення потрібної інформації послуговуються такими мовними кліше: *Що ви мали на увазі; Уточніть, прошу... Наведіть приклад...*

Варто дотримуватися постулатів англійського філософа-лінгвіста Пола Грайса, що ґрунтуються на таких принципах: 1) принцип кількості («Не говорити більше чи менше, ніж потрібно для виконання поточних цілей діалогу»); 2) принцип якості («Не говорити того, що вважаєш хибним або для чого не маєш достатніх підстав»); 3) принцип відношення («Не відхиляйся від теми»); 4) принцип способу («Висловлюйся ясно», «Уникай незрозумілих виразів, уникай неоднозначності, будь лаконічним і організованим»). Толерантність наукової дискусії на лекції зумовлює дотримання шанобливого ставлення до думки іншого, критичний підхід не тільки до чужих, а й до власних наукових результатів, орієнтацію на некатегоричність викладу. Важливий і принцип «комунікативної співпраці», що виявляється в коректності висловленої критики й етичному оформленні негативної оцінки, яку за науковим етикетом слід пом'якшувати.

Учені виокремили спеціальні прийоми привернення й утримання уваги студентів: прийом співучасті – використання дієслів першої особи множини (*зазначимо, зупинимося на таких аспектах*); прийом навіювання (апелювання до спільності професійних, соціальних інтересів); прийом текстового очікування (подається спочатку факт, а відтак його пояснення); прийом психологічної паузи (5-7 секунд) між блоками наукової інформації;

прийом парадоксальної ситуації - одна подія розглядається з різних боків; прийом постановки проблемного питання (формулювання на початку лекції проблемного запитання і пошук відповіді на нього впродовж заняття спільно зі слухачами); прийом використання фактичного матеріалу, засобів наочності, прикладів (залучення статистичних даних, таблиць, графіків, наведення прикладів-ілюстрацій). Лекція має тривати чітко визначений час, некоректно зловживати увагою студентів після дзвінка на перерву.

Важливу роль на лекції відіграє різноманітність тональних рисунків, чистота і ясність тембру, гнучкість, рухомість, адаптивність, емоційна насиченість фрази і сугестивність. Фонетичними недоліками лектора є нечітка дикція, "ковтання" закінчень; монотонність інтонації, без акцентів на значущих моментах доповіді, швидкий або повільний темп мовлення, порушення орфоепічних норм, невиразність викладу. Чітка вимова слів указує на внутрішню дисципліну, нечітка, "розпливчаста" - свідчить про невпевненість оратора. Занадто голосне і квапливе мовлення створює враження нав'язування позиції, дуже тихе й уповільнене - заважає сприйняттю смислу тексту. Поєднання певних інтонаційних елементів у мовленні лектора (збільшення інтенсивності голосу, різнотемпова структура фраз, емотивні інтонеми, інтонеми важливості тощо) засвідчує індивідуальний інтонаційний стиль.

Після закінчення лекції корисно проаналізувати змістовий і композиційний аспекти тексту крізь призму спілкування з аудиторією, сприйняття адресатом, характер концентрації уваги; з'ясувати причини ослаблення уваги слухачів, ефективність прийомів контакту з аудиторією. Серед таких причин – практика сприймання, усвідомлення, розуміння та інтерпретації лекційного матеріалу, що залежать від сформованої наукової культури слухача в цілому, а також від складності й насиченості самого тексту. Усе це спонукає якнайширше звертатися до герменевтичного підходу (реалізується шляхом використання методів і прийомів інтелектуального діалогу читача з автором тексту, аналіз термінів, провокування конфлікту

інтерпретацій, метафоризація і деметафоризація тексту тощо) і досліджень з педагогічної герменевтики (М. Глущенко, А. Закірова, Н. Запекіна, Т. Зирянова, В.Шовковий). Інтерпретація, зауважує В.Шовковий, зумовлена індивідуальними характеристиками інтерпретатора та соціокультурним контекстом, здійснюється з позицій почуттів, мислення, волі, віри, досвіду, знань про об'єктивну реальність суб'єкта інтерпретації.

Узагальнення дослідницьких матеріалів (О. Леонтьєв, М. Жинкін, В.Зінченко та ін.) дає можливість зробити висновок: сприймання науково-навчального тексту - це психічний процес відображення людиною змісту тексту при безпосередньому впливі на органи чуття. Важливою умовою успішного сприймання є потреба, зацікавленість, внутрішня мотивація. Усвідомлення лекційного тексту – це осягнення розумом, осмислення структури і змісту тексту через аналіз вербальної форми тексту. Значною мірою усвідомлення сприйнятого залежить від досвіду, фонових знань особистості, оперативної пам'яті, творчого мислення.

Упродовж сприймання й усвідомлення наукового тексту замінюємо смислові елементи тексту на еквівалентні елементи власного смислового поля. На ефективність цих процесів впливає лексико-граматична і візуальна структура тексту. Окрім того, науковий текст характеризується великою кількістю термінів та понять, що мають абстрактну природу. Останнє вимагає достатнього розвитку абстрактного мислення, а також високого рівня розвитку мислительних процесів, аналізу та синтезу. Отже, для сприймання наукового тексту важливо володіти навиками аналізу, уміннями аналітичного читання.

Наслідком сприймання тексту є розуміння його смислової структури. Ідеться про розкриття сутності предметів та явищ, описаних у науковому тексті, усвідомлення зв'язків, стосунків та залежностей між ними. Це означає, що реципієнту важливо вміти порівняти пропонований зміст з наявними знаннями для того, щоб вилучити нову для себе інформацію й, відповідно, нове знання. Мислительна обробка отриманої інформації відбувається

шляхом поділу тексту на смислові частини; виділення ключових слів; сортування смислових частин за їх значенням і ознаками; співвідношення вилученої інформації з існуючими знаннями; визначення новизни отриманої інформації, можливості її використання у практичній діяльності; згортання інформації, зведення її до основних положень.

Кілька слів щодо лекцій у вигляді комп'ютерних презентацій. При всій повазі до нового (таку лекцію можна дивитися багатократно, вивчаючи деталі і подробиці графіків і таблиць), зазначимо, варто зберігати відчуття міри. Сьогодні вчені міркують стосовно електронного читання, сприйняття, розуміння та інтерпретації електронного тексту (гіпертексту) з його гіперпосиланнями, багатомірністю як в плані репрезентування вияву авторського смислу, так і в творчому процесі пошуку особистісного смислу. Труднощі в інтерпретації нелінійного тексту викликають необхідність використання специфічних стратегій і методів, а також відповідної організації процесу навчання. «Жива» лекція усе ж більш ефективна.

То ж якою має бути університетська лекція? За В.Ключевським, ідеал такої лекції включає декілька критеріїв: науковість; логічність; єдність думки, змісту, нерозривність теорії і фактів. Ефективність лекції зумовлена наявністю атмосфери дискусії, установки на спільну творчу діяльність і залежить від якості змісту, рівня й характеру обміну діяльністю між викладачем і колективним суб'єктом навчання, суб'єктивних характеристик особистості викладача, які знаходять вияв в індивідуальному стилі лекційного викладання; впливом лекцій на мотиваційну сферу студентів, їх професійний і особистісний розвиток. Ефективність лекції в університеті впливає на ефективність навчання в цілому і на якість вищої освіти.

Отже, шлях до позитивних змін у лекційних стратегіях пролягає через наше серце і серце наших вихованців. Звичайно, лекція вже не може розвиватися в рамках старих парадигм. Потреби інтелектуальних, комунікативних, аналітичних навичок, здатності орієнтуватися в постійно зростаючому обсязі інформації, її обробляти, аналізувати, подавати в різних

форматах заактуалізують потреби в саморозвитку як лектора, так і зміни ціннісних установок на майбутню професію у студентів – майбутніх учителів, що працюватимуть у профільній школі. І тоді більше з'явиться таких висловів студентів щодо відвідування лекцій: « кожне слово викладача я намагалася почути», «ці лекції у моєму серці», «викладач так майстерно подавала матеріал, що ми не встигали за часом і жалкували, коли закінчувалися пари», «інформація нам усім запам'ятовувалася, бо ми її не заучували, а аналізували».

5.3. Роль особистості Учителя у формуванні професійної майстерності словесника-початківця

Динаміка соціального й лінгвального буття, акцентування на особистості, яка вільно володіє ефективними комунікативними стратегіями і тактиками ХХІ століття, зумовлюють більш глибоке дослідження особистості Учителя в педагогічному дискурсі. В освітянських колах його почесно величають носієм гуманітарної культури, менеджером, психологом, знавцем методичних законів і лінгводидактичних тонкощів, майстром живого педагогічного слова. Твори відомих педагогів дають можливість осягнути творчу індивідуальність, “височінь ціннісного сходження” (С.Кримський), мовно-національні риси авторів.

Власною науково-педагогічною діяльністю наші сучасники Т.Бугайко, П.Волинський, Н.Волошина, М.Жовтобрюх, А.Коваль, Б.Кулик, В.Масальський, В.Неділько, Є.Пасичник, Б.Степанишин, М.Стельмахович, П.Хропко, С.Чавдаров сприяли оволодінню студентами риторичним мистецтвом, виховували у них шляхетність, природню самоповагу, розвивали переконання, що саме рідна мова формує „дар слова”. Основними рисами мовних особистостей (тут, безперечно, має рацію мовознавець І.Синиця) можна визнати діалогічність, відкритість, полікультурність, креативність. Саме текст є можливістю осягнути глибини свідомості творчої

індивідуальності, складники мовної особистості, її тезаурус і фрагменти картини світу, її ставлення до себе, до оточення, дійсності.

Мовнокомунікативні інтенції, репрезентовані в різноманітних художньо-зображальних засобах, влучних крилатих висловах, спонукальній модальності синтаксичних одиниць науково-публіцистичних статей, нарисів, посібників авторитетних учених, засвідчують: перед нами особистості, душа яких болить за примітивний словник, незграбні, обірвані синтаксичні конструкції, надмірні інтер'єктиви молоді. Видатні особистості прагнули пробудити у школярах, студентах мислителів, художників, поетів, здатних побачити барви, звуки тексту, зрозуміти світ українського слова.

„Сильною мовленнєвою особистістю” (термін уведений російським мовознавцем Ю.Каруаловим) був **В.Сухомлинський**. Серед основних ознаками такої особистості (за Л.Синельниковою), виступають енергія думки, втілювана в енергії слова, відповідальність за словесний учинок, здатність до рефлексії, що дає можливість спостерігати за взаємодією думки і мови, широта дискурсивної (текстової) дійсності як результат знань, умінь і навичок побудови висловлювання в різних ситуаціях спілкування, креативність, що виявляється в умінні реалізувати в дискурсі ілокутивні установки тощо.

Комунікативно-доцільне й емоційно насичене, переконливе мовлення педагога-дослідника ефективно впливало на думки і почуття співрозмовників. Цьому сприяла і доступна форма викладу, легкість і простота, властива справжньому фахівцеві, котрий добре розуміє цінність науково-педагогічного пошуку, багатство лексики, розмаїття особистісних мовних кліше, увага до найдрібніших деталей мовного матеріалу.

„Слово на уроці, – читаємо в одній із статей великого гуманіста, - це те саме, що мелодія на уроці музики. Слово – це й стежечка до дитячого серця, і найтонший інструмент, яким ми, педагоги, доторкаємося до вразливої душі. Словесник формує душу вихованця – його переконання, погляди, устремління, оптимістичну впевненість в своїх силах”. У творах

прослідковується органічне поєднання власне публіцистичних елементів, педагогічних термінів із ліричним струменем образності численних метафор, епітетів, порівнянь. Таке розмаїття відображене у прозорості, змістовності, ясності думок, їх логічній єдності, смислового навантаженні, проблемності.

Аналіз текстів показує, що педагог збагатив рідну мову чималою кількістю нових аксіологічних смислів, які повніше передають особисте ставлення до вчительської професії. Мудрі моральні сентенції написані просто і переконливо; вони легко запам'ятовуються, спонукають до творчої діяльності:

„Зернину творчої думки, з якої виростає поросль творчої праці, часто сіє саме слово вчителя”;

„Вчителеві треба розуміти Світ Дитини”;

„Найвища насолода життя у творчій праці, що чимось наближається до мистецтва”;

„Творчість народжується там, де створюється сплав глибоких і міцних знань з досвідом практичної діяльності, який склався у процесі самостійної роботи, самовиховання і запозиченій у майстрів педагогічної справи”;

„Вкладайте у свідомість дитини живе, трепетне слово, дбайте про те, щоб воно не перетворилося на засушену квітку, а вилетіло, як із гніздечка, співучою пташкою, раділо красі навколишнього світу”.

Добре знання „рідної колискової мови”, „Шевченкової мови”, „її величавої краси, голубиної ніжності, коханої щедрості, солов'їної музикальності”, високу культуру усного й писемного мовлення вважав неодмінною умовою успішної діяльності вчителя директор Сахнівської школи на Черкащині **Олександр Антонович Захаренко**. Статті, педагогічні оповідання-роздуми про вчителя й учня, для вчителя, учня і батьків, про моральні, громадянські, трудові аспекти людського буття сягають філософського узагальнення. Кожній з них („Гордієві вузли сучасної школи. Як їх розв'язати”, „Суперечливі думки”, Школа над Россю, „Поспішаймо робити добро”, „Поради колезі, народжені в школі над Россю”, „Слово до нащадків”, „210 шкільних лінійок”, „Енциклопедія шкільного роду”) властиве самобутнє мовомислення і глибина змісту.

Педагог-академік наголошував на фанатичній відданості вчителів школі і дітям: “Якщо ще не все погано в світі, то це завдяки мудрості, вірі і впевненості нашого учителя, якого не зупинити і не залякати ні кризами, ні модними реформаціями. Любов’ю до дітей він жив, живе нині і довгі роки сяятиме зорею в серцях тих, хто робить перші кроки боротьби за життя в новому світі”.

Кожна дитина – це творча особистість, яка розвиває себе засобами мови, - наголошує майстер, - тож у душі вчителя має бути “закладено: стежити за чистотою власної мови, культурою висловлювань, “вимітати” частки бруду, що інколи, мимовільно, залітають у наш город, адже мова – це національна святиня... ”. Чудовий знавець дитячих душ, О.Захаренко доводив потребу вчителя у знаннях з медицини і психології. На думку директора школи, своїм переконливим словом учитель може застерегти учня від зламу душі, запобігти сердечній травмі або загоїти рану, яка кровоточить: “Слова, що ліки, - допомагають людині лишень, коли вони сказані від душі”.

О.Захаренка хвилювали проблеми практичного й виховного аспектів мовної освіти, бо тільки задіявши їх, можна забезпечити формування в учнів мовного чуття (М. Гоголь називав це “мовним вухом”) та мовного смаку, а відповідно й естетичного інтересу до рідної мови, бажання говорити нею гарно, вправно, з задоволенням. Одночасно й органічно з навчанням повинно здійснюватися мовне виховання і формування усвідомленої позитивної мовної поведінки.

Педагогічний дискурс допомагає повніше розкрити своєрідність мовостилю директора Сахнівської школи. У мовній палітрі текстів увиразнюється семантико-стилістична парадигма слів педагогічної тематики (школа, навчання, вчитель, учень, колектив): *“Вчитель має залишатися на довгий час нерозгаданою загадкою, в нього повинна в арсеналі педагогічних засобів бути можливість здивувати дитину не лише оригінальністю, а й змусити задуматися...”*

У працях О.Захаренка знайшла відображення одна з домінантних ознак української ментальності – емоційність, осмислювана ним, як ознака життєздатності та оптимізму народу. Сторінки текстів рясніють емоційно забарвленими лексемами, величавими словами, образними порівняннями, ідіомами, що вказують то на підкреслено-стриману, то лірично-ніжну, то приязно-щиру манеру автора.

“Землю по пучечці збирала з усього городу на всіх стежках, де ходив її Михайлик”;

“Живіть за принципом ластівочки: вона сама не поїсть, а дітям принесе”;

“Ваші старенькі батьки немічні й хворі люди. Продовжіть їх свідоме життя хоч на хвилинку”.

Виразного національно-культурного забарвлення у педагогічних працях О.Захаренка набули власні назви: *Криниця совісті, Поляна пам'яті, Дівочі гори*. Ось Криниця Совісті, своєрідний психологічний асоціатив пам'яті голодомору у 1932 – 1933 роках на Черкащині. Збудована вчителями, школярами, жителями села, щоб „людські душі не одгороджувалися завісою байдужості, черствості, жорстокості”.

Особливого, україноментального значення набули у працях Олександра Антоновича поняття толерантність, порядність, патріотизм, скромність, повага, великодушність, вдячність:

„Будьте толерантними до чужої думки, поважайте її, як свою”;

„Порядність – це не лише зовнішній видимий порядок, а й внутрішній”;

„Патріотизм – це святе почуття, яке не піддається осміюванню, яке кличе на подвиг і навіть на самопожертву в ім'я батьківщини, в ім'я дітей, яким належить майбутнє”;

„Повага - це, мабуть, та єдина ниточка, що з'єднує покоління, що натягується щоразу як струна”;

„Був, є і буду прихильником школи, в якій проповідується культ скромності... Вона не лише в одязі, а й у духовних вчинках, які здійснює людина в житті, потрапляючи в різні ситуації”;

„Вдячність – це результат праці душі й розуму, коли разом із усвідомленням значення зробленого для себе або ж для інших в серці з'являється всеперемагаюче почуття любові, щирості до тих, хто щедро віддавав людям усе, що міг.”

Мовотворчість автора педагогічних роздумів представлена й оригінальними захаренкізмами:

„До серця учня – через захопленість”;

„Діти..., я без вас – як човник без вітрил”;

„Школа без мрії – що птах без крил”;

„Культура – у внутрішньому світі людини”;

„Поспішайте зробити добро людям, поспішайте, не запізніться!”

“Щоб людина довше жила, треба, щоб не старіла душа. А що ж таке душа? Мабуть, це просто внутрішній наш світ”.

Потужний струмінь в авторський текст роздумів привносять часові форми дієслів, які відображають нюанси ставлення до зображуваного, сприяють динаміці подій і думок.

„У школі учню має бути, як у батьківській хаті. До школи він має бігти, а не йти, знаючи, що в школі він пізнає радість відкриття своєї сутності в цьому мінливому світі. В школі його не образять, на нього не гримнуть, а порадять, підтримають, дадуть можливість розкрити себе, свою творчу обдарованість”.

Різнобарвно представлено виражальний потенціал синтаксисом ускладнених, неповних структур і односкладних речень, які експресивно і психологічно увиразнюють текст, роблять його динамічним, інформаційно наповненим, спонукають читача до діалогу з автором.

„Поспішаймо роботи добро. Духовне добро. Воно в стократ цінніше від матеріального. Повторімося в наших вихованцях прекрасними рисами національної культури, патріотичним духом любові до свого народу, любові до вищої якості людини – творчості!”

Дмитро Зербіно сказав про вченого так: «це поет-дослідник, котрий шукає думки, образи, вивчає події, психологію народу, природу. Бути вченим – це образ життя, робота без часу». Сказане повною мірою стосується **Ніли Йосипівни Волошиної**, члена-кореспондента Академії педагогічних наук України, доктора педагогічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України. 4 доктори і 40 кандидатів педагогічних наук - такою є наукова школа Ніли Волошиної з методики вивчення /викладання літератури.

Обравши у 1957 р. фах учителя української мови і літератури, Ніла Йосипівна твердо і впевнено торувала шлях наукового зростання. Нею вибудовано наукові основи методики вивчення української літератури в загальноосвітніх і вищих навчальних закладах, концептуальні позиції програмотворення, підготовлено низку підручників для загальноосвітньої і вищої школи.

Головною позицією своїх праць Ніла Волошина обрала орієнтацію на задоволення потреб і культурних запитів суспільства в цілому й особистості зокрема, що безпосередньо пов'язані з практичною діяльністю кожної людини, її комунікативними інтересами, духовним життям людства.

Науковий доробок нараховує понад 300 праць. Серед них – монографії: «Естетичне виховання учнів у процесі вивчення літератури», «Наукові основи методики літератури» (у співавторстві), методичні посібники: «Уроки позакласного читання в старших класах», «Вивчення української літератури в 5 класі», «Ми є. Були. І будем ми! (Виховання національної самосвідомості учнів засобами художньої літератури)» (у співавторстві), «Слово і образ», «Людина і труд» (два випуски)», «Ні! Я жива. Я буду вічно жити!» (Леся

Українка), «І. Котляревський і Г. Квітка-Основ'яненко», «Писатели-классики зарубежной литературы», програми і підручники з української літератури, наукові праці і статті про загальні проблеми виховання та методики літератури.

Науковий інтерес для розвитку літературознавчої компетенції майбутніх учителів української мови і літератури становлять дослідження Н.Й.Волошиної, пов'язані з вивченням художньої літератури у взаємозв'язках із образотворчим мистецтвом, естетичним вихованням шкільної молоді засобами мистецтва слова. Концептуальною основою наукового доробку Ніли Йосипівни є формування особистості, здатної розуміти сутність художньої творчості, насолоджуватися естетикою словесного мистецтва, виховувати власну душу і душі оточуючих високохудожніми образами.

Ніла Волошина – то високоморальна особистість, для якої визначальне світоглядне значення мають основні національні моральні концепти українців. Дослідниця справедливо стверджує, що *«художня література приносить радість людині, підносить її духовно... засобами мистецтва слова виховується любов до Батьківщини, повага до її мови, історії, звичаїв, традицій. Неоціненним є значення української літератури в естетичному, моральному вихованні юних громадян України»*.

Н. Волошина переймається актуальними проблемами сьогодення, вона пропагує виховувати «людину в людині», тобто формувати особистість зі стійким характером, сильною волею, добрим серцем, чистою совістю. Основний акцент при цьому дослідниця робить на формуванні творчої особистості:

«Жити й творити в нашому суспільстві, бути повноцінним громадянином України неможливо, якщо не усвідомлювати себе спадкоємцем, продовжувачем і примножувачем національної культури і не знати перлин зарубіжної літератури».

Дослідниця переймається проблемами сьогодення, в її словах відчутно прагнення до побудови України як висококультурної держави. *«Тепер, - наголошує Н.Й.Волошина, - коли Україна будує свою державність, її*

громадяни мають вивчати рідну літературу не лише як явище національного, а й світового мистецтва».

«Завдання школи і вчителя-словесника – відкрити перед молоддю світ прекрасного, ввести в нього учнів, виховуючи потребу в читанні художніх творів, розвиваючи творчі здібності та формуючи в учнів національні та загальнолюдські цінності».

Будучи непересічною особистістю в царині методики викладання української літератури, Ніла Волошина акцентувала увагу на формуванні літературознавчої компетенції творчо обдарованих учнів як одній із актуальних проблем у методиці викладання літератури в школі. Дослідниця наголошувала, що творчо обдаровані учні – це особистості з високим рівнем знань, які прагнуть до чогось нового, оригінального, необхідною умовою їх існування є власна творча діяльність, їм властиві творчі здібності. Творчі особистості найбільш виявляють себе під час читання й аналізу художнього твору, бо «мислять нестандартно, бачать те, чого не бачать інші».

Концептуальним у розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів вважаємо аналіз мовного стилю науковця. Особливого забарвлення набувають лексеми, пов'язані з ключовим словом – *література: художня література, мистецтво слова, літературні взірці, літературна творчість, літературна освіта, літературна технологія, художнє слово, фактор формування особистості, засіб виховання гармонійно розвиненої особи.*

Н.Й.Волошиній вдається сконцентрувати увагу читачів на певному об'єкті, зосереджено проаналізувати факти, досконало виважено сформулювати кожну думку.

«Під час аналізу художнього твору, - наголошує дослідниця, - слід досягнути його естетичне багатство, посилити виховний вплив на формування в учнів національних та загальнолюдських вартостей; збагатити знання учнів морально-етичними поняттями, загальнолюдським змістом; формувати в учнів духовний світ, національну самосвідомість, виховувати високі патріотичні почуття, поповнювати історико- і теоретико-літературні знання учнів новими відомостями; виробляти в учнів вміння самостійно оцінювати художні твори, вчинки героїв, задум автора тощо; зіставляти твори рідної і зарубіжної літератур; розвивати логічне й художнє мислення школярів, розширювати їхній літературно-мистецький кругозір».

Одним із наукових інтересів Ніли Йосипівни є захоплення барвами поезії рідного слова. В центрі уваги дослідниці постійно перебувають мистецькі збірки. *«Філософська і громадянська лірика Тетяни Домашенко пульсує у серці, не дає їй спокою, бо прагне поетеса у світ новий через місточок правди і добра перевести свою стражденну Україну... Любовна лірика поетеси йде від душі, від трепетного серця, яке любило раз і назавжди. За таку любов вона готова віддати життя... В її слові – духовна сила пісень Марусі Чурай, яка надихає, викрешує із серця іскру...»*

У наукових працях Н.Й.Волошиної чітко прослідковується системний, інтегративний і цілісний підхід до літературної освіти, пошук нових форм і методів організації навчально-виховної діяльності школярів. *«Особливість уроку літератури визначається тим, що змістом його є, з одного боку, твори мистецтва слова, з другого – наука, що включає в себе елементи історії, теорії словесності».*

Українською елітарністю пронизані науково-навчальні і методичні студії доктора педагогічних наук, професора **Марії Іванівни Пентилюк**. Прогностичні ідеї відомого вченого слугують методологічним підґрунтям становлення методики навчання української мови. Фундаментальні положення когнітивної і комунікативної методики дослідниці мають знайти належне місце в курсі методики викладання української мови у вищих закладах освіти.

З особливою гостротою в дослідницьких колах сьогодні постає питання культури наукової праці, що значною мірою залежить від діяльності ефективних наукових колективів, в яких спільними зусиллями створюють інтелектуальний продукт. Результатом благородної праці М. Пентилюк є наукова лабораторія «Технологія навчання української мови в середній і вищій школі в умовах південно-східного регіону України». У колективі - вчителі-практики і вчені-методисти. Мета діяльності - теоретично осмислити й аргументувати технологію сучасного уроку, тобто систему дій, що

підвищують ефективність навчання мови, а отже, формування й розвиток комунікативно самодостатньої мовної особистості.

У співавторстві з колегами О.Горошкіною, А.Нікітіною Марія Іванівна Пентилюк розробила концепції когнітивної та комунікативної методик. Метою когнітивної методики є опанування учнями глибинних значень змістових структур тексту, що втілюють мотиви та інтенції автора задля формування вмінь адекватного сприймання текстової інформації та створення власних висловлювань відповідно до комунікативної мети й наміру. Комунікативна методика зорієнтована на посилення практичної спрямованості змісту навчання мови, надання пріоритету формуванню й розвитку в учнів умінь і навичок спілкуватися в різних сферах соціального життя.

У Марії Пентилюк власне бачення лінгводидактики. Дослідниця звертає увагу насамперед на ті її складники, які є важливими в контексті лінгводидактичних і лінгвометодичних запитів сучасної мовної освіти. Ідеться про функціональну частину методики, в якій досліджуються «закономірності засвоєння мови, розв'язуються питання змісту курсу на основі лінгвістичних досліджень, вивчаються труднощі засвоєння мовного матеріалу та їх причини, визначаються принципи і методи навчання, шляхи і засоби формування комунікативної компетенції».

Серед актуальних проблеми сучасної лінгводидактики Марія Пентилюк вважає реалізацію стандартизованої мовної освіти у середній школі та профілізацію мовної освіти в старшій школі. Їй болить доля української мови: як зробити нашу мову мовою української нації реально, а не формально, як домогтися формування й розвитку кожної молодої людини як національно свідомої мовної особистості; як підходи й технології в цьому процесі найефективніші; як забезпечити високий рівень комунікативної компетенції учнів і студентів відповідно до вимог стандартизованої мовної освіти.

Інтегративний підхід до явищ мови, чіткі дефініції; глибина думки незбагненим чином поєднується з ясністю і простотою викладу проблеми: «Не слід плутати поняття “методика уроку” і “технологія уроку”. Перша ставить перед учителем завдання: “Що вивчати? навіщо вивчати? де навчати?”, а друга – “як навчати?”. Технологію від методики відрізняють два принципових моменти: 1) проектування майбутнього навчального процесу й 2) гарантія кінцевого результату. З цього можна зробити висновок, що методика узагальнює досвід, а технологія проектується з урахуванням умов навчання та орієнтується на кінцевий результат».

У наукових працях з історії української літературної мови, культури мови і стилістики Любові Іванівни Мацько органічно поєднуються енциклопедичні знання вченого-лінгвіста, дослідницьке чуття і «наукова іскорка» стиліста і талант ритора. Численні статті, підручники пронизують взаємопов'язані функції: когнітивна (розвиток знання і пізнання), епістемічна (репрезентаційна, інформаційна), комунікативна (оптимальне наукове спілкування, спрямоване на отримання нових наукових результатів).

На першому місці в науковій творчості Л.Мацько знаходяться видання, призначені для студентів, аспірантів, а також для всіх, хто прагне ефективно користуватися україномовними ресурсами. Кожний з підручників для вищої школи («Риторика», «Стилістика української мови», «Культура української фахової мови» та ін.) високоповажні рецензенти і безпосередні користувачі вже назвали навчальними книгами нового покоління. Першочергове місце в інноваційній освітній парадигмі займають наука (знання), технологія, соціально-культурні цінності, тріада "студент – підручник – викладач", проблемний підхід, діалоговий режим спілкування, самостійна пізнавальна діяльність.

Наскрізна концептуальна ідея - крізь призму етнокультурних і соціолінгвістичних змін, факти когнітивної, комунікативної лінгвістики, лінгвориторики, лінгвокультурології, комунікативно-діяльнісного, особистісно-орієнтованого підходів подати шляхи формування креативної

мовної особистості, яка має розвинуте чуття мови, мовний смак, досконало володіє мовним етикетом, знайома з кращими зразками мовної поведінки, відшліфованими у процесі культурного розвитку нації, та спрямована на толерантне мовленнєве спілкування. Культуромовні міркування вченого важливі у філологічній аудиторії, вагомі і для фахівців інших напрямів.

Любов Мацько володіє нестандартним типом наукового мовомислення (пафосно-вербально-елокутивним) й унікальним поглядом на навколишню дійсність, що виявляється і в оновленні існуючих та моделюванні нових інтелектуальних понять, які не знаходять адекватного вираження в мові: *інтелектуальна молодь, інтелектуальна творчість, нова інтелектуальна політика, інтелектуальна еліта, наукова далекоглядність.*

Глибина думки незбагненним чином поєднується з ясністю і простотою викладу складної проблеми. Однак за цією удаваною простотою завжди стоїть титанічна щоденна праця, висока внутрішня організованість, самодисципліна, нещадна вимогливість до себе. Філологу властиві інтегративний підхід до явищ мови, чіткі дефініції, пошук когнітивно значущих авторських новотворів і яскравих образів:

«реалізація програми можлива лише за умови українськості педагогічного дискурсу, навчального середовища, україномовного особистісно зорієнтованого навчання; інтелект нації закодований у системі національної мови»; «... хатня вжитковість української літератури»; «мовна культура не постає на пустому місці, це постійна робота, спрямована на вдосконалення свого мовлення, розвиток інтелекту, на виховання і вдосконалення кращих людських чеснот, створення свого фахового образу, досягнення соціального престижу».

По-особливому яскравіє у мовотворчості Любові Мацько прикметник мовний: *інтелектуальна мова; мовний нігілізм, мовна пам'ять, мовні вчинки, нова філософія літературної української мови.* Лінгвіст завжди домагається чистоти стильової виразності і вишуканості тропіки. Вражає її здібність концентрувати увагу на певному об'єкті, терпляче (як ювелір шліфує дорогоцінний камінь), зосереджено, до досконалості, аналізувати факти, відточувати думку, наповнювати її семантичною місткістю, багатством і несподіваністю асоціацій.

Новаторським є стиль наукової розповіді. Замість звичних монологічних текстів з нейтральним тоном у наукових публікаціях Любові Мацько ми завжди отримуємо насолоду працювати з новими текстовими нормами діалогічного мовлення, що забезпечує культурність власне наукового мовлення. Міркування про предмет дослідження реалізуються через призму особистого ставлення автора, захоплюють своєю оригінальністю, влучною інтерпретацією мовних фактів, строго вивіреною системою аргументації, глибоким проникненням у сутність аналізованих явищ, комплексністю підходу до мовних закономірностей.

“Мова і культура – це дві семіотичні системи, що в семіотичному просторі одна одної займають значне місце і надзвичайно важливі ролі виконують у їх прагматиконах – мова у прагмакультурі, а культура у прагмалінгвістиці. Мовна ідентичність не обходиться без відповідної їй культурної ідентичності, як і культурна ідентичність обов’язково передбачає наявність мовної ідентичності, бо і мова, і культура є не зовнішніми ознаками людини, які можна легко набутти, а внутрішніми сутностями людини, складовими її свідомості, мовомислення, її мовно-культурної особистості.

Особливий світ лінгвістики Любов Мацько збагачує і підносить величиною свого наукового і педагогічного таланту, мовним добротворенням і мовним оптимізмом, животворним впливом Українського Слова на розум і почуття співгромадян, адже «мовна культура не постає на пустому місці, це постійна робота, спрямована на вдосконалення свого мовлення, розвиток інтелекту, на виховання і вдосконалення кращих людських чеснот, створення свого фахового образу і досягнення соціального престижу».

Краса Особистості педагога і повсякденних буднів його праці у життєвих барвах постає в кожній з фундаментальних праць видатного українського філософа, культуролога, мистецтвознавця, педагога **Івана Андрійовича Зязюна** („Естетичний розвиток особи”, „Естетичний досвід особи”, „Педагогічна майстерність”, „Краса педагогічної дії”, „Педагогіка добра: ідеали і реалії”). Щоразу, поринаючи у світ мудрих книг і статей, переймаємося відчуттям того, що спілкуємося дійсно з животрепетним, естетично-креативним словом, яке глибоко розкриває вищу сутність Людини.

Чимало влучних лексем, фразеологізмів, прислів'їв, крилатих висловів, цитат, з якими ознайомився у творах Т.Шевченка, І.Котляревського, Лесі Українки, Панаса Мирного, М.Коцюбинського, І.Франка, І.Нечуя-Левицького, С.Руданського в сільській бібліотеці, опанував у шкільних гуртках “Уроки красномовства”, “Рідний край”, “Театральні зустрічі” і студії художнього слова в Київському державному університеті імені Т.Г.Шевченка, видатний педагог-гуманіст поклав в основу власних афоризмів. Ці вислови є свідченням високої культури мовомислення і психологічного впливу на аудиторію. Ось деякі зязюнкізи:

Серед вічних професій учительська посідає особливе місце: вона – початок усіх професій. Змінюються умови й засоби виховання, та незмінним залишається головне призначення вчителя – навчити людину бути Людиною.

...учитель уособлює в самому собі творця уроку, і виконавця, і режисера виконання творчого задуму для отримання найвагомішого результату – глибокого знання учнями.

Дитина - не глина, з якої можна виліпити все, що завгодно, вона активна особистість, яка бере з освітньо-виховних впливів лише бажане для неї.

Доброта педагога полягає у відчутті відповідальності за учня, його майбутнє. Добро визначається твердістю волі, непримиренністю до найменших ознак духовної порожнечі, фальші.

Покликання учителя є навчання учнів своєю Поведінкою, своїми Знаннями, своєю Людяністю, своєю Свободою, своєю Любов'ю, своїм Щастям, своїм Талантом.

У мовній палітрі наукового дискурсу увиразнюється семантико-стилістична парадигма слів педагогічної тематики: *школа, навчання, талановиті діти, учитель*. За кожною із цих лексем – національна педагогічна картина світу, а наскрізними, об'єднуючими, увиразнюючими елементами, ключовими концептами педагогічної майстерності виступають концепти “радість” і “краса”. Для учнів - бадьора, бурхлива, солодка радість шкільного життя, для вчителя – краса і радість від педагогічної праці, радість педагогічної творчості. Фактор радості пов'язаний із необхідністю

задоволення потреби в самоствердженні, в реалізації відповідного рівня прагнень.

*“...”серце віддаю дітям”. Віддаю щиро, душевно, **радісно**. І виховую цим щирість, душевність, радість. Одним словом – красу. Красу пізнання, красу творчого самоствердження – праці, красу спілкування людей, зрештою, красу нашого життя”.*

Особлива розмова про неологізм *”педагогічна майстерність”*. Головною особливістю своєї концепції підготовки вчителя Іван Андрійович вважав і вважає ретельний відбір (через тестування і співбесіду) і індивідуальну роботу з молодими людьми, котрі мають схильність до педагогіки. То ж саме з ініціативи ректора І.А.Зязюна й підтримки викладачів-ентузіастів у Полтавському педагогічному інституті у 80-х роках минулого століття як окремий навчальний предмет було вперше впроваджено курс *“Основи педагогічної майстерності”*. Добра аура педагогічної культури, створена викладацьким колективом, сприяла залученню майбутніх учителів до чарівного світу педагогічної мудрості, до оволодіння технікою мовлення, ознайомлення з педагогічними системами А.Макаренка і В.Сухомлинського, опанування культурою педагогічного спілкування, технікою ведення уроку й позакласних виховних заходів, основ пропагандистської майстерності.

Аналіз цього, інших високопрофесійних текстів показує, що педагог збагатив рідну мову чималою кількістю нових аксіологічних смислів, які повніше передають ставлення до вчительської професії.

Перед нами вчені, надзвичайно закохані у свою справу, цілеспрямовані, налаштовані на розвиток кращих традицій української народної педагогіки. Більш образно цю ідею висловив поет Дмитро Павличко: *“Життя людини ...обчислюється й вимірюється тим, скільки перебуває вона в небесах духу, в небесах любові, в небесах творчого діяння, а не тим, скільки хліба й солі вона споживатиме і скільки позношує одежі”*.

Отже, **учитель-словесник** - це носій гуманітарної культури, морально-етичних і культурно-естетичних цінностей, дослідник, менеджер, психолог,

мудрий наставник, котрий власним прикладом стимулює своїх учнів до естетичного саморозвитку, самоактуалізації й самовдосконалення.

Ефективним засобом перевірки рівня професійного й особистісного розвитку є фахова практика. Фольклорна і літературно-краєзнавча, діалектологічна й етнографічна, педагогічна практики, тісно вплетені в соціальну реальність, слугують єдиною ланкою між теоретичним навчанням і майбутньою самостійною педагогічною діяльністю. Участь у пошуково-дослідницьких експедиціях, виконання функціональних обов'язків учителя-предметника і класного керівника на педагогічній практиці дозволяє трансформувати професійні знання у переконання, установки, потреби, мотиви, інтереси, сформувати систему професійних та особистісних цінностей.

Фольклорна практика - це діалог з народною культурою. Вона покликана розширювати уявлення майбутніх учителів про динаміку розвитку рідного слова, вдосконалювати вміння аналізувати психолого-педагогічний ефект та естетичну цінність фольклорної пам'ятки, сприяє оздоровленню, гармонізації та психоемоційного розвитку духовного потенціалу особистості.

Варто увиразнити й ціннісні пріоритети літературно-краєзнавчої практики, що має ініціювати своєрідний діалог з літературним життям краю. Важливо формувати потреби й ціннісні інтереси до осмислення знань про «малу батьківщину», про філософію життя відомих письменників, які мешкали (чи живуть нині) і працювали (або працюють) у відповідній місцевості, творили (витворюють) складний літературний процес у локальних умовах на тлі світового загальномистецького життя.

Дієвим фактором впливу на формування ціннісних пріоритетів особистості виступає народне мовлення. У діалектній комунікації яскраво представлені особливі знання про людину, людські якості, родичівство і сусідські стосунки, традиційне ведення господарства, народні обряди, звичаї, народний календар. Водночас цей феномен традиційної української

сільської культури оригінально відтворює соціальний і природний простір, час, відображає систему загальнолюдських і національних цінностей, етнічно зумовлені типи мовної поведінки, які склалися й існують в конкретному соціокультурному товаристві впродовж багатьох століть. Отже, діалектологічна практика – це шлях до пізнання цінності магії рідного слова.

Серед завдань практикантів важливе місце має зайняти і завдання опанувати психологію діалектного спілкування, що сприятиме духовному та культурному збагаченню, формуванню високого рівня міжетнічних взаємин особистості. Дослідження народної лексики, яка відображає культурний фон історичного життя населеного пункту, збагачує й удосконалює мовні особистості студентів, активізує їх самосвідомість, виховує здатність осмислити своє місце у світі. Етнографічна і музейна практики - це своєрідний полікультурний діалог і діалог між людьми, «розділеними в часі і просторі» (Р.Берг). Пошуково-дослідницькі експедиції наповнюють внутрішній простір особистостей філологічною ерудицією, благородними почуваннями, чистотою помислів, щирістю почуттів, шляхетністю, що дозволяє увиразнити й урізноманітнити уроки під час педагогічної практики.

Ефективною формою педагогічної взаємодії, співпраці, співтворчості і взаємозбагачення вчителя й учнів у навчанні української мови і літератури виступає освітній діалог мовних особистостей. Через емпатійне, емоційне переживання, рефлексивне пізнання духовно-моральних норм і культурних цінностей виховується особистість, відкрита до спілкування з іншими культурами.

Учитель має бути не лише знавцем лінгвістичних законів і літературних тонкощів, а й майстром діалогічної взаємодії, що ґрунтується на педагогічному оптимізмі, відкритості, щирості і природності у спілкуванні, сприйнятті учнів як партнерів, прагненні до духовного взаємозбагачення і доказу істинності знання. Щоб формувати в учнів такі мовно-фахові якості, носієм цих якостей і незаперечним взірцем повинен бути насамперед сам педагог.

